

Х.ДОСМУХАМЕДОВ АТЫНДАҒЫ АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ

ХАБАРШЫСЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ - НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

ВЕСТНИК

АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. Х.ДОСМУХАМЕДОВА

АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

**ВЕСТНИК
АТЫРАУСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

**BULLETIN
OF THE ATYRAU
UNIVERSITY**

№ 2 (69) 2023

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Атырау қ., 2023
г. Атырау, 2023
Atyrau, 2023

«Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің Хабаршысы» ғылыми журналында іргелі және қолданбалы зерттеулердің әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарындағы тарих және археология, педагогика және психология, экономика және құқық бағыты бойынша мақалалар жарияланады.

Бас редактор

п.ғ.к., қауым. проф. **Идрисов Саламат Нұрмұханұлы**

Бас редактордың орынбасары

PhD Е.К. Айбульдинов

Жауапты хатшы

т.ғ.к. Г. Кайргалиева

Редакциялық алқа

Ш.И. Джанзакова	п.ғ.д., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.Б. Панькин	п.ғ.д., проф., Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей)
Л.Е. Қойшығұлова	п.ғ.к., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Л.Б. Бердығожин	т.ғ.д., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.С. Сарсенов	т.ғ.д., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
П.М. Кольцов	т.ғ.д., проф., Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей)
С.Ж. Сапанов	т.ғ.д., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Л.В. Орлова	э.ғ.д., проф., Г.К. Разумовский атындағы Мәскеу мемлекеттік технологиялар және басқару университеті (Ресей)
Т. Кенч	PhD, проф., Кембридж университеті (Ұлыбритания)
Б.Ж. Таубаев	а.-ш.ғ.д., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Ж.Б. Шаяхметова	з.ғ.к., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.М. Бакирбекова	э.ғ.к., қауым. проф., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.Д. Таиров	т.ғ.д., Оңтүстік Орал мемлекеттік университеті (Ресей)
Д.Б. Санақоев	з.ғ.к., Днепропетровск мемлекеттік ішкі істер университеті (Украина)
Э.М. Адиева	э.ғ.к., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Р.Н. Шайхаденов	PhD, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.А. Нукушева	з.ғ.к., доцент, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Е. Юхневичюс	з.ғ.д., Гданьск университеті (Польша)
И.С. Сактаганова	з.ғ.к., қауым. проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Меншіктенуші: «Халел Досмұхамедов атындағы Атырау университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғамы.

Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің Ақпарат комитетінде № KZ21VPY00048733 Мерзімді баспасөз басылымдарын қайта есепке қою арқылы 04.05.2022 ж. тіркелген.

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Тиражы: 300 дана

Редакцияның мекенжайы: E01Y6P0 (060011), Қазақстан Республикасы, Атырау қаласы, Студенттер даңғылы, құрылыс, 1 ғимарат, тел. +7(7122)276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz
www.vestnik-asu.kz

Научный журнал «Вестник Атырауского университета имени Х.Досмухамедова» публикует научные и образовательные материалы в области фундаментальных и прикладных исследований по направлению социально-гуманитарные науки: история и археология, педагогика и психология, экономика и право.

Главный редактор
к.п.н., асс. проф. **Идрисов Саламат Нурмуханович**

Заместитель главного редактора
PhD Е.К. Айбульдинов

Ответственный секретарь
к.и.н. **Г.Кайргалиева**

Редакционная коллегия

Ш.И. Джанзакова	д.п.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
А.Б. Панькин	д.п.н., проф., Калмыцкий государственный университет им. Б.Б.Городовикова (Россия)
Л.Е. Койшигулова	к.п.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Л.Б. Бердыгужин	д.и.н., АУ им. Х.Досмухамедова
А.С. Сарсенов	д.и.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
П.М. Кольцов	д.и.н., проф., Калмыцкий государственный университет им. Б.Б.Городовикова (Россия)
С.Ж. Сапанов	д.и.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Л.В. Орлова	д.соц.н., проф., Московский государственный университет технологий и управления им. К.Г. Разумовского (Россия)
Т. Кенч	PhD, проф., Кембриджский университет (Великобритания)
Б.Ж. Таубаев	д.с.-х.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
Ж.Б. Шаяхметова	к.ю.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
А.М. Бакирбекова	к.э.н., асс.проф., АУ им. Х.Досмухамедова
А.Д. Таиров	д.и.н., Южно-Уральский Государственный университет (Россия)
Д.Б. Санакоев	к.ю.н., Днепровский государственный университет внутренних дел (Украина)
Э.М. Адиегова	к.э.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Р.Н. Шайхаденов	PhD, АУ им. Х.Досмухамедова
А.А. Нукушева	к.ю.н., доцент, Карагандинский университет им. Е.А. Букетова
Э. Юхневичюс	д.ю.н., проф., Гданьский университет (Польша)
И.С. Сактаганова	к.ю.н., асс.проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Атырауский университет имени Халела Досмухамедова».

Свидетельство о постановке на переучет периодического печатного издания зарегистрировано в Комитете информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан за № KZ21VPY00048733 от 04.05.2022 г.

Периодичность: 4 раза в год

Тираж: 300 экземпляров

Адрес редакции: E01Y6P0 (060011), Республика Казахстан, г.Атырау, пр.Студенческий, строение 1, тел. +7(7122)276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz
www.vestnik-asu.kz

The scientific journal «Bulletin of Kh.Dosmukhamedov Atyrau University» publishes scientific and educational materials of fundamental and applied research in social and humanitarian field: history and archeology, pedagogy and psychology, economics and law.

Chief Editor

candidate of pedagogical sciences, associate professor **Salamat Idrissov**

Deputy chief editor

PhD **E. Aibuldinov**

Responsible secretary

candidate of historical sciences **G. Kairgaliyeva**

Editorial Board

Sholpan Dzhanzakova	doctor of ped. sciences, ass.prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Arkadiy Pankin	doctor of ped. sciences, ass.prof., B.Gorodovikov Kalmyk State University (Russia)
Lyailya Koishygulova	cand. of ped. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Leskali Berdyguzhin	doctor of his. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Aldar Sarsenov	doctor of his. sciences, ass.prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Peter Koltsov	doctor of his. sciences, ass.prof., B.Gorodovikov Kalmyk State University (Russia)
Saifulla Sapanov	doctor of his. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Lyudmila Orlova	doctor of soc. sciences, prof., K.G. Razumovsky Moscow State University of Technology and Management (Russia)
Turalay Kenc	PhD, prof., University of Cambridge (UK)
Baktybek Taubaev	doctor of agric. sciences, ass.prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Zhanna Shayakhmetova	cand. of law., ass. prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Aigul Bakirbekova	cand. of econ., ass. prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Alexander Tairov	doc. of his. sciences., South Ural State University (Russia)
Dmytro Sanakoiev	cand. of law., Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs (Ukraine)
Elmira Adiyetova	cand. of econ., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Renat Shaikhadenov	PhD, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Aigul Nukusheva	cand. of law., Karaganda University named after E.A. Buketov
Edwardas Juhnevicius	doc. of law., University of Gdansk (Poland)
Indira Saktaganova	cand. of law, ass. prof., L.N. Gumilev Eurasian national University

Proprietary: Non-profit joint-stock company "Khalel Dosmukhamedov Atyrau University".

The certificate of registration of a periodical printed publication was registered in the Information Committee of the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan № KZ67VPY00025498 issued on 04.05.2022

Periodicity: 4 times a year.

Circulation: 300 copies.

Editorial address: Student Ave., building 1, Atyrau, Republic of Kazakhstan, E01Y6P0 (060011), tel. +7 (7122) 276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz
www.vestnik-asu.kz

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENT

ТАРИХ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ ~ ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ ~ HISTORY AND ARCHEOLOGY

Yushenmez E. Acceptance of the islam by Turks and the first translations of the Qur'an in Turkic.....	6
Досмурзинов Р. Категория свободы в обществах кочевых скотоводов [Category of freedom in nomadal pastological societies].....	15
Сапанов С.Ж., Саурбаев А.Ж., Абдулов А.Д. Стратегиялық шекара және өмірлік кеңістікке қатысты Қытайдың сыртқы саяси тұжырымдамалары [China's foreign policy concepts regarding strategic borders and living space].....	24

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ ~ ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ ~ PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

Қалдыбаева А.Т., Жороева Р.Т. Жоғары оқу орнында студенттердің құндылық ұстанымдарын қалыптастырудағы азаматтық-патриоттық тәрбиенің маңызы [The importance of civic and patriotic education in the formation of students' value positions in higher education].....	37
Куздыбаева А.А. Лингвокультурологический аспект в преподавании русского языка [Linguoculturological aspect in teaching the russian language].....	44
Utegaliyeva I., Khairzhanova A. Teaching professional discourse in a foreign language through educational speech situations and role-playing games.....	53

ЭКОНОМИКА ~ ЭКОНОМИКА ~ ECONOMICS

Тусков А.А., Ефимов И.П., Ефимов П.П., Грошева Е.С. Математические модели и информационные технологии в агропромышленный комплекс региона [Mathematical models and information technologies in the regional agroindustrial complex].....	63
Тусков А.А., Ефимов И.П., Ефимов П.П., Грошева Е.С. Система управления бизнес-процессами в агропромышленном комплексе в условиях цифровой трансформации [Business process management system in the agro - industrial complex in the context of digital transformation].....	73
Primbetova S. Theoretical aspect of personnel adaptation.....	84
Kurmanov N., Idrisova A. Development of electric transport infrastructure in Kazakhstan.....	93
Сабинова Р.К., Бекмагамбетов А.Б. Қазақстан кәсіпорындарында кәсіби тәуекелдерді бағалау [Assessment of professional risks at enterprises in Kazakhstan].....	104
Абузьярова Ж. Еңбек мотивациясының кәсіпорындағы тиімді басқару факторы ретінде [Labor motivation as a factor of efficient management of an enterprise].....	112

ҚҰҚЫҚ ~ ПРАВО ~ LAW

Ольдеева Д.А. Отдельные аспекты определения беспомощного состояния потерпевшей при квалификации изнасилования [Some aspects of determining the helpless state of the victim in the qualification of rape].....	122
Ilyasova G.A. Issues of application of terms in the state language in civil legislation (according to the text of the special part of the civil code of the republic of Kazakhstan).....	131
Шайхаденов Р. Қазақстан Республикасының заңнамасы бойынша жәбірленушілер мен куәгерлерді құқықтық қорғауды күшейту мәселелері [Issues of strengthening legal protection of victims and witnesses under the legislation of the Republic of Kazakhstan].....	141

E. Yushenmez*

Istanbul University Rectorate
İstanbul, 34452, Turkey

*e-mail: emek.usenmez@istanbul.edu.tr

ACCEPTANCE OF THE ISLAM BY TURKS AND THE FIRST TRANSLATIONS OF THE QUR'AN IN TURKIC

Abstract.

After Turks had accepted Islam as the official state religion, the Qur'an was translated into Turkic as a whole. The emergence of the Islamic religion in the Arabian Peninsula dates back to the VI-VII centuries. The adoption of Islam as the official state religion among the Turks corresponds to circa three centuries after the birth of Islam. Suppose some Turkic tribes and small communities are exempted. In that case, Idil (Volga), the first independent Muslim Turkic state accepting Islam as the official state religion, is the state of Volga (Idyll) Bulgaria. Thus, Volga (Idyll) Bulgarian Khanate, the first independent Turkic-Islamic state, was completely far from Islamic countries, Bulgarian territory joined the Islamic geography with the acceptance of this religion, and the Bulgarian nation also accepted the spiritual authority of the Abbasid Caliphate.

The Qarakhanid Khanate, the Ghaznavid dynasty, and the Seljuq dynasty emerged as the Turkic-Islamic state in later periods. With the acceptance of Islam as the state religion, the translation of the Qur'an into Turkic accelerated. As the patron of the religion was a state institution in this way, translation activities gained an official quality.

The first translations of the Qur'an into Turkic were made using the word-for-word translation technique, which is often referred to as interlinear translation. Turkic equivalents were given to each Arabic word mentioned in the Qur'an. This method called interlinear translation is the translation technique seen in the first early Qur'an translations. Bilingualism was taken as the basis in the translations of the Qur'an, which are supposed to be made in the region of Transoxiana. In other words, both Turkic and Persian equivalents were given to Arabic words in the Qur'an translations made in this region. In the 10th century, Persian and Turkic were common languages of culture in the regions of Samarkand and Bukhara.

Key words: Islam, translations of the Qur'an, the Turkic language, interlinear translation, Qarakhanid Khanate.

Introduction.

Turks made a transition to the religion of Islam in masses during the period of the Qarakhanid Khanate, during the period of Satuq Bughra Khan. This transition was a turning point in Turkic language and literature. Just as the Uyghurs' religious conversion had affected their language and literature, this change was equally effective. The Turkic nation caring about holiness had to know the language of the Holy Scripture to understand the Qur'an. However, since everyone couldn't learn Arabic, the language of the Qur'an, it might be said that the translation was applied.

After Turks had accepted the religion of Islam, the translation activities of various books of principles of Islamic jurisprudence into Turkic was an obligation for them to learn the rules of the new religion in their language.

The official acceptance of Islam as a state religion took place in the period of the Qarakhanid Khanate in the 10th century. It is surely beyond doubt that soon after the Turks had collectively accepted Islam, they needed a Turkic translation of the Qur'an to be able to understand it, penetrate its meaning, and learn its bases properly.

Translation activities of the Holy Scripture into other languages began in the first years of Islam. The translation activity has gained speed over time and it is known that the Qur'an translated into different world languages has been translated into more than a hundred languages.

"It is surely beyond doubt that after the Turks had collectively accepted Islam in the middle of the 10th century, they needed to learn the instructions and bases of the new religion, and consequently they wanted to translate the Qur'an -the main source- into their language".

These translations were generally interlinear translations (word-for-word) and one-to-one word equivalents were given. As it is known, the first Qur'an translation was into Persian. Rumour has it that, this translation activity continued till the time of the Prophet.

Fuat Köprülü states that the first Turkic translation of the Qur'an was made in the first half of the 11th century.

It is unfortunately not known that the first Turkic translation of the Qur'an was made by whom, when, and where. Although some scientists say that the first Turkic translation was also made in the period of Persian translation, these statements have not become definite yet. "The translations of the Qur'an into Anatolian Turkic began in the period of principalities (beyliks) founded after the distribution of the Seljuk Empire. These first translations were written in interpretation rather than interlinear translation (word-for-word). These are generally interpretations of some short surahs".

The most frequent method used in the Qur'an translations is interlinear translation. Turkic equivalents were given to each Arabic word with this method. Responding to each word is a good method to lexicalize Turkic words and activate affixes, but it disrupts the syntax structure of Turkic.

Translations made through the method of interlinear translation coincide with the late 14th century and the beginning of the 15th century. There are six known copies of translations made into the Eastern Turkic such as Qarakhanid Turkic, Kipchak-Oghuz, and Khwarazm Turkic.

It is known that the first translation of the Qur'an into Persian was made in Bukhara during the reign of the Amir Abu Salih Mansur ibn Nuh I during the time of the Samanid Empire (the Samanids). Tabari's Qur'an interpretation was taken as the basis in this translation made by the order of the Amir. This translation has the feature of word-for-for-word translation (interlinear translation) without any explanation or comment. It is explained in this Persian translation why such a study was needed. As it is understood from this explanation, Tabari's Qur'an interpretation with forty volumes was brought to the Amir Mansur ibn Nuh. The Samanids' Amir Mansur ibn Nuh who had difficulty reading and understanding the interpretation wanted this Arabic interpretation to be translated into Persian.

Materials and methods of research.

About the First Qur'an Translations into Turkic. Turks who accepted the religion of Islam in masses needed to translate the book of the new religion into their language -Turkic-Today, it is not known that the first Turkic translation of the Qur'an was made by whom, when, and where. There are different opinions on this subject in the sources.

According to the information provided by the available historical sources, the first Qur'an translation was into Persian. In the presentation part of this first translation, the intent and the target group(s) of the translation were explained.

In this context, the works of the following authors should be noted, such as Professors Asu Ata and Abdullah Kok. The works of these authors are devoted to the study of ancient Turkic written sources. In this work, methods such as comparative analysis of primary sources, reading, and census of medieval Turkic chronicles were applied.

As it is understood from this explanation, Tiredabari Qur'an interpretation with forty volumes was brought to the Amir Mansur ibn Nuh. The Samanids' Amir Mansur ibn Nuh who

had difficulty reading and understanding the interpretation wanted this Arabic interpretation to be translated into Persian. For this reason, he gathered the ulama (scholars, literally the learned ones) of Transoxiana and received approval from them on the subject. The ulama also stated that it was appropriate to read and write Qur'an interpretation in Persian for those who did not know Arabic. With the command of the Amir, the ulama from Bukhara, Balkh, Samarkand, Isbicâb, and Fergana thereupon undertook the mission of translation. Later, the Amir asked the ulama to choose the best ones among them who were most qualified for the subject. They shortened Ṭabarī's Qur'an interpretation as much as possible and translated it into Persian [1]. It is not known today the first Turkic translation of the Qur'an was made by whom, when, and where. Zeki Velidi Togan states that the first Turkic translation was made in the same period as the Persian translation and he evidentially refers to the Turk from Isbicâb in the translation committee. If this viewpoint of Zeki Velidi is taken as a basis, it should be said that the first Turkic translation of the Qur'an was made in the 10th century.

Fuat Köprülü and Abdülkadir İnan state that the first Turkic translation of the Qur'an was made in the first half of the 11th century.

The method used in the early period of Qur'an translations was interlinear translation. Turkic and/or Persian equivalents were given to each Arabic word with this method. Responding to each word is a good method to lexicalize Turkic words and activate affixes, but it disrupts the syntax structure of Turkic.

The early period of Qur'an translations which were supposed to be probably made in the 10th-13th centuries are as follows.

In this work, methods such as comparative analysis of primary sources, reading, and census of medieval Turkic chronicles were applied.

Results and its discussion.

1. The Copy of Süleymaniye (Mixed-Language Translation-Istanbul-Turkey).

This copy is registered in the Süleymaniye Library, Yazma Bağışlar Bölümü No: 3966.

Firstly, it is Nuri Yüce who introduced Copies of Sulaymaniyah to the science world. Later, under the supervision of Nuri Yüce, Osman Toker did a master's degree on 109b-144a leaves of the manuscript. In 2005-2007, Nuri Yüce distributed the remaining parts of the manuscript to his 4 students as a master's thesis, and thus the entire manuscript was studied. When the order of the Qur'an and its verses is followed, the manuscript, which appears to be missing at the beginning, middle, and end, consists of 222 leaves. At the beginning of the manuscript, there is a story that seems to be related to the chapter (Surah) of Fatah. The chapter, which is lacking in the head part, follows the chapter (Surah) of Hujurat.

The manuscript ends at the end of the third verse of Surah Tebbet.

Arabic text is written in bold and capital letters. Turkic translations, on the other hand, were written in a smaller and slanted text between the lines of the Arabic text.

Although translation is made word for word, sometimes it is seen that Arabic words are given with short explanations.

In addition to the translations, there are hadiths, stories, and tafsirs about the translated verses.

Some page edges have notes written with a different pen. It is not known who, where, and when the manuscript was written because the manuscript is missing from the head and end. But based on the language features, we can guess between which centuries this copy was written.

Work has different accent features. For such works, which have historical Eastern Turkic and Historical Western Turkic features mixed, the term "mixed language" is generally used in Turkology literature.

2. The Copy of England (Rylands-Manchester).

The library registration number of this translation, which is stored in the Arabic, Manuscripts section of the Rylands Library, Manchester, is 25-38.

This translation, which is unknown when and where it was written, was made word to word by interlinear translation. In this bilingual translation, Turkic and Persian equivalents are given to Arabic words.

Arabic words are written with a sulus line, and Persian and Turkic equivalents are written in small and fine nasikh lines. Persian words are at the top and Turkic equivalents are below the Persian words.

This missing or incomplete copy is 1145 leaves and 14 volumes. Janos Eckman prepared the dictionary of the work with its Turkic, Arabic, Persian, and English equivalents [2]. Aysu Ata also published a text and dictionary work on this copy. Apart from this, there are many articles, large and small, about the work [3].

Two foils supposedly belonging to this copy are registered at Dublin Chester Beatty Library numbers 54 and 55 in Ireland. Janos Eckmann provides the following information in this regard:

“During my study trip to England in 1968, I had an opportunity to see the Rylands manuscript in Manchester. From Manchester. I went to Dublin with the primary purpose of looking into the Turkic manuscripts in the Chester Beatty Library. I was especially interested in the two fragments mentioned above because their description given in Arberry’s catalog fits the Rylands manuscript. I wondered whether the fragments belong to this manuscript or stem from the manuscript of another hitherto unknown Qur’an translation. When I examined them, it became immediately clear to me that they are two of the missing folios of the Rylands manuscripts” [4].

3. The Sulaymaniyah (Khwarazm) Copy (Istanbul, Turkey)

It is a complete Turkic Qur’an translation that is stored in the Süleymaniye Library of Istanbul.

This translation, dated 1363, is composed of 583 leaves. It is kept at number 2 in the Hekimoglu Ali Pasha Mosque section of the Istanbul Süleymaniye Library. Gülден Sağol completed her doctoral study on this manuscript and published the work [5]. Janos Eckmann gives the following information about the manuscript:

...Manuscript: Istanbul, Süleymaniye Library, Hekimoglu Ali Pasha No: 951). 588 vols., 9 lines to the page. The Qur’anic text and the interlinear translation end on fol. 583b. This is a complete manuscript. The Turkic words are written with black ink under the Arabic words. The surahs in the Arabic texts are marked with a red line drawn over them. Dated the middle of Rabi’al-ahir, 764/January-February, 1363. The name of the copyist and the place of copying are not given in the manuscript [6].

Previously, the manuscript was stored in the Millet Library, Hekimoglu Ali Pasha section, number 951. Gülден Sağol, who completed her doctorate study on the manuscript, describes the characteristics of the manuscripts as follows:

...The pages 196a and 196b are not translated into Turkic. If the absence of the continuation of the folios 586b and 587b, in which the rules of waqf and ibtida [7]. Written in Persian are not taken into account, the manuscript is a full copy, in addition, the translation part of the manuscript ends in folio 583b, and the whole manuscript ends in folio 587b.

Since the page numbers are not given correctly, the folio size of the manuscript which we renumbered is 220x338 mm, the font size is 175x255 and the thickness is 135 mm. There are 18 lines on each page of the manuscript, 9 lines in Arabic and 9 lines in Turkic.

It is used by Muhammad in Arabic and ta’lik in Turkic... [8].

4. The Anonymous Interpretation (Saint Petersburg-Russia)

The information about its writer, the date, and the writing place is not available, but it is known as Central Asian Interpretation or Anonymous Interpretation [9]. This Qur’an translation

has a complicated structure. It partly shows the features of word-for-word translation and interpretation. Sometimes it is seen stories about surahs are also included. Researchers have suggested different opinions about the period and language of the work [10]. The work was discovered in 1914 by Zeki Velidi Togan. The language of the work is in common with Central Asian Turkic, but it has the impression of Oghuz, Chagatai, Kipchak, and Khwarazm Turkic as well.

Halil İbrahim Usta prepared a master's thesis on the work [11]. Borovkov prepared the dictionary of this translation. This dictionary has been translated into Turkic [12]. Finally, the Uzbek Turcologist Kazakbay Mahmudov did a study on the work and added a facsimile to the work. But the facsimile that Kazakbay Mahmudov added to his work is quite bad. In his 62-page review, Mahmudov states that the language of the work is the Old Uzbek language brings into connection with the Qur'an interpretation of the Uzbek language [13].

5. The Copy of Uzbekistan (Tashkent-Uzbekistan)

This Qur'an translation, which was registered in the number of 2008 in the Institute of Oriental Science called Abu Rayhan al-Birunī at Uzbekistan Academy of Sciences, includes an interlinear Turkic-Persian translation [14]. The missing copy is a total of 273 leaves. We did not make any replacement of the leaves throughout our study. We enumerated the leaves in the original form. The volume of the copy has been repaired many times. This can be easily understood from the paper type and color of the leaf.

The surahs and their abbreviations in the translation text are shown as follows:

B: Surah Al-Baqarah

A: Surah Al-İmran

N: Surah An-Nisa'

E: Surah Al-An'am

M: Surah Al-Ma'idah

The following leaves appear to be duplicated in the Copy of Uzbekistan: 3b-4a, 4b-5a, 5b-6a, 42a-141b, 171a-170b, 184a-183b, 231a-230b, 249a-248b, 261a-260b, 262a-261b. It is seen that there are some faint and illegible parts, including Arabic text in some of the relevant repeating leaves.

It is not known that the Copy of Uzbekistan was written by whom, when and why. The work was donated by the education committee of Uzbekistan assembly to the Institute of Oriental Science called Abu Rayhan al-Birunī at Uzbekistan Academy of Sciences. What was said about the copy could not go beyond assumptions.

Table 1 – There is a total of five surahs in the Copy of Uzbekistan. The distribution of surahs in the translation is as follows:

The Name of Surah	The Number of Surah	The Number of Verse	The Number of Translation Pages	The Verses in Translation
Al-Bakarah	Q.2	286	4a1-90b1; 269a1-270b1	*23-*75, *100-282*, *285; *85-89*
Surah Al-i Imran	Q.3	200	91a1-143b1	1-200
Surah An-Nisa'	Q.4	176	143b1-196b1; 261a1-267b1	1-157*; *157-176
Surah Al-Ma'idah	Q.5	120	197a1-206b1 207a1-222b1 247a1-254b1 255a1-260b1 267b1-268b1	*60-91*; *17-60* *2-17* *91-108* 1-2*
Surah Al-An'am	Q.6	165	223a1-238b1 239a1-246b1	*96-145* *72-96*
Note: Compiled by the author				

The 2nd surah (with some deficiencies), the 3rd surah, and the 4th surah are complete, the 5th surah consists of 1-117 verses and the 6th surah consists of 71-136 in this Qur'an Translation. The translation is an interlinear translation, and Turkic and Persian equivalents were given to the Arabic words. Pages numbered 1-3 and 19-22 were later added and only Arabic text was included in these pages.

It is A.A. Semenov who first introduced the Qur'an translation to the science world [15]. A.A. Semenov prepared a catalog of the manuscripts of the Institute of Oriental Science called Abu Rayhan al-Birunī at Uzbekistan Academy of Sciences. He characterized this Qur'an translation in the fourth volume of the catalog in question. Eckmann based his knowledge of this copy on Semenov.

6. The TIEM Copy (Türk İslâm Eserleri Müzesi-Turkic-Islamic Arts Museum in Istanbul-Turkey)

This Qur'an translation characterized by the researchers probably as the oldest among the available ones was interlinear and was made by giving Turkic equivalents to the Arabic words. One of the most important features that distinguish this copy from others is that the information about the date of the copy and the scribal are accessible. It was copied by Haji Devletshah's son Muhammed from Shiraz at the beginning of the 14th century (734 Hijri/1333-1334 AD). The place of the copy is also estimated to be Shiraz, but there is not any available information confirming or denying it at present.

This translation consisting of 902 pages is stored in the Istanbul Museum of Turkic and Islamic Arts (MTIA) with several 73. There are 9 lines on each page. From this aspect, it is similar to the copy of Hekimoglu Ali Pasha Mosque. Abdullah Kök and Suat Ünlü conducted a doctoral study on the relevant work under the consultancy of Sema Barutçu. Although Ahmet Topaloğlu said that Ekrem Ural was doing his doctoral work. On the relevant copy, we could not come across any books or similar works published for the time being.

7. Eyüp Sultan Tomb Foundation TIEM / 73

The only manuscript copy of the Quran number 73, TIEM, among the first translations of the Koran in Turkish, is today registered at the Istanbul Museum of Turkic and Islamic Arts at number 73. The manuscript was devoted to Eyüp Sultan Tomb by a charitable and brought to the museum in 1922 [16].

Conclusion.

About Language and Where It Was Written

The language of this copy, which is kept in TIEM number 73, is undoubtedly 10th-century Turkistan Turkish, that is, Khakaniye-Karakhanid Turkic. The thoughts and opinions of those who research the copy are as follows: “Although this only copy, has been written in the 13th century, the linguistic features of the text prove that the original writing can be traced back three hundred years. This work is of great value in terms of the development history of the Turkish language. We see here that the Turks, who were Muslim, closely followed the traditions of their Buddhist ancestors at that time, that is, they did not deviate from the easy way to translate thousands of Arabic words into Turkish, they tried to find a suitable answer to most of the words used in the Quran, even the word Quran translated into Turkish as okıgu (reading book, book to be read)”.

“It was written for them anyway, in the country of the Uyghurs and Uighurs, who ruled Eastern Iran during the Ilkhanians period and accepted Islam first among them. This copy is based on the translation of the Qur'an between the lines in Persian, which was translated by a commission in the time of the Samanids, based on the Tabari interpretation. In any case, the Turkish translation may have been written at the same time as the Persian translation, perhaps by the Turkish members of the same commission. Because in the Samanid period, two scholars who were attributed to the cities of Isbicap and Mebus, whose language we know was Turkish, are also referred to as commission members”.

REFERENCES

- 1 Eckmann J. (1971) Eastern Turkish Translations of the Koran, Studia Turcica, Budapest. P. 149-157
- 2 Ya'maī H. (1961) Terceme-i Tafsir-at Tabari I. Tehran. P. 5-6
- 3 Supreme N. (1990) A newly discovered manuscript of Middle Turkish. Language and cultural contacts of the Turkish peoples. (Materials of the second German Turkologists' Conference Rauschholzhausen. P. 13-16
- 4 Toker O. (2000) Translation of the Qur'an in Mixed Languages (Varak no: 109b-144a), Istanbul University Social Sciences Institute Unpublished master thesis, Istanbul. 56 p.
- 5 Inspector C. (2006) Language Review on Leaves 037a-072a of Writing a Mixed-Language Translation of the Qur'an, Istanbul University Social Sciences Institute Unpublished master thesis, Istanbul. 96 p.
- 6 Eckmann J. (1976) Middle Turkish Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation, Akademia Kiado, Budapest. 105 p.
- 7 Turkish Translation of the First Qur'an, Karakhanli Turkish. (2004) TDK Yay. Ankara. 109 p.
- 8 The above quote is a translation from Eckmann's article. (1969) The original of the article: Two Fragments of a Koran Manuscript with Interlinear Persian and Turkish Translations, Central Asian Journal. №4. P. 287-290
- 9 Borovkov A.K. (1963) Leksika Sredneaziatskogo Exegesis XII-XIII vv. Moskva. 206 p.
- 10 An Inter-Linear Translation of The Quran into Khwarazm Turkish. (1999) Harvard University. P. 301-302
- 11 Eckmann J. (1976) Middle Turkish Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation, Akademia Kiado, Budapest. P. 17-18
- 12 Eckmann J. (1999) Abdulkadir Inan, Barthold, Fuat Bridged, Kazakbay Mahmudov gave an opinion about the language of the work and the place it was written. 109 p.
- 13 Master H.I. (1989) XIII. The Existence of Words and Forms of Anonymous Qur'anic Commentary Written in the Eastern Turkish of the Century, Unpublished master thesis, Ankara University, Institute of Social Sciences. Ankara. 202 p.
- 14 Halil I.U., Abulfez A. (2002) The Verbal Existence of Qur'anic Exegesis Found in Central Asia (XII-XIII. Centuries), TDK Yay. Ankara. 69 p.
- 15 Famous S. (2004) Karakhan Dec Between the Lines Quran Translation Introduction-Text-Review-Index, Unpublished doctoral dissertation, Hacettepe University, Institute of Social Sciences. Ankara. 811 p.
- 16 Topaloglu A. (1978) Muhammad bin Hamza, XV. Translation of the Qur'an Made at the Beginning of the Century I, Publications of the Ministry of Culture, Istanbul. 11 p.

ТҮРІКТЕРДІҢ ИСЛАМДЫ ҚАБЫЛДАУЫ ЖӘНЕ ҚҰРАННЫҢ ТҮРКІ ТІЛІНЕ АЛҒАШҚЫ АУДАРМАЛАРЫ

Аңдатпа.

Түріктер исламды ресми мемлекеттік дін ретінде қабылдағаннан кейін Құран толығымен түркі тіліне аударылды. Араб түбегінде ислам дінінің пайда болуы VI-VII ғасырларға жатады. Исламның түріктер арасында ресми мемлекеттік дін ретінде қабылдануы ислам пайда болғаннан кейін шамамен үш ғасырға сәйкес келеді. Егер кейбір түркі тайпалары мен кішігірім қауымдастықтар алынып тасталса, онда исламды ресми мемлекеттік дін ретінде қабылдаған алғашқы тәуелсіз мұсылман түркі мемлекеті – Еділ Болгариясы. Осылайша, Еділ Болгар хандығы, алғашқы тәуелсіз түркі-ислам мемлекеті, ислам елдерінен толығымен алынып тасталды, Болгария территориясы Ислам географиясына осы дінді қабылдаумен қосылды және болгар халқы Аббасидтер халифатының рухани билігін де қабылдады.

Қараханид хандығы, Газнавидтер әулеті және селжұқтар әулеті кейінгі кезеңдерде түркі-ислам мемлекеті ретінде пайда болды. Исламның мемлекеттік дін ретінде қабылдануымен Құранды түркі тіліне аудару жеделдеді. Діннің меценаты мемлекеттік мекеме болғандықтан, аударма қызметі ресми сипатқа ие болды.

Құранның түркі тіліне алғашқы аудармалары көбінесе аударма деп аталатын сөзбе-сөз аударма техникасын қолдану арқылы жасалды. Құранда айтылған әрбір Араб сөзіне түркі баламалары берілді. Интерпретация деп аталатын бұл әдіс Құранның алғашқы аудармаларында кездесетін аударма әдісі болып табылады. Мавераннахр аймағында жасалуы керек Құран аудармаларында билингвизм негіз болды. Басқаша айтқанда, осы аймақта жасалған Құран аудармаларында Араб сөздеріне түркі және парсы баламалары берілді. 10 ғасырда парсы және түркі тілдері Самарқанд пен Бұхара аймақтарында ортақ мәдени тіл болды.

Негізгі сөздер: Ислам, Құран аудармалары, түркі тілі, жол асты аудармасы, Қараханид хандығы.

ПРИНЯТИЕ ИСЛАМА ТУРКАМИ И ПЕРВЫЕ ПЕРЕВОДЫ КОРАНА НА ТЮРКСКИЙ ЯЗЫК

Аннотация.

После принятия ислама турками в качестве официальной государственной религии, Коран был полностью переведен на тюркский язык. Возникновение исламской религии на Аравийском полуострове относится к VI-VII векам. Принятие ислама в качестве официальной государственной религии среди турок соответствует примерно трем столетиям после зарождения ислама. Если исключить некоторые тюркские племена и небольшие общины, то первое независимое мусульманское тюркское государство, принявшее ислам в качестве официальной государственной религии называлось «Идил» (Волга), Волжская Болгария. Таким образом, Волжское болгарское ханство, первое независимое тюрко-исламское государство, было полностью удалено от исламских стран, территория Болгарии присоединилась к исламской географии с принятием этой религии, и болгарский народ также принял духовную власть халифата Аббасидов.

Қараханидское ханство, династия Газневидов и династия Сельджуков возникли как тюрко-исламское государство в более поздние периоды. С принятием ислама в качестве государственной религии ускорился перевод Корана на тюркский язык. Поскольку покровитель религии был, таким образом, государственным учреждением, переводческая деятельность приобрела официальный характер.

Первые переводы Корана на тюркский язык были сделаны с использованием техники дословного перевода, которую часто называют подстрочным переводом. Каждому арабскому слову, упомянутому в Коране, были даны тюркские эквиваленты. Этот метод, называемый подстрочным переводом, является техникой перевода, встречающейся в первых ранних переводах Корана. Двуязычие было взято за основу при переводах Корана, которые, как предполагается, будут сделаны в регионе Мавераннахр. Другими словами, в переводах Корана, сделанных в этом регионе, арабским словам были даны как тюркские, так и персидские эквиваленты. В 10 веке персидский и тюркский языки были общим языком культуры в регионах Самарканда и Бухары.

Ключевые слова: Ислам, переводы Корана, тюркский язык, подстрочный перевод, Қараханидское ханство.

REFERENCES

- 1 Eckmann J. (1971) Eastern Turkish Translations of the Koran, Studia Turcica, Budapest. P. 149-157 [in English]

- 2 Ya'maī H. (1961) Terceme-i Tafsir-at Tabari I. Tehran. P. 5-6 [in English]
- 3 Supreme N. (1990) A newly discovered manuscript of Middle Turkish. Language and cultural contacts of the Turkish peoples. (Materials of the second German Turkologists' Conference Rauschholzhausen. P. 13-16 [in English]
- 4 Toker O. (2000) Translation of the Qur'an in Mixed Languages (Varak no: 109b-144a), Istanbul University Social Sciences Institute Unpublished master thesis, Istanbul. 56 p. [in English]
- 5 Inspector C. (2006) Language Review on Leaves 037a-072a of Writing a Mixed-Language Translation of the Qur'an, Istanbul University Social Sciences Institute Unpublished master thesis, Istanbul. 96 p. [in English]
- 6 Eckmann J. (1976) Middle Turkish Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation, Akademia Kiado, Budapest. 105 p. [in English]
- 7 Turkish Translation of the First Qur'an, Karakhanli Turkish. (2004) TDK Yay. Ankara. 109 p. [in English]
- 8 The above quote is a translation from Eckmann's article. (1969) The original of the article: Two Fragments of a Koran Manuscript with Interlinear Persian and Turkish Translations, Central Asian Journal. №4. P. 287-290 [in English]
- 9 Borovkov A.K. (1963) Leksika Sredneaziatskogo Exegesis XII-XIII vv. Moskva. 206 p. [in English]
- 10 An Inter-Linear Translation of The Quran into Khwarazm Turkish. (1999) Harvard University. P. 301-302 [in English]
- 11 Eckmann J. (1976) Middle Turkish Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation, Akademia Kiado, Budapest. P. 17-18 [in English]
- 12 Eckmann J. (1999) Abdulkadir Inan, Barthold, Fuat Bridged, Kazakbay Mahmudov gave an opinion about the language of the work and the place it was written. 109 p. [in English]
- 13 Master H.I. (1989) XIII. The Existence of Words and Forms of Anonymous Qur'anic Commentary Written in the Eastern Turkish of the Century, Unpublished master thesis, Ankara University, Institute of Social Sciences. Ankara. 202 p. [in English]
- 14 Halil I.U., Abulfez A. (2002) The Verbal Existence of Qur'anic Exegesis Found in Central Asia (XII-XIII. Centuries), TDK Yay. Ankara. 69 p. [in English]
- 15 Famous S. (2004) Karakhan Dec Between the Lines Quran Translation Introduction-Text-Review-Index, Unpublished doctoral dissertation, Hacettepe University, Institute of Social Sciences. Ankara. 811 p. [in English]
- 16 Topaloglu A. (1978) Muhammad bin Hamza, XV. Translation of the Qur'an Made at the Beginning of the Century I, Publications of the Ministry of Culture, Istanbul. 11 p. [in English]

Information about authors:

Emek Yushenmez - **corresponding author**, researcher at the Department of "Turkish Language" of Istanbul University, PhD, Istanbul, Turkey

E-mail: emek.usenmez@istanbul.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4729-4491>

Информация об авторах:

Эмек Юшенмез - **основной автор**, научный сотрудник кафедры «Турецкого языка» Стамбульского университета, PhD, Стамбул, Турция

E-mail: emek.usenmez@istanbul.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4729-4491>

Авторлар туралы ақпарат:

Эмек Юшенмез - **негізгі автор**, Ыстамбұл университетінің ғылыми қызметкері, «Түрік тілі» кафедрасы, PhD, Ыстамбұл, Түркия

E-mail: emek.usenmez@istanbul.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4729-4491>

Р. Досмурзинов *

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
г. Астана, 010000, Республика Казахстан
*e-mail: rustem.dosmurzinov@mail.ru

КАТЕГОРИЯ СВОБОДЫ В ОБЩЕСТВАХ КОЧЕВЫХ СКОТОВОДОВ

Аннотация.

В исследовании раскрывается восприятие свободы, как универсальной, и в то же время, уникальной ценности в мировоззрении народов, главной основой жизнеобеспечения которых веками являлось пастбищное скотоводство. Источниковой базой данного исследования стали материалы по политической и культурной истории, социальной структуре, духовной культуре различных скотоводческих обществ и этнических групп. Автор статьи попытался обосновать проявление свободы и борьбы за свободу у скотоводческих народов через призму политических событий, а также культурных феноменов. В качестве предмета исследования были взяты материалы о крупнейших монгольских (буряты, халха-монголы, ойрат-калмыки) и тюркских (казахи) народов.

В результате исследования автор пришел к выводу, что в силу различных обстоятельств и условий, прежде всего событий политической истории, особенностей социальной структуры, предположительно, свобода нашла среди различных кочевых народов свое наиболее яркое выражение в культуре казахского народа. Понятие свободы личности в традиционном казахском обществе отчасти соответствовало современному. Следовательно, «степная демократия» внесла свой определенный вклад в развитие первоначальных «ячеек» модернизированных институтов современного гражданского общества.

Между тем, в научных трудах зарубежных исследователей до сих пор существует предубеждение относительно исторической роли скотоводов (кочевников) в мировой истории. Скотоводческие общества по-прежнему изображаются как «дикие», «бескультурные» и воинственные общества, основным занятием которых был грабёж и война. Однако, следует особо отметить, что в социальной структуре скотоводческих народов не было зависимого крепостного населения, социальные отношения основывались на иерархических принципах, в определенной степени отличных от европейских. Скотоводческие общества, основанные на особой системе жизнеобеспечения, имели свои представления о свободе, которые актуальны и важны для изучения национального менталитета гражданского общества в современный период.

Ключевые слова: мировоззренческие традиции, свобода, казахский народ, бурятский народ, халха-монгольский народ, ойрат-монгольский народ.

Введение.

Понятие свободы является универсальной категорией и ценностью. В истории и культуре различных народов свобода находила выражение в различных формах деятельности, в материальной и духовной культуре, искусстве. Гражданское и социальное общество ставит во главу угла незыблемую реализацию прав и свобод ее граждан. Поэтому исследования в области изучения истории развития различных институтов правового общества, в том числе понятия свободы, для модернизации общественного сознания являются актуальными. Кроме того, исследований мировоззренческих традиций различных кочевых народов в сравнительном аспекте до сих пор проведено не было. Научные работы в области кочевниковедения, в основном, посвящены политическим, экономическим аспектам, а отдельные культурологические феномены, такие, как свобода в кочевом обществе, остаются малоизученными. Тем самым целью исследования является показать проявления свободы как категории в кочевых обществах.

Научная новизна исследования заключается в проведении сравнительного анализа исторических событий, социальной структуры и культурных феноменов в отношении такой

ценностной категории, как свобода (в монг. «эрх чөлөө», в каз. «азаттық», в калм. «цолоо») у монгольских и тюркских народов.

Материалы и методы исследования.

Объектом настоящего исследования является свобода и ее проявления, как формы выражения народного духа [1]. Предметом исследования стали формы выражения свободы – в политической истории, в духовной культуре и в национальном спорте. Теоретико-методологические основы исследования включают макро-подход, применяемый в современных исторических исследованиях, и принцип системности. Макро-исторический подход выявил закономерности в исторических событиях, происходивших в евразийских степях многие столетия назад. Принцип системности показал скотоводческие народы и сообщества как определенные системы, в которых преобладали специфические мировоззрения и устои. Описательный и историко-сравнительный методы позволили выявить общие и специфические черты в различных скотоводческих обществах. Сведения для исследования были собраны на основе материалов крупнейших тюркских и монгольских народов, которые вели скотоводческий образ жизни в прошлом или продолжают вести скотоводческий образ жизни до настоящего времени.

Результаты и их обсуждение.

Категория свободы у бурятского, халха-монгольского и калмыцкого (ойрат-монгольского) народа. Предками бурятского народа были древние племена баргутов (байырку), которые к VI веку занимали обширные территории у озера Байкал, а также просторы от реки Селенги до притоков Амура. Наибольшее значение в этом союзе племен имели этнические группы эхиритов и булагатов. Основными занятиями баргутов, а позднее бурят, были охота на оленей, коневодство и кузнечное дело.

Баргуты часто входили в состав тюркских государств и были связаны с тюркским миром. Однако гораздо большее влияние на баргутский союз племен оказали их ближайшие соседи – халха-монголы. Известно, что в XIII веке «лесные народы» к северу от Халхи были покорены Джучи, и бурятские племена были в их числе. В дальнейшем история бурятского народа была тесно связана с монгольскими народами, среди которых особое место занимали отношения с западными монголами – ойратами. В современное время бурятские племена были вовлечены в междоусобицы халха-монголов, а также в противостояние Российской и Цинской империй. Когда влияние Российской империи усилилось на Дальнем Востоке, буряты стали служить в царской армии, а также были зачислены в казачье войско.

Современные буряты исповедуют буддизм Махаяны и традиционные верования, среди которых особое место занимает шаманизм. Традиционное бурятское общество было патриархальным и характеризовалось высоким статусом мужчин, как и у других монгольских народов. Бурятские общины чаще всего входили в состав крупных государственных образований тюрков и монголов, но зачастую их власть на территории Бурятии была номинальной. Реальная власть находилась в руках глав родоплеменных групп и аймаков, которые являлись догосударственными институтами. Это, в свою очередь, объясняет относительную свободу бурятских общинников, которые в течение долгого времени мигрировали в разные части Монголии и Забайкалья.

Буряты и халха-монголы имеют общую историю и близкую культуру. Чингисхан является общим национальным героем, как для халха-монголов, так и для всех других тюркских и монгольских народов. Так, согласно истории, в начале тринадцатого века монгольский воин Тэмуджин объединил разрозненные монгольские и некоторые тюркские племена (найманы, керейты, кыпчаки) в единое государство под названием «Ик Монгол улус» («Великое государство»).

Создание империи сопровождалось значительными изменениями в социальной организации монгольского общества. Объединение враждующих племен и масштабные завоевательные походы могли быть осуществлены только при условии создания единой системы управления, опирающейся на мощную военную силу. Был создан централизованный аппарат власти, осуществлявший военное командование и контроль над монголами и завоеванными регионами, сочетавший в себе традиционные черты кочевников и элементы, заимствованные из государственной организации соседних земледельческих народов. Каждое племя и его подразделение составляло часть монгольской армии в соответствии с численностью воинов. Армия делилась на десятки тысяч («тумэн»), и они, в свою очередь, на тысячи («мингган»), сотни («жагун»), десятки («арбан»). Такое сочетание военной и племенной организации не привело к уничтожению последней.

После распада Монгольской империи единая военно-административная система управления также распалась, что привело к большей независимости отдельных племенных групп и кланов. Их вожди, опиравшиеся только на военную мощь родовой знати и поддержку родственников, уже не имели прежних возможностей для принуждения соплеменников и вынуждены были в определенной степени считаться с их интересами.

Подавляющее большинство традиционного монгольского общества составляли свободные араты (общинники-скотоводы). Они были независимыми скотоводами и формировали из своих рядов племенную гвардию. Тем не менее, в социальной структуре монголов существовал низший слой, так называемый «унаган-богол». Эта категория не была рабами или крепостными, поскольку они сохраняли свою собственность и пользовались определенной личной свободой, но все результаты их труда доставались их «господам» [2]. Рядовые араты же предоставляли своим вождям только часть продукции животноводства, а основной частью стада распорядились по праву собственности.

Основной экономической и социальной единицей монгольского кочевого общества была семья (аил), чаще всего в форме большой или неразделенной семьи. Социальная организация монголов имела общинно-племенную структуру. Семьи образовывали кочевые общины «обо». Кочевые общины объединялись в более крупные племенные подразделения или племена «урук», а последние объединялись в племена «иргэн». Кочевые группы часто распадались и возникали вновь, включая неродственные элементы. Племена и их крупные подразделения сегментировались, сливались с другими племенами или их фрагментами, что отражалось в появлении новых генеалогических структур. Развитие родоплеменной структуры происходило исторически. Фактическое кровное родство существовало только в пределах аилов, мелких племенных подразделений. Более крупные элементы социальной организации были связаны между собой идеологически формальными генеалогическими представлениями о родстве. В условиях подвижной жизни родственно-генеалогический принцип объяснения общественных отношений был важнейшим и, пожалуй, единственно возможным способом реализации реального экономического и политического единства.

Родоплеменной строй монголов, который можно рассматривать как совокупность генеалогически и иерархически взаимосвязанных кочевых групп – общин, в целом представлял собой форму экономической, военной и политической организации. Однако в то же время генеалогическо-племенная структура не всегда полностью совпадала с существующими элементами общинно-племенной организации. Хотя генеалогическо-племенная структура исторически развивалась, но делала это медленно. Существенные изменения в ней чаще всего происходили в результате крупных этнических и военно-политических столкновений. В каждый конкретный исторический период генеалогическая структура больше напоминала окостеневшую традиционную схему, не способную

достаточно мобильно адаптироваться к изменяющимся потребностям военной и экономической организации. Отсутствие гибкости генеалогической организации практически компенсировалось тем, что элементы экономической и военной организации, не совпадающие с традиционной структурой, появлялись в рамках общинно-племенной структуры. В то же время эти два типа структур не противоречили друг другу, а дополняли друг друга. Судьба внегенеалогических или, точнее, межгенеалогических структурных элементов могла быть разной. Они могли со временем вымирать или включаться в генеалогическую структуру.

После распада Монгольской империи монгольский народ оказался разделенным и рассеянным в различных государствах, представленным в форме различных этнических общностей. Так, ойраты (западные монголы) имели древнюю историю и состояли из четырех племен, таких как чоросы, хошуты, дербеты и хойты. Первые набеги ойратов в Центральную Азию начались в середине XV века, после того как ойратский тайша Оз-Темир совершил набег на границы узбекского государства (ханства Абулхайра). Поражение Абулхайр хана стало одной из существенных причин распада государства Шейбанидов. В 1635 г. ойратский народ создал государство, известного в источниках, как Джунгарское ханство. С этого периода началась длинная череда больших и малых военных столкновений ойратов (джунгар) с Казахским ханством, вызванные набегами ойратов на казахские улусы. В 1723 г. джунгарские войска под предводительством Цеван-Рабдана вторглись в казахские степи и нанесли серьезный ущерб казахским улусам. В результате военных действий, которые постоянно были успешными, некоторые казахские султаны и бии были вынуждены признать вассальную зависимость от джунгар.

Джунгарское ханство, в отличие от всех других степных государств, имело жестко централизованную политическую систему. Постоянные войны с Цинской империей, которая во много раз превосходила его по численности населения, потребовали создания сложного и разветвленного государственного аппарата. Государством управляли тайши (князья) из клана Чорос, важную роль в политической жизни играли нойоны – представители ойратской знати.

В начале XVII века тайши во главе с Хо Эрлагом покинули территорию Иртыша и достигли прикаспийских степей, вытеснив ногайские аулы. Так были заложены основы Калмыцкого ханства, сыгравшего большую роль в поворотах событий в евразийской степи. Немного раньше, в 1640 г. среди западных монголов был организован съезд знати («чулган»), который принял ряд правовых актов – «Цааджин бичиг» (или монголо-ойратские законы 1640 года). Основной целью этих законов было предотвращение самовольного передвижения знати и простых людей, а также регулирование внутренних отношений между монгольской знатью и укрепление власти тайши и нойонов [3]. Они предусматривали суровые наказания за несвоевременное выполнение предписанных обязанностей, за неподчинение приказам «тайши» и чиновников, за кражу у них скота и т.д.

Воплощением понимания свободы является традиционная борьба. Известно, что первым состязанием у монголов является национальная борьба («бох барылдах»). Борцы соревнуются в разных весовых категориях, а специальная категория судей решает, кто с кем борется. Соперники в сопровождении своих секундантов выходят на поле с разных сторон. Их походка, приседания, взмахи руками и шлепки по бедрам имитируют полет мифической птицы Гаруды. Это форма представления зрителям, которые радостно приветствуют появление борца. До революции ритуал первого появления борцов также сопровождался их поклоном богдо-гегену, после чего они возвращались на свои места. На больших надувах на поле одновременно выходят до десяти пар, на малых («сомон») – две-три.

Секунданты снимают с борцов головные уборы и держат их в течение всего поединка. Борцы сближаются, похлопывают себя по бедрам, наклоняются друг к другу, приседают, положив одну руку на колено, держа другую руку свободной и готовой к схватке, и замирают на некоторое время в этой позе ожидания. Если ожидание затягивается, секунданты должны подбадривать своих подопечных. Задача каждого бойца – схватить противника за плечи и с силой бросить его на землю, пока он не коснется ее любой частью своего тела. Самая эффектная победа – когда один из борцов переворачивает другого на спину и прижимает его к земле коленом. Борец, коснувшийся земли, выбывает из схватки. Зрители приветствуют победителя, он снова имитирует полет Гаруды, получает чашу кумыса, кланяется зрителям, его секундант надевает шапку, и он возвращается в шатер, ожидая, пока судьи назовут его следующего противника [4].

Понятие свободы в культуре казахского народа.

В середине XV века, с созданием единого государства, завершились основные этапы этногенеза казахского народа. Слово «казах» («қазак») имеет древнее происхождение и было распространено среди тюркских скотоводческих обществ. Кроме того, казаками называли «вольных людей», которые жили в степях Поднепровья, Северного Кавказа, Дона и Волго-Уральского междуречья и занимались охраной границ и военных походов.

В первой половине XVI века, при правлении хана Касыма, Казахское ханство достигло наивысшего расцвета. В новом периоде истории важное место занимали отношения с Джунгарией, которая стремилась установить гегемонию в казахской степи. Ряд побед, одержанных ханом Абулхайром, а затем ханом Абылаем, позволили Казахскому государству укрепить свои позиции. Однако угроза новых джунгарских походов, а также внутренние политические проблемы вынудили Казахский улус принять подчинение Российской империи. Долгое время колонизация казахских степей ограничивалась сбором налогов с местного населения и изъятием земель в пользу казаков. После создания военных крепостей вдоль крупных рек Иртыш, Тобыл, Урал (Яик) и Волга военно-казачий этап колонизации сменился крестьянским, получившим наибольшее развитие во второй половине XIX – первом десятилетии XX века. Постоянные налоговые сборы и экспроприация земли вынуждали казахские роды и племена к различным формам борьбы. Наиболее крупные восстания возглавили Исатай Тайманов и Махамбет Утемисов (1836-1838), Кенесары-хан (1837-1847) и Амангельды Иманов (1916).

Свобода также считалась важной категорией среди казахских «шаруа». Поэтому восстание Кенесары-хана, потомка Абылай-хана и потомка хунтайджи Галдан Церена, было поддержано всеми тремя жузами. Восстание Кене-хана стало символом борьбы за независимость казахского народа спустя годы.

Скотоводческая община казахского народа, по мнению Н.Масанова, – это, прежде всего, функционально целостная организация трудовых индивидов, основанная на принципах трудовой кооперации. Историк Н.Е. Масанов выделял два типа общин: минимальную (дисперсную), которая развивалась в зимний, ранневесенний и позднеосенний периоды, и концентрированную или расширенную, существовавшую в теплый период года [5].

Размер кочевого поселения, как отмечает М.С. Муканов, зависел от площади пастбищ и наличия воды для кормления и водопоя достаточного количества скота, которым владела одна или несколько семей. В связи с этим он пишет: «...В первом случае это могло быть хозяйство богатого скотовладельца («бая»), а во втором – группа хозяйств среднего достатка и небольшой силы, объединенных в кочевую общину...» [6].

Рубеж XIX-XX веков не зря называют расцветом колониализма. Практически вся политическая карта мира в этот период состояла из территорий стран-метрополий и их

колоний. Для казахского народа, как и для многих других скотоводческих народов, этот период стал временем испытаний.

Во второй половине XIX – начале XX веков в казахской степи усилилась колониальная политика, проводимая царской администрацией. В ходе административных реформ 1867-1868 гг. территория Казахстана была признана государственной собственностью. Крестьянская реформа, или, как ее называли, «великая» реформа, проведенная в 1861 г. в Российской империи, не решила проблем, накопившихся в аграрном секторе. Эта реформа не решила земельную проблему, поскольку земля по-прежнему оставалась в собственности помещиков, а «освобожденные» крестьяне были безземельными. Царское правительство, стремясь решить эту проблему, нашло выход из положения, проводя активную политику переселения крестьян из центральной России.

Преобладающей формой хозяйства в традиционном казахском обществе был экстенсивный тип, когда кочевники использовали пастбища сезонно, а скот пасся круглый год. Однако в связи с сокращением пастбищ ареал кочевой деятельности резко сократился. А.Букейханов, лидер движения «Алаш», был убежден, что основой благосостояния народа является сельское хозяйство. Отмечая трансформацию традиционного кочевого хозяйства, А.Букейханов в своих работах выступал за его сохранение, так как считал его одной из фундаментальных основ, на которых формировалась этническая идентичность казахов.

В работе «Киргизы» А.Букейханов обратил внимание на изменения в социальной структуре казахского общества. Разрушение традиционной структуры, несомненно, повлияло на хозяйственную деятельность. Казахский аул в конце XIX века еще в значительной степени сохранял основу и социальную структуру традиционного общества. Это свидетельствует о том, что в это время происходило ослабление родовой структуры, составлявшей основу традиционного казахского хозяйства, и возникновение аула нового типа.

В вышеупомянутой работе А.Букейханов описал социальную структуру казахского общества следующим образом: «...Таким образом, схема социально-экономической структуры киргизского (казахского – авт.) населения выражается следующим образом: основной его ячейкой, как и везде, является киргизская (казахская – авт.) семья – двор, «чангарак»; объединенные общей землей, «чангараки» образуют киргизский (казахский – авт.) сельский «кстау» или «хозяйственный аул», как их называют в статистической литературе; отдельные «кстау», объединенные общим землепользованием, образуют более сложную земельную общность – «общинно-аульную группу» и «экономический аул», и «общинно-аульная группа» возникли под покровительством родни и поддерживаются родственными связями, поэтому обе эти формы социально-экономической жизни киргизов пока совпадают с родом, хотя основа их жизнеспособности лежит в потребностях землепользования», – заключает А.Букейханов.

Понятие свободы в традиционном обществе связано со статусом женщины. В свете данного исследования большую ценность представляет работа А.Букейханова (1866-1937) «Женщина по киргизской былине «Кобланды» (1899). Он, отмечая лиризм и, в определенной степени, близость к истине как особенность казахской поэзии, объяснил свой выбор этого эпоса следующим образом: «...Мы выбрали эту интересную для изучения киргизов (примеч. – авт.) и их культуры былину «Кобланды» для рассмотрения киргизской (примеч. – казахской) женщины, так как она более подходит по своей популярности и относительной правдивости. Ни одна другая былина не может лучше ответить на интересные вопросы, чем «Кобланды», благодаря своему расположению на границе двух вероисповеданий людей: о языческой кыргызской женщине, о том, как она стала мусульманкой, о взглядах мусульманской и языческой киргизской (примеч. – авт.)

женщины...». После этого филологического анализа Букейханов выделяет три образа казахской женщины, изображенных в вышеупомянутом эпосе. Первый – это образ матери, в данном случае образ матери главного героя Кобланды. Исследователь так описывает этот образ: «...По естественному порядку вещей первой появляется мать героя – Аналык. Одно только ее имя, означающее «материнство», раскрывает ее любящее материнское сердце, и дано оно ей, надо признать, не без цели. ...Аналык была любима своим мужем, который удовлетворял ее желания и капризы, и у нее были все возможности жить в достатке и даже наслаждаться жизнью, удовлетворяя свои прихоти и страсти к роскоши и безделушкам. Самое главное, Аналык была полноправной хозяйкой, имеющей право не только вести домашние дела, но и вмешиваться в дела мужа и через него в дела людей своими советами и даже приказами. Эти вмешательства, которые постепенно расширялись, дали Аналыку возможность стать народной «байбишей». Характер Аналык совсем не сложен. Это женщина, которая не имеет личных интересов и живет ради чужих радостей и горестей. Любовь, бескорыстие и служение – это жизнь Аналык, и она не знает другого...».

Второй образ, приводимый А.Букейхановым, – это образ дочери Аналык, сестры Кобланды батыра – Карлыгаш. В статье дается следующая характеристика этого образа: «...Надо сказать немного о дочери Карлыгаш. Ее появление на свет было незаметным. Рождение девочки в киргизской (примеч. – казахской) семье не может быть встречено с такой радостью, торжеством и ажиотажем, как рождение сына, который является продолжателем рода и его культом.... С первых дней рождения скромно встреченная при рождении Карлыгаш занимает второстепенное место в семье. Ей уделяется меньше внимания, чем брату, как со стороны родителей, так и со стороны родственников....». Третий образ женщины, приведенный в статье, – это образ жены Кобланды батыра Куртки. А.Букейханов, учитывая особенности казахского народного творчества, дает следующую характеристику этому образу: «...автор вернулся для героини к оставленному язычеству. Это дало светлую и прекрасную Куртку с ее способностью предсказывать и предвидеть будущее. Но Куртка помогает Кобланду и другим только тогда, когда они сами прислушиваются к ее советам и действуют по ее указаниям, сама она не может активно управлять поступками людей. В таком изображении характера Куртки еще больше проявляется сообразительность автора... Поэтому ее влияние на героя должно ограничиваться тем, что она помогает ему в его делах своими знаниями и ясновидением, но не руководит им. Он сохраняет свою независимость, хотя непослушание ей приводит его к бесчестью, поражению в войне, а иногда даже почти к смерти» [7]. Таковы особенности статуса женщины в материалах казахского фольклора.

Во второй половине XIX века, как отмечает историк Г.Е. Марков, уже происходил интенсивный распад мелких родоплеменных подразделений. По его мнению, в основе организации даже таких небольших ячеек кочевого общества, как аул, лежали не столько родственные, сколько экономические соображения. В связи с этим он писал: «...в конце XIX – начале XX века основной социально-экономической единицей казахского общества была семья, которая владела скотом и пользовалась пастбищами. Семьи были как большими, состоящими из родственников 2-3 поколений, так и малыми, состоящими из главы семьи, жены и детей. Хотя полигамные семьи были распространены, они не были преобладающими, так как только люди из богатых семей могли платить «калым» (выкуп за невесту) за нескольких жен и содержать их. В зависимости от местных традиций, исходя из экономической целесообразности, времени года и т.д., семьи объединялись в большие или меньшие группы: скотоводческие («кочевые, или пастушеские») или оседлые аулы...» [2. – 170]. Поэтому свобода, как категория, развивавшаяся в традиционном обществе

подвергается трансформации, что должно стать предметом уже для дальнейших исследований в исторической науке.

Заключение.

В целом можно сказать, что категория свободы в скотоводческих обществах основывалась на понимании собственной личной независимости, что отчасти соответствует современному пониманию свободы. Скотовод был свободен в передвижении и нес в основном военную службу, но это не означает, что в скотоводческих обществах не было прочных основ государственности и централизованной власти. Как уже отмечалось, иерархия социальных отношений в кочевых обществах основывалась на родоплеменных отношениях старшинства. Попытка ослабить влияние родовых вождей, была проведена впервые в обществах казахского и калмыцкого народов. Вероятно, в традиционном казахском обществе категория свободы нашла свое наиболее яркое проявление, поскольку к концу XVII в. ойратское общество стало более централизованным, а его потестарно-политическая система более дробной и иерархической.

Иным проявлением свободы является национальная борьба, распространенная и в современности. В данном феномене культуры нашли отражение не только ценность свободы, но и религиозные верования (например, влияние буддизма в танце Гаруды). Борьба за независимость являлась ключевой формой политической деятельности в истории практически всех исследованных кочевых народов. По сравнению со скотоводом-кочевником, европейский крестьянин имел гораздо более узкие права, и его свобода могла проявиться только в условиях проживания в городах, поэтому урбанизация, а затем и модернизационные процессы, в том числе секуляризация, в европейских государствах началась раньше, чем в государствах и обществах кочевых скотоводов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Гегель Г.В. Лекции по философии истории. — СПб.: Наука. — 2000. — 480 с.
- 2 Марков Г. Кочевники Азии: Структура хозяйства и общественной организации. — Москва: Красанд. — 2010. — 320 с.
- 3 Златкин И.Я. История Джунгарского ханства 1635-1758. — Москва: Наука. — 1983. — 169 с.
- 4 Жуковская Н.Л. Кочевники Монголии: Культура. Традиции. Символика. — Москва: Восточная литература. — 1983. — 247 с.
- 5 Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевничества. — Москва: Горизонт. — 1995. — 320 с.
- 6 Тайжанова Г.Е. Казахи. Историко-этнографическое исследование. — Алматы: Казахстан. — 1995. — 352 с.
- 7 Букееханов А.Н. Казахи: историко-этнографические труды. — Астана: Алматы кітап. — 2007. — 303 с.

КӨШПЕЛІ ХАЛЫҚТАРДЫҢ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ЕРКІНДІК ҰҒЫМЫ

Аңдатпа.

Зерттеу жұмысында өмір сүру салтында жайылымдық мал шаруашылығымен айналысқан халықтардың дүниетанымындағы әмбебап және сонымен бірге бірегей құндылық ретінде қабылданатын еркіндік мәнін ашуға назар аударылады. Саяси және мәдени тарих, әлеуметтік құрылым, әртүрлі мал шаруашылығы қоғамы мен этникалық топтардың рухани мәдениеті туралы материалдар осы зерттеуге негіз болды. Мақала авторы саяси оқиғаларды, сондай-ақ мәдени құбылыстарды талдау арқылы мал шаруашылығымен күн көрген халықтардағы еркіндік және еркіндік үшін күрестің көрінісін негіздеуге тырысты. Зерттеу пәні ретінде моңғол (буряттар, халха-моңғолдар, ойрат-қалмақтар) және түркі (қазақтар) халықтары секілді ірі этностардағы материалдар алынды.

Зерттеу нәтижесінде, автор әр түрлі жағдайларға, ең алдымен саяси тарихтағы оқиғаларға, әлеуметтік құрылымның ерекшеліктеріне байланысты, еркіндіктің әр түрлі көшпелі халықтар арасында алып қарағанда

қазақ халқының мәдениетінде өзінің айқын көрінісін тапты деген қорытындыға келді. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы жеке бас еркіндігі ұғымы ішінара қазіргі заманға сай болды, демек, «дала демократиясы» заманауи азаматтық қоғамның жаңғыртылған институттарының бастапқы ұяшықтарының дамуына өз үлесін қосты.

Сонымен қатар, шетелдік зерттеушілердің ғылыми еңбектерінде малшылардың (көшпенділердің) әлемдік тарихтағы тарихи рөліне қатысты әлі де біржақты көзқарас бар. Мал шаруашылығы қоғамы әлі күнге дейін «жабайы», «мәдениетсіз» және жауынгерлік қоғамдар ретінде бейнеленген, олардың негізгі кәсібі тонау мен соғыс болды деген пікірлер басым. Алайда, мал шаруашылығы халықтарының әлеуметтік құрылымында тәуелді басыбайлылық болмағанын, әлеуметтік қатынастар белгілі бір дәрежеде еуропалықтардан өзгеше иерархиялық принциптерге негізделгенін ерекше атап өткен жөн. Тіршілікті қамтамасыз етудің ерекше жүйесіне негізделген мал шаруашылығы қоғамының қазіргі кезеңдегі азаматтық қоғамның ұлттық менталитетін зерттеу үшін өзекті және маңызды болып табылатын еркіндік туралы өзіндік идеялары болды.

Негізгі сөздер: дүниетанымдық дәстүрлер, еркіндік, қазақ халқы, бурят халқы, халха-моңғол халқы, ойрат-моңғол халқы.

CATEGORY OF FREEDOM IN NOMADAL PASTOLOGICAL SOCIETIES

Abstract.

The study reveals the perception of freedom as a universal, and at the same time, unique value in the worldview of peoples, the main basis of whose livelihoods for centuries was pastoralism. The source base for this study was materials on the political and cultural history, social structure, and spiritual culture of various pastoral societies and ethnic groups. The author of the article tried to substantiate the manifestation of freedom and the struggle for freedom among pastoral peoples through the prism of political events, as well as cultural phenomena. As the subject of the study, materials were taken about the largest Mongolian (Buryats, Khalkha-Mongols, Oirat-Kalmyks) and Turkic (Kazakhs) peoples.

As a result of the study, the author came to the conclusion that due to various circumstances and conditions, primarily events of political history, features of the social structure, freedom presumably found its most vivid expression among various nomadic peoples in the culture of the Kazakh people. The concept of individual freedom in traditional Kazakh society partly corresponded to the modern one, therefore, “steppe democracy” made its own contribution to the development of the initial “cells” of the modernized institutions of modern civil society.

Meanwhile, in the scientific works of foreign researchers there is still a prejudice regarding the historical role of pastoralists (nomads) in world history. Pastoral societies are still portrayed as “savage”, “uncultured” and warlike societies whose main occupation was robbery and war. However, it should be especially noted that in the social structure of pastoral peoples there was no dependent serf population; social relations were based on hierarchical principles, to a certain extent different from European ones. Pastoral societies, based on a special life support system, had their own ideas about freedom, which are relevant and important for studying the national mentality of civil society in the modern period.

Key words: ideological traditions, freedom, Kazakh people, Buryat people, Khalkha-Mongol people, Oirat-Mongol people.

REFERENCES

- 1 Gegel' G.V. Lektsii po filosofii istorii. [Lectures on the philosophy of history]. SPb.: Nauka. 2000. 480 p. [in Russian]
- 2 Markov G. Kochevniki Azii: Struktura hozyaistva i obshchestvennoi organizatsii. [Nomads of Asia: The structure of the economy and public organization]. Moskva: KRASAND. 2010. 320 p. [in Russian]
- 3 Zlatkin I.YA. Istoriya Dzhungarskogo hanstva 1635-1758. [The history of the Dzungarian Khanate 1635-1758]. Moskva: Nauka. 1983. 169 p. [in Russian]
- 4 Zhukovskaya N.L. Kochevniki Mongolii: Kul'tura. Traditsii. Simvolika. [Nomads of Mongolia: Culture. Traditions. Symbolism]. Moskva: Vostochnaya literatura. 1983. 247 p. [in Russian]
- 5 Masanov N.E. Kochevaya tsivilizatsiya kazakhov: osnovy zhiznedeyatel'nosti nomadnogo obshchestva. [Nomadic civilization of Kazakhs: fundamentals of nomadic society]. Moskva: Gorizont. 1995. 320 p. [in Russian]
- 6 Taizhanova G.E. Kazakhi. Istoriko-etnograficheskoe issledovanie. [Kazakhs. Historical and ethnographic research]. Almaty: Kazakhstan. 1995. 352 p. [in Russian]
- 7 Bukeikhanov A.N. Kazakhi: istoriko-etnograficheskie trudy. [Kazakhs. Historical and ethnographic research]. Astana: Almaty kitap. 2007. 303 p. [in Russian]

Information about authors:

Rustem Dosmurzinov - **corresponding author**, PhD doctoral student, 3 year of educational program on “Archaeology and ethnology”, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: rustem.dosmurzinov@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1756-8236>

Информация об авторах:

Рустем Досмурзинов - **основной автор**, PhD докторант 3 курса образовательной программы «Археология и этнология», Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: rustem.dosmurzinov@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1756-8236>

Авторлар туралы ақпарат:

Рустем Досмурзинов – **негізгі автор**, «Археология және этнология» оқу бағдарламаасының 3-курс PhD докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: rustem.dosmurzinov@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1756-8236>

FTAMP 11.25.19

ӘОЖ 327

DOI 10.47649/vau.2023.v69.i2.03

С.Ж. Сапанов^{1*} , А.Ж. Саурбаев² , А.Д. Абдулов¹

¹Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті

Түркістан қ., 161200-161205, Қазақстан Республикасы

*e-mail: cefosh1@mail.ru

СТРАТЕГИЯЛЫҚ ШЕКАРА ЖӘНЕ ӨМІРЛІК КЕҢІСТІКKE ҚАТЫСТЫ ҚЫТАЙДЫҢ СЫРТҚЫ САЯСИ ТҰЖЫРЫМДАМАЛАРЫ

Андатпа.

Қазақстан-Қытай арасындағы мемлекеттік шекара мәселесі – халықаралық қатынастар тарихындағы өзекті мәселелердің бірі. Бұл тақырыптың саяси маңыздылығы әр мемлекет үшін ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, территориялық тұтастық пен тәуелсіздігін сақтап қалуда шекаралар мәселесі көкейкесті болып табылады.

Халықаралық қатынастар субъектісі ретінде кез келген мемлекетке 3 сипат тән екендігін атап өту қажет: территориясы, халқы және саяси ұйымы. Мемлекеттің геосаяси белгісі оның белгілі бір территориясы ғана емес, саяси кеңістігінің де болуында. Ал мемлекет тәуелсіздігі мен оның қауіпсіздік факторы маңызды компоненттер ретінде оның саясылығын көрсетеді. Мемлекеттік шекарада елдің ұлттық мүдделері мен олардың арасындағы қатынастардың күрделі кешені жасырын тұрады. Заңды түрде рәсімделген және халықаралық түрде танылған шекаралар кез келген мемлекеттің сипаты болып табылады. Егер елтаңбасын, туын, әнұранын, конституциясын әр елдің өзі айқындайтын болса, мемлекеттік шекара желісін белгілеу қажетті халықаралық келісімшарттарды жасау мен оны әлемдік қоғамдастықтардың тануын қажет етеді. Осыған байланысты, шекаралардың беріктігі, әділеттілігі демаркация желісінің географиялық сипаттарына ғана тәуелді емес, сондай-ақ екі мүдделі жақ қол жеткізген түсіністікке қатысты.

Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан халықаралық қатынастардың толық құқықты факторы болып табылды. Мемлекетіміз үшін маңызды мәселенің бірі – қауіпсіздік, оны қамтамасыз етудің негізі – Республика шекарасын нығайту.

Негізгі сөздер: Қазақстан Республикасы, ҚХР, шекара, делимитация, демаркация, халықаралық қатынастар.

Кіріспе.

Аталған мәселенің маңыздылығы шекаралық және ҚХР «стратегиялық шекара» және «өмірлік кеңістікке» қатысты сыртқы саяси тұжырымдамаларының мәні мен шешімі, сондай-ақ даулы территориялардың пайда болу себептерімен анықталады. Мақалада шекара мәселесі «стратегиялық шекара» мен «өмірлік кеңістік» Қытай тұжырымдамасының призмасы арқылы талданады. Берілген тұжырымдама Қытай әскери доктринасына байланысты сұрақтар Қазақстандық тарихнамада қарастырылмаған. Осы мақсатпен мақалада ҚХР-дың «өмірлік кеңістік» және «стратегиялық шекарасы» доктринасына талдау жасалады.

Қазақстан мен Қытай арасындағы шекаралық мәселенің даму үдерісінің түп-төркіні Қытайдың патшалық Ресеймен, әрі қарай КСРО-мен қарым-қатынастары тарихымен байланысты. Бұл ретте аталған проблеманың келісімдік-құқықтық базасын қарастыру қажет. Өткен ғасырдан Қытай үш проблемамен өтті: тұрғындар саны, жер, су. Қытай тарихы – жер үшін күрес тарихы. Яғни өңдеуге, тыңайтуға қолайлы жерлер үшін талас. Қазіргі уақытта Қытай басшылығы үшін күрделі демографиялық жағдаймен шиеленісіп отырған жер мен су тапшылығы стратегиялық бірінші кезектегі проблемалардың бірі. Шекаралық жерлер мен трансшекаралық өзендер мәселесіндегі Қытай жағының тұрақсыздығын бағалау үшін олардың ерекше жұмылдырушылық қасиетін ескеру қажет. Осыған қатысты геосаяси шекаралар мәселесі туындайды, яғни геостратегиялық акторлармен бірге демографиялық, экономикалық және территориялық акторлар маңызды рөл атқарады [1].

Қытай мемлекеттілігінің таралу шекарасының нақты айтылмауының үш себебі бар: біріншіден, шекараны техникалық дәл белгілеу жүргізілмеген; екіншіден, көптеген территориялар өз тәуелсіздіктерін таныды, оның дәрежесін қазіргі халықаралық құқықтану анықтай алмайды; үшіншіден белгілі бір аумақты қысқа мерзімге басып алуды (1-2 күн немесе айлар) түбегейлі оны меншіктілікке айналдырмайды. Соңғы пікірге сүйене отырып, кейбір қытай тарихшылары Солтүстік Ауған, Иран тіпті Ресей Қара теңіз аймағына дейін жеткен «ежелгі» Қытай шекарасы туралы айтқан. Территорияларды басып алуды ақтайтын Әскери доктринадан басқа Қытай осы мақсатпен тағы бір негіздеме ұсынған. Ол белгілі «36 стратагемалардың» ішіндегі бесінші стратагема. Онда «Егер жау ішкі жағынан жеңілсе, оның жерлерін басып ал. Егер сырт жағынан жеңілсе, халқын бағындыр, егер екі жағынан да жеңіліс тапса, онда мемлекетін ал» деп көрсетілген.

Қытай үшін шекаралар бір мезгілде геосаяси нақтылық, геосаяси мақсат және геосаяси құрал болып табылады. Бұл жерде белгілі неміс географы, саяси географияның негізін салушы Фридрих Ратцельдың географиялық заңдары әділдік тұрғыдан танылады. Заңдар «Саяси география» еңбегінде жарияланған, мұнда Ратцель мемлекет кеңістігінің өсуі принциптерінің жиынтығы. «Шекара – мемлекеттің түпкір органы, ол мемлекеттің өсу деңгейінің күші мен әлсіздігінің және ондағы өзгерістердің куәсі» [2].

Жоғарыда атап көрсетілген мәселелер Қытай әскери доктринасында баяндалған «стратегиялық шекара», «өмірлік кеңістік» атты ҚХР сыртқы саяси тұжырымдамасында қарастырылған. Осы тұжырымдамаға сәйкес, ҚХР саны миллиардтан асатын халықтың өмірі мен қауіпсіздігін қамтамасыз ететін кеңістіктен де тапшылық көруде. Мұндай жағдайда «стратегиялық шекара», «өмірлік кеңістіктің» «мемлекеттің кешенді қуаты» өкіміне қарай ауысуы қажет, онда мемлекет әскери күш көмегімен өз мүддесін қорғай алады.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Аталмыш мақала ҚХР «стратегиялық шекара» және «өмірлік кеңістікке» қатысты сыртқы саяси тұжырымдамаларын жүйелі талдау элементін қолданумен қатар, жүйенің құрылымын ғана емес, дамуында қарастырған. Сондай-ақ, авторлар Қытаймен шекаралық мәселені шешудегі қазақстандық дипломатияның рөлін талдағанын атап өту керек. Шекаралық мәселені шешудің заңдылығы жөніндегі дау-дамайлар көп уақыт толастаған жоқ. Мақаладағы көтерілген мәселелерді талдауда деректік негіздер бірнеше топқа бөліп қарастырылған.

Бірінші қатарға дипломатиялық құжаттарды жатқызуға болады. Олар өз кезегінде екі жақты және көп жақты болып бөлінеді. Екі жақты құжаттарға Қазақстан мен Қытай арасында қол қойылған шекаралық мәселені реттеу жөніндегі құжаттарды жатқызуға болады. Олардың ішіндегі ерекше маңыздысы тікелей Қазақстан-Қытай шекарасын делимитациялауға арналған әдебиет баспаға беріліп, орыс тіліндегі құжаттар жинағында талданды. Сондай-ақ шекаралық мәселелердің толық шешілуі туралы тағы бір құжат қазақ, орыс және қытай тілдерінде Пекинде жарық көрді. Екі жақты құжаттарға Пекинде 3 тілде жарияланған өзара қарым-қатынастар негізі туралы бірлескен декларацияларды айтуға болады. Көпжақты дипломатиялық құжаттар ҚХР және онымен шектесетін елдердің арасындағы консенсус нәтижесі болып табылады. Олар орыс тілінде берілген.

Екінші топтағы құжаттарға мемлекеттік шекараны рәсімдеу мен қорғауға арналған Қазақстан Республикасының заңнамалық актілері жатады. «Мемлекеттік шекара» туралы ҚР заңы шекараны бекіту, оны белгілеудегі өзгерістер мен қорғау режимін қарастыратын негізгі құжат болып табылады. Заңды дамыту үшін ҚР-дың Ұлттық қауіпсіздік комитеті шекаралық қызметінің мемлекеттік шекараны қорғау тұжырымдамасы қабылданды.

Үшінші топтағы құжаттар ретінде авторлар ҚР Сыртқы істер министрлігінің ағымдағы мұрағатын көрсеткен. Мұнда Қазақстан мен Қытай арасындағы даулы учаскелердің сызбасы және ақпараттық-талдау анықтамалығы берілген, бұл құжаттардың ешқайсысының құпиялылық сипаты жоқ. Бұл құжаттар ҚР Сыртқы істер министрлігінде орыс тілінде талдап көрсеткен.

Әдебиеттердің жоғарыда берілген үш тобының объективтілік деңгейі өте жоғары, ресми құжаттар болғандықтан және мүдделі жақтармен жасалғандықтан, олар қалыптасқан жағдайды нақты көрсетеді (1-топтағы құжаттар).

Құжаттардың келесі түрлері: баяндамалар, сұхбаттар мен жеке хат алмасулар. Баяндамаларға орыс тіліне аударылған 50-60 жылдардағы Қытай басшыларының сөздері жатады. Бұл баяндамалардан Қытайдың көршілес елдерге деген территориялық дәмеленуін көруге болады. Мәселен, мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаев екі мемлекет арасындағы даулы учаскелердің пайда болу себептерін, шекаралық мәселені шешу үдерісі және қол жеткізілген нәтижелердің біздің елдеріміз үшін маңыздылығына ерекше мән берген.

Сондай-ақ баспасөзде және (ҚРХП) Қазақстанның республикалық Халық партиясы сайтында орыс тілінде жарияланған мемлекеттік және саяси қайраткерлердің жеке хат алмасулары (хаттар, ұсыныстар) ерекше қызығушылық тудырған. Хат авторлары Қытаймен арадағы шекаралық мәселені өз беттерінше реттемек болған. Аталған құжаттардың субъективті сипаты бар, себебі жекелеген тұлғалардың пікірін білдіреді. Осы мәселеге қатысты бірқатар еңбектер мен мақалалар жарық көрді, оларды 3 топқа бөліп көрсетуге болады: кеңестік тарихи жазбалар; кеңестік дәуірден кейінгі тарихи жазбалар (ресейлік және қазақстандық); шетелдік тарихи жазбалар.

Бірінші топтағы жұмыстарды қарастыра отырып, олардың маркстік-лениндік идеология тұрғысында жазылғандығына көз жеткізуге болады. Авторлар әдебиеттер қорын орыс-қытай келісім құжаттарын – патшалық дәуіріндегі құжаттарды басшылыққа алған.

XIX ғасырдың соңында осы құжаттарға сәйкес мемлекеттік шекара желісі белгіленген. Сондай-ақ аталған мәселе халықаралық қатынастардың тек екі факторы – КСРО мен Қытайға ғана қатысты болды. Соған сәйкес авторлар шекаралық мәселені бүкіл Одақпен байланыстыра қарастырады. Осы мәселеге қатысты А.Прохоровтың еңбегі өз құндылығымен ерекшеленеді. Оның жұмысында кеңес-қытай мемлекеттік шекарасының қалыптасу тарихы жан-жақты баяндалады, шекара туралы келісімшарттарға құқықтық талдама жасалады және КСРО территориясына деген «маошылардың» негізсіз дәмеленуі ашық көрсетіледі. Сондай-ақ, А.Прохоров мемлекеттік шекара туралы жалпы ұғымды белгілеп, патшалық дәуірдегі барлық келісімшарттық құжаттарды ұсынады.

Кеңестік тарихи жазбалардың ішінде атап өтетін еңбек – кеңестік қытайтанушы ғалымдардың мақалалар жинағы. Бұл мақалаларда Пекиннің көршілес мемлекеттерге деген негізсіз территориялық дәмесі сөз болады. Сондай-ақ осы жерде Пекин баспасөзінің жалғандығы мен кереғар ойлары, басқыншылық іс-әрекеттері көрінді. Қытай басшылығының сыртқы саясатта қолданған бағытының мәні баяндалды.

Теоретикалық жұмыстар қатарында Б.М. Клименконың еңбектерін атауға болады. Онда территориялық тұтастық пен бір-біріне қол сұқпаушылық мәселелері сөз болған. Аталған еңбектер мемлекеттік шекараның халықаралық-құқықтық дәрежесін, бүкіләлемдік бейбітшілік пен қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі олардың қол сұқпаушылық және мызғымайтындық мәні берілген. Берілген еңбектерде территориялық дау-дамайдың табиғаты мен мәні, олардың территориялық жанжалдардан айырмашылығы көрсетіледі. Сондай-ақ осы дау-дамайға ілесе жүретін қарулы қақтығыстардың сипаты, халықаралық дауларды бейбіт жолмен шешудің құқықтық негіздері қаралған.

Кеңестік дәуірден кейінгі тарихи жазбалардың кейбіреуі шекаралық мәселені тарихи тұрғыдан қарастырса, кейбіреуі аталған мәселенің қазіргі жағдайы мен оны реттеуді көрсетеді. Мәселені авторлар қытай ерекшелігін ескере отырып, кең қарастырған.

КСРО мемлекеті тарағаннан және жаңа тәуелсіз мемлекеттер пайда болғаннан кейін Қытаймен шекаралық мәселені реттеу бойынша бірқатар келісімшарттар жасалды. Сондықтан берілген еңбектер кең ауқымды қамтыған. Геосаяси конфигурация өзгерді, Қытаймен шекарасы ортақ акторлар көбейді. Егер КСРО бұрын солтүстік және батыс жақтан бірегей актор болса, қазір ол төрт мемлекет: Ресей, Қазақстан, Қырғыз Республикасы және Тәжікстан.

Кеңестік дәуірден кейінгі Ресей тарихи жазбаларының ішіндегі елеулісі – Ю.М. Галеновичтің монографиясы. Онда XX ғасырдағы Ресей-Қытай шекарасының қысқаша очеркі берілген. Бұл еңбекті әдебиеттер қатарына жатқызуға болады, себебі мұнда автордың 1960-1970 жылдардағы екіжақты келіссөздер мен консультациялар туралы еске алулары бар. Автор келіссөздердің қатысушысы болған, сонымен қатар 1969 жылғы Даманск аралы бойынша өрбіген оқиғалардың басталуы мен аяқталуы туралы өз көзқарасын білдірген. Бірақ бұл жұмыста Орталық Азияға қатысты мәселелер қамтылмаған, онда Ресей мен Қытай арасындағы шекаралық мәселеге қатысты өзара қарым-қатынастар толықтай берілген.

Ресей зерттеушісі В.В. Стефашиннің еңбегін осы еңбектердің бірегейі деп айтуға болады, ол әскери ынтамақтастық пен Қытайдың әскери доктринасы тәрізді сұрақтармен айналысқан.

Тұтастай алғанда осы тақырып баспасөзде де көрініс берген. Шекаралық мәселеге арналған көптеген мақалалар жарық көрді. Онда тақырып әр қырынан қаралып, трансшекаралық өзендерді – су ресурстарын бірлесе қолдану сөз болған.

Ал қазақстандық зерттеушілерге келсек, мемлекеттік шекараны делимитациялау мен демаркациялаудың соңғы үдерісі қазақстандық тарихшылар ел тарихын қайта сараптай

бастағанда белең алды. Яғни кеңестік дәуірде «жылы жауып қойылған» жаңа тарихи материалдар мен жарияланымдар ғылыми айналымға енгізіле бастады.

Сонымен қатар, Қазақстан-Қытай қарым-қатынастарының кейбір мәселелері Н.Ә. Назарбаевтың еңбектерінде қаралды. Шекаралық мәселе ҚР тәуелсіздігінің алғашқы жылдары ҚР сыртқы істер министрі қызметін атқарған, мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаевтың жеке монографияларында, сондай-ақ қазақстандық зерттеушілер Қ.Сұлтановтың, К.Ш. Хафизованың, К.Л. Сыроежкиннің еңбектерінде сарапталады.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Қытай зерттеушілерінің пікірінше «мемлекеттің кешенді қуаты» – экономика, ғылым мен техника, сыртқы саяси тұрақтылық пен әскери қуаты [3]. Қытай зерттеушілерінің «стратегиялық шекара», «өмірлік кеңістік» тұжырымдамасын жасауы саяси, экономикалық және таза әскери сипаттағы себептермен түсіндіріледі. Саяси тұрғыдан алғанда мұндай тұжырымдама Қытайдың заңды құқықтары мен мүдделерін қамтамасыз етудің, мемлекеттік қауіпсіздігі мен әлеуметтік экономикалық табысты дамудың қажетті шарты болып табылады. ҚХР басшыларының пайымдауынша, тұжырымдаманы жасау әлемдегі бәсекелестік күреспен және осыған байланысты Қытайдың алдағы кезеңдегі стратегиялық шекараларды қайта бөлуге байланысты күдігімен түсіндіріледі. Тұжырымдаманы жасау экономикалық түсінікке негізделген, ол ең алдымен ҚХР-дың тұрғындар санының өсуімен байланысты. Ол мемлекеттің әрі қарайғы экономикалық қызметін қамтамасыз ету және «табиғи саланы» ұлғайту үшін кеңістікті көбейту қажеттілігін тудырады.

Континенттік ресурстардың шектеулігіне байланысты қытайлық мамандар континенттік шельфтерге, теңіздерге, полярлық облыстарға назар аудары бастады. Себебі бұл аумақтар мемлекет арасындағы бәсекелестікте стратегиялық шекаралардың маңызды бөлігі болып саналады.

«Өмірлік кеңістік» көлемі ҚХР-дың әскери мүдделерімен байланысты. Ол мүмкін болатын шабуылды алдын ала болжау үшін қолайлы жағдайлар жасау, басқыншылық күштерді барынша қашық шепке ауыстыру қажеттілігімен және әскери күштерді мемлекеттік шекара аймағынан «стратегиялық шекара» аймағына ауыстырумен түсіндіріледі.

Мәселен, Қытайдың маолық басшылығы Үндіқытай ауданы мен барлық Оңтүстік Шығыс Азияны өз ықпалы жүретін аудандар деп есептеген. Бұл туралы бірқатар ресми құжаттарда жарияланған. 1964 жылғы 10 шілдедегі «Териториялық тізімде» Мао: «біз бүкіл дүние жүзін бағындыруымыз керек» деп атап көрсетеді [4].

XX ғасырдың 60-жылдардың ортасында Мао біз Оңтүстік Шығыс Азияны алуымыз керек, яғни Оңтүстік Вьетнам, Таиланд, Бирма, Малайзия, Сингапурмен қосып алғанда, Камбоджаға қарсы бейбіт ұстанымды сақтауымыз керек. Оңтүстік Шығыс Азия өте бай аудан, онда табиғи қазбалар көп, ол жұмсаған шығынды өтейді. Ол аудан болашақтағы қытай өнеркәсібінің дамуы үшін өте пайдалы. Оңтүстік Азияны алғаннан кейін бұл ауданда біздің күштерді ұлғайтуға болады. Уақыт өте келе біздің өз күшіміз болады деп атап көрсетеді.

Өзінің территориялық дәмегөйлігінің заңдылығы жөнінде Мао ешқандай дәлелдер келтірмеген. Оның дәлелдері қандай еді? Жауабы – көптеген ғасырлар бойы Қытай богдыхандары осылай ойлап келді және оған қытай халқын да үйретті. Богдыхандар Қытай «бүкіләлем орталығы» – Чжун-ю, ал басқа мемлекеттер бағыныштылар деп есептеді және олар алым төлеуі қажет.

Көптеген ресми құжаттарда осы пікір қалыптасты. Мао басшылығы немесе әкімшілігі ешқашан қытайлықтар болмаған немесе кездейсоқ өткен жерлердің бәріне иероглифтық жазбаларда территориялық дәмелерін білдірді. Мұндай жерлерге жиырма миллионнан астам

қытай қауымдастығы тұратын бүкіл әлем территориясының көптеген бөлігі жатады. Оңтүстік – Шығыс Азияның бірқатар елдері «жоғалған қытай елдері» есебінде айтылды.

Ал Қазақстан мен Орталық Азияға келсек, ежелгі уақыттан бұл жерлер Қытайдың этникалық ауданы болмаса да, «Орталық Империя» билеушілерінің көзін қызықтырды. Бірнеше рет қытайлықтар көптеген ортаазиялық кеңістіктерді бағындырып алды (б.э.д. I ғасыр – б.э. III ғасыры Хань династиясы, б.э. VIII ғасыры Тан династиясы). Сол уақытта қытай шекаралары қазіргі Қазақстанның оңтүстік шығыс аудандарын Арал теңізіне дейін қамтыды. Ірі әскери жорықтар VIII және XIII ғасырларында жасалды. Сондай-ақ кішігірім әскери экспедициялар жорығы болды. Ресейлік зерттеуші М.В. Воробьев атап көрсеткендей «Қытай және оның маңындағы ойкуменде немесе Қытайға қатыссыз, Қытайда болмаған, Қытайға арналған, Қытайға қарсы немесе Қытаймен байланысты барлық оқиғалар қытай тарихи арнасына енгізілді. Қытай билеушілері өздерін бүкіл әлемнің нағыз билеушілеріміз деп санады» [5].

Шекаралық мәселенің келісімдік – құқықтық базасы.

XX ғасырдың басында Қытай мен Ресейге шекаралық желінің заңды негізін жасауға мүмкіндік берілді. Ол жалпы қабылданған принциптер мен халықаралық құқық нормаларының негізінде жасалды. Сөйтіп, Ресей–Қытай шекарасының барлық қосындысы сәйкес заңды құжаттармен, хаттамалармен, шекарасы көрсетілген карталармен ресімделді. Құжаттардың келесі тобы Қиыр Шығыстағы Ресей – Қытай мемлекеттік шекарасын белгілеуге арналды. 1689 жылғы 27 тамыздағы Нерчинск хаттамасы, 1727 жылғы 21 қазандағы Қияқты трактаты, 1858 ж. 16 мамырдағы Айгунь келісім шарты, 1911 жылғы 21 қазандағы Қашғар келісім шарты [6]. Келесі бір топ зерттеушілер Орталық Азиядағы шекараны ресімдеді. Бізді осы мәселе қызықтыратын болғандықтан Орталық Азияға қатысты келісімдік – құқықтық базаны қарастырамыз. XIV ғасырдың екінші жартысында Моңғол династиясы құлағаннан кейін және XVIII ғ. екінші жартысына дейін, 400 жыл көлемінде Қытайдың қазақ хандарымен және қазіргі Қазақстан аумағындағы басқа да иеліктермен ортақ шекарасы болған емес. Қазақтардың өміріндегі маңызды оқиға – Жетісуда қазақ хандығының құрылуы мен шекаралық территориясының ұзақ мерзімді қалыптасуы Қытайдың назарынан тыс қалды. Қазақ хандығы мен Орталық империя арасындағы жазық аралықта Жоңғар хандығы (1635-1757 жж) болды. Ол Қазақстан мен Қытай арасындағы байланыстарға кедергі жасады. Сол себепті XVIII ғ. ортасына дейін Орталық Азиядағы Ресей мен Қытай, соның ішінде Қазақстан шекарасы туралы сөз қозғау мүмкін емес.

Ресей өз тарихында Жоңғариямен шекара туралы келісім жасамақ тұрмақ, халықаралық келісім де жасамаған. Қытай жоңғарлардың жабайы, тағы деп танып, олармен ынтымақтасудан мүлдем бас тартты.

1727 жылғы 20 тамыздағы Ресей – Қытай шекарасы туралы Бөрін трактаты қазіргі солтүстік шығыс Қазақстан – Шығыс Қазақстан облысына қатысты шекара желісін белгіледі, алайда бұл жерлер жоңғарлардың бақылауында болды. Өзендер мен жоталар сол кездегі географиялық белгілер бойынша белгіленбегені туралы айтылмаған. Сонда да Бөрін трактаты 1727 жылғы 21 қазанда толықтай Қияқты трактатына енді. Оның негізінде шекараны демаркациялау жүргізіліп, жүздеген шекаралық бағаналар қойылды. Қытайдың Жоңғарияны басып алуына дейін 1756 жылғы «бөрін» шекарасы өзгерістерге ұшыраған жоқ. Қытайда Цин маньчжур билігі орнап, 1757 жылы Жоңғар, Яркент хандықтарын басып алуынан кейін қытай шекарасы Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан территорияларына жақындады.

Орта және ұлы жүз тайпаларының Ресейге қосылуына дейін орталық, оңтүстік және оңтүстік-шығыс Қазақстанда (1755-1821 жж) қазақ хандарының жоңғарлар басып алған

жерлерді кері қайтару әрекеттері орын алды. Жаңа билеуші – Цин империясымен келіссөздер жүргізілді, Цин империясы жоңғар мұрагерлігінен үміткер болды. Қазақ хандығының өкілдері цин үкіметімен келіссөздер жүргізудің бастамашысы болды. 1755 жылы қазақ жаушылары Жоңғариядағы цин әскерінің басқарушысына Ташкентке бақылау орнатқанын ескерткен. Анығында 1757 жылы цин барлау отряды Ташкентке жақындағанда ежелгі керуен жолдарының маңызды пункті болған қаланы қоршаған қазақтарды көрген. 1751 жылы қазақ елшілері Тарбағатайдағы өз жайылымдарын кері қайтару мәселесін көтерген. Жоңғар хандығы жойылған сәтте қазақ, қырғыз феодалдары мен Ташкент, Қоқанд билеушілері Жоңғар хандығына тәуелді болмай қалды. Керісінше өзара шайқастардан шаршаған жоңғар хандығы басқа халықтардан қолдау күтті.

1758 жылы Орталық Азияда жоңғар мұрагерлігі туралы сөз қозғау мүмкін болмады, одан кейінірек Қытай ұлтшылдары дәмелене бастады. Цин империясымен бірге Орталық Азияға батыстан, солтүстіктен және шығыстан Ресей империясы ене бастады. Қазақстанның Ресейге қосылуы аяқталғаннан кейін (1822-1882 жж.) шекара туралы мәселе Ресей мен Цин империяларының айрықша құзырында болды. Цин империясы Жетісуда орыс және қоқанд бекіністерін салуға қарсылық білдірген қазақтарды қолдады.

Алайда «апиын соғыстарынан» және елдің шеткері аймақтарындағы мұсылмандар көтерілісінен шаршаған ел Шыңжаңды жоғалтып алудың алдында тұрды. Екі державаның бір-біріне қарсы өктемдік жүргізуі және XIX ғасырдың аяғында бірқатар келісім – шарттардың жасалуы нәтижесінде Орталық Азияның саяси картасын қайта пішімдеу аяқталды.

Цин династиясы кезеңінде Қазақстан-Қытай шекаралық мәселесіне қатысты үш негізгі құжатқа қол қойылды. 1860 жылғы 2 қарашадағы Пекин қосымша келісім шарты, 1864 жылғы 25 қыркүйектегі Шәуешек хаттамасы, 1881 жылғы 12 ақпандағы Санкт-Петербург келісім шарты.

Сол кезеңде Орталық Азияны делимитациялау мүмкін болмады, себебі сол ауданның нақты, дәл карталары болған жоқ. Шекара 3 кезең арқылы бекітілді:

1-ші кезеңдегі 1860 жылғы 2 қарашадағы Пекин келісім шарты. Зайсан мен Ыстықкөл көлдеріне қатысты Монғолиядан Қоқандқа дейінгі болашақ шекараның жалпы бағытын белгіледі. Бұл учаскедегі шекара үшін келісімдік карта қосымша берілмеді, себебі ол уақытта сенімді картографиялық негізбен тұрғылықты жер туралы нақты мәліметтер болмады.

Келісім шартта атап өтілгендей, шекаралау жұмыстарын арнайы комиссарлар жүргізді деп көрсетілді, олардың жасаған хаттамалар мен қосымшалар «келісім шарттың толықтырушы бабы» болып саналады.

1864 жылғы Шәуешек хаттамасы осындай құжат болып табылады. Пекин келісім шарты Ресей үкіметінің XVII ғасырдағы шекараланбаған Қиыр Шығыс жерлерін шекаралау бойынша ұзақ мерзімді әрекеттерін және Орта Азияда Ресей-Қытай шекарасын орнатуды аяқтады. Келісім шартта көрсетілген жерлер ешқашан Қытай мемлекетінің бөлігі болған емес, қытай халқы ол жерлерде тұрмаған және Қытаймен экономикалық, саяси, техникалық мүдделері бойынша байланыста болмаған.

2-ші кезеңде 1864 жылғы 25 қыркүйектегі Шәуешек хаттамасы жасалды. Онда шекара жобасымен 25 шақырым (1:1 050000) масштабымен шекараның сызбалық картасы және шекараны жүзеге асыру ережелерінің жобасы берілді. Шәуешек хаттамасы Пекин келісім шартын орындау үшін жасалды және жалпыға белгілі географиялық бағыттармен шекараның өтуін айқындады, «екі ел арасындағы Шабин-Дабагадан бастап Қоқанд шегіндегі Цунлин жотасына дейін» Пекин трактатына қосымша ретінде енгізілді [7].

Шекара 3 кезеңде орнатылды, бұл кезде жеделдетілген топографиялық түсіру жұмыстары жүргізілді, нақты белгіленген желілерге сәйкес Шәуешек хаттамасы ережелерінің негізінде анықталды. Шекаралық белгілер қойылды, шекараны делимитациялау демаркациялаумен бір мезгілде аяқталды, сол себепті оның өту сызбалары 3-ші кезең хаттамаларында берілді.

Шәуешек хаттамасының негізінде шекараны бекіту Жоңғария мен Шығыс Түркістанның қытайлық емес халықтарының маньчжур-қытай отаршыларына арналған 1864 жылғы көтерілісіне байланысты ұзаққа созылды. Сол себепті Шәуешек хаттамасы нақты іс жағдайына сәйкес болмады. Ресей келісімдер шегінен шығып кетіп, 1871 жылы өз әскерін Іле жазығына жіберді. Шәуешек хаттамасы бойынша шекара Қазақстанның Қытайға деген территориялық талап-тілегіне негіздеме болып табылды немесе керісінше. Нақты демаркациялау жүргізілген жоқ, көптен территория үшін талас жүргізілді, ешкімнің меншігіне жатпаған жерлерді «бекіту» бойынша бір жақты қадамдар жасалды. 1964-1969 жылдары В.М. Флоринскаяның пікірінше Ресей Зайсаннан Алтайға дейінгі кейбір дала учаскелерін өзіне қосып алды [8].

1969-1970 жылдары шекара Шабин-Дабаға асуынан (Батыс Саян жотасы) Хабар асу (Тарбағатай жотасына) дейін хаттамамен бекітілді [9]:

1) Ресей және Дацин империялары арасындағы мемлекеттік шекараны көрсету, Сайлыемген жотасындағы Боғысұқ асуынан Ақтөбе тауына дейін қол қойылған орнына байланысты – 1869 жылғы Ақтөбе хаттамасы.

2) Сайлыемген шекаралық жотасынан Боғысұқ асуынан Шабин-Дабаға асуына дейін Ресей мен Цин империялары арасындағы мемлекеттік шекараны бекіту 23.08.1869ж. - Шыңғысты хаттамасы.

3) Ақтөбе тауынан Тарбағатай жотасындағы Хабар асу өткеліне дейінгі Ресеймен Дацин империясы арасындағы мемлекеттік шекараны бекіту, 31.06.1870ж. - Хабар-асу хаттамасы.

Хабар асу өткелінен оңтүстікке қарай шекара 1881 жылы Петербург келісіміне қол қойылғаннан кейін бекітілген.

Цин үкіметі көтерілісті басқаннан кейін орыс әскерлерін Құлжадан алып кетуді және Шәуешек хаттамасын қайта қарауды талап етті. 1872 жылы Сергиопольде өткен келіссөздердің нәтижесі болмады. 1879 жылы Ливадия келісімі бойынша Іле өзенінің «батыс учаскесі» және Текес өзенінің барлық жазығы Ресей жағына өтіп кетті. Ірі соғыс қаупі туындады. Бірақ жанжал бейбіт жолмен шешілді. Ресей жағы көнгіштік жасады. 1881 жылғы 12 ақпандағы Санкт-Петербург келісімі 1871 жылы орыс әскерлері басып алған Іле аймағын Қытайға қайтаруды қарастырды.

Алайда Ресей «Ресейлік бодандықты» қабылдаған кейбір тұрғындар үшін батыс жағының кішірек бөлігін өзіне алып қалды. Іле аймағындағы жаңа орыс-қытай шекарасы Хоргос өзенінің ағысымен Іле өзеніне құйғанға дейін Беджинтау тауларынан оңтүстікке қарай 1864 жылғы Шәуешек хаттамасы белгілеген шекаралық желімен түйісті. Сондай-ақ, Зайсан көлі мен Қара Ертіс өзені ауданында шекаралық белгіні және белгі қойылмаған жерлерде оны қоюды қарастырды. Ресейдің Ферғана облысы мен Қытайдың Қашғар облысының батыс жағы арасындағы шекара мен шекаралық белгілерді қоюды комиссарлар қолға ала бастады.

1882 жылы Шәуешек хаттамасына сәйкес 1864 жылғы Хабар-асу өткелінен (Тарбағатай жотасы) оңтүстікке қарай шекараны белгілеу жұмысы жалғасты. Бір мезгілде 1881 жылы Петербург келісімін орындау жүргізілді, 1869-70 жылдары солтүстік жақта белгіленген шекараны түзету жұмыстары, Іледе жаңа шекараны орнату, Ферғанадағы

шекараны растау жұмыстары жалғасты. Жұмыстар арнайы хаттамалардың ресімделуімен 1884 жылы аяқталды.

Гүлімтау табиғи межесінде 18.10.1882 жылы қол қойылған хаттама (қысқаша Бірапам хаттамасы) Нарынқол өзенінің жоғарғы жағындағы учаскеден Қарабадан асуына дейінгі шекараны (Жоңғар Алатауының шығыс жағы) анықтады. Осы учаскеде Текес, Іле жазығында және таулы өткелдерде шекараны белгілейтін 33 шекаралық белгі қойылды. Хаттамаға қоса екі жақтың комиссарлары жасаған келісімдік карта, ол шекара туралы құжат ретінде бекітілді. 1882 жылдың 25 қарашасында Қашғарда қол қойылған Нарынқол өзенінің жоғарғы жағынан Бедел шатқалына (Көкшал тау жотасы) дейінгі шекараны айқындады. Таулардан өтудің қиындығы себебінен бір шекаралық белгімен (Бедел өткелі) белгіленді. Хаттамамен қоса қытай және орыс комиссары жасаған шекара карталары қоса берілді. Оны екі жақ хаттама даналарын ауыстыру барысында бір-біріне тапсырды.

Алайда бір аймақ проблемаларының шешілуі жаңа проблемалардың пайда болуына алып келді. Хоргос өзені құмдық өңірлермен аға отырып, бағытын үнемі өзгертетін. Қытайлар өз пайымдауынша өзеннің біріккен тұстарын өз пайдаларына есептеді. Алтайда жаңа шекараның бекітілуі тағыда бір алауыздық тудырды. Шекараның Алтай учаскесі қазіргі қалпына келтірілуі үшін қосымша келісім шарттар қажет болды. Сарыүлен-Шибар шатқалының Қабы өзенінде 1883 жылдың 31 шілдесінде қол қойылған шекараны өзгерту туралы хаттама (қысқаша Қабы хаттамасы 1883ж.) 1881 жылғы Петербург келісімін орындау үшін Сауыр таулы жоталарының арасындағы жаңа учаскеде және 1809 жылғы Ақтөбе, 1870 ж. Хабар-асу хаттамасы бойынша бекітілген ескі шекараның орнындағы Оңтүстік Алтайдың солтүстік жағында жаңа шекараны белгіледі. Хаттамамен қоса масштабы 20 дюйм шақырымдық (1 : 840000) келісім картасы қоса берілді. Мұзтау тауының батысы, Сауыр жотасы және Қабы өзенінің шығыс жағында, Оңтүстік Алтай жотасында аталған хаттамалармен белгіленген бұрынғы шекара өзгеріссіз қалды.

Жаңа шекара Қара Ертіс өзенінен солтүстікке қарай Алқабек хаттамасымен, ал оңтүстікке қарай 1883 жылғы Майқапшағай хаттамасымен бекітілді. Бұл бекіту негізінен алғанда Қабы хаттамасымен сәйкес болды, тек Қутал өзені (Майқапшағай хаттамасы) учаскесінен сәл ауытқу болды. Шекарада барлығы 27 белгі орнатылды, 4-уі Қара Ертіс өзенінен солтүстікке қарай, 3-уі оңтүстік жаққа қарай қойылды. Хаттамалармен қоса келісімдік карталар берілмеді, 1881 жылғы Петербург келісімінің 9 бабын орындау үшін Шәуешек хаттамасына 1883 жылы 21 қыркүйекте қол қойылды. 1864 жылғы Шәуешек хаттамасына сәйкес Қарабадан асуы (Жоңғар Алатауының шығыс жақ тау жоталары) учаскесінен Хабар асуына (Тарбағатай жотасы) дейін шекара белгіленді. Хаттамаға масштабы 25 дюйм шақырым (1: 1 050 000) келісімдік карта қоса берілді. Осы учаскеде екі жақтың комиссарлары барлығы 21 шекаралық белгі қойды, олардың тізімі хаттамада келтіріліп, орналасу жері картада көрсетілді. 1884 жылдың 25 сәуірінде қол қойылған Жаңа Марғелан хаттамасында 1881 жылғы Петербург келісімін орындау үшін шекара Бедел асуынан (Көкшал жотасы) Үзбел асуына (Солтүстік Памир, Сарыкөл жотасы) дейін орнатылып, бұл асудың оңтүстігіне қарай орнатылмады. Хаттамаға қоса қытай, орыс ауыспалы карталары қоса берілді. Хаттамаға сәйкес бекітілген шекара желісі Бедел асуынан Еркештам пунктына дейін 28 шекаралық белгі қойылды, әрі қарай Еркештамнан Үзбел асуынан дейін шекаралық белгілер қойылмаған. Үзбел асуынан оңтүстікке қарайғы территорияда 10 жыл көлемінде шекаралық меже жүргізілмеген. Ноталар ауыстыру арқылы жасалған 1894 жылғы Петербург келісінде екі жақтың Сарыкөл жотасындағы мүдделері бойынша «алдағы уақытта Ресей мен Қытай арасында Памирде шекараны межелеуде «шектен шықпау» туралы сөз байласуға қол жеткізілді. Қытай жағы 1894 жылы 5 сәуірде

ауызша сөз жүзіндегі нотасында осы тау жотасының батыс жағындағы аудандарға өз дәмесін білдірді, алайда оның құқықтық негізі жоқ болатын.

1882-1883 жылдары шекараны белгілермен межелеу жұмыстары жалғасты, 1894 жылдың басында Орталық Азияда ресей-қытай шекарасын белгілеу арқылы ресей және цин үкіметтерінің көп жылғы жұмысы аяқталды. Шекараны демаркациялау жұмыстары Шәуешек хаттамасы мен Петербург келісімінің қағидаларына барлық жағынан сәйкес келмегендігін атап өту қажет.

Алдағы уақытта жерді бөлуде мұндай көңіштікке жол берілген жоқ, Қытай Ресейге территориялық мәселелерді қайта қарауды бірнеше рет ұсынды. Соңғы қосымша хаттама – 1915 жылғы 30 мамырдағы Курэ хаттамасы, өзен бағытының өзгеруіне байланысты Хоргос өзені мен Іле өзенінің тармағында шекараны нақтылады, бұл Ресей мен Қытай территорияларының түпкілікті бөлінуіне алып келді.

1917 жылдан кейін Қытай тарапынан ешқандай территориялық шағымдар болған жоқ. Сол уақытта қытайда ішкі жанжалдар мен өзара қырқыстар өршіп тұрды. Яғни Қазақстан мен Қытай шекарасының қалыптасу тарихы XVIII ғасырдың ортасына барып тіреледі және біздің заманымызда XX ғасырда аяқталады. Күрделі үдерістің хронологиялық шектен шықпанын көруге болады, яғни екі жүз жылдан астам уақытты қамтыды.

Қорытынды.

Әр мемлекеттің көршілеріне қатысты қауіпсіздік негіздері – заңды түрде нақты ресімделген және әлемдік қауымдастық мойындаған мемлекеттік шекараның өту желісі туралы сәйкес келісімдер. Шекара беріктілігі – кез келген мемлекеттің қауіпсіздік пен тұрақтылығының кепілі. Халықаралық қауымдастықтың кез келген мүшесі осыған ұмтылады.

Заңды ресімделген шекара – екі маңызды халықаралық принциптердің орындалуының кепілдігі. Ол шекараның мызғымастығы мен мемлекет шекарасының тұтастығы принциптері. Қазақстан-Қытай екі жақты қатынастарындағы мемлекеттік шекараны реттеу Қазақстан сыртқы саясатының ірі табысы болып саналды. Себебі ол қазіргі және болашақ ұрпақ үшін оңтүстік шекаралардың қауіпсіздігін қамтамасыз етеді. Қытаймен арадағы шекараны құқықтық рәсімдеу туралы құжаттарға қол қойылуы келіссөздер арқылы мемлекеттік шекара мәселесін шешуге болатынын бүкіл әлемге паш етті. Бірнеше жылдар бойында Қазақстан ірі беделді көрші Қытаймен шекаралық мәселені реттеуге қол жеткізді. Қазақстан-Қытай шекарасы тарихы XVIII ғасырдан басталып, XX ғасырда біздің көз алдымызда аяқталады. Бұл күрделі процестің хронологиялық шеңбері екі жүз жылдықты құрайды.

Шекараны нақтылау нәтижесінде жақтар заңды ресімделген шекараға ие болды. Бұл шекарада тұрақты жағдайдың қалыптасуына, сенімділіктің нығаюына, сондай-ақ XXI ғасырға бағытталған тату қарым-қатынастардың дамуына әсер етеді. Қазақстан ТМД елдері ішінде алғашқылардың бірі болып Қытаймен заңды ресімделген шекара сызығын жүргізді. Әлемдік тәжірибеде шекаралық мәселені өзара келісім мен кеңес берулер арқылы бейбіт жолмен шешудің мысалдары бар. Мұндай қадам сенімді және өнімді болып келеді, шешімнің басқа түрлері оны кейінге шегеру немесе елемей дағдарыстарға әкелуі мүмкін. Көп жағдайда территориялық даулар әскери жанжалдардың себебі болып келген.

Қосымша келісімдерге қол қойылу арқылы ұзақ келіссөздік процесс аяқталды. Бұл тарихи келісімдерге қол қойылудың маңызы өте жоғары, себебі болашақта жаңа территориялық және шекаралық даулардың саяси, заңды негіздерін жоққа шығарады және Қазақстан қауіпсіздігінің қосымша кепілі болып табылады. Бұл құжаттар күшіне енгеннен кейін Біріккен Ұлттар Ұйымында тіркеледі, келісімге қатысушылардың ешқайсысы келесі жаққа территориясы бойынша талап қоя алмайды, себебі құжаттар шекара өтуінің кепілі

болып табылады. Қытай қазіргі уақытта қуатты мемлекетке айналуға бар күшін салып отырғандығын атап өту керек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Хафизова К.Ш. Казахстанско-китайская граница в прошлом и сегодня. Многомерные границы Центральной Азии. — М. — 1999. — 96 б.
- 2 Ратцель Ф. Политическая география. — М. — 2003. — С. 55-56
- 3 Стефашин В.В. Политические аспекты военной доктрины Китая. Восток. — 1992. — №6. — С. 220.
- 4 Маоизм без прикрас. Сборник. — М. — 1980. — С.223-224
- 5 Воробьев М.В. Чжурчжэни и государство Цзинь (X в. - 1239). Исторический очерк. — М. — 1975. — 3 с.
- 6 Прохоров А.К. К вопросу о советско-китайской границе. — М. — 1975. — С. 249-252
- 7 Прохоров А.К. К вопросу о советско-китайской границе. — М. — 1975. — 262 с.
- 8 Воробьев М.В. Чжурчжэни и государство Цзинь (X в. - 1239). Исторический очерк. — М. — 1975. — 3 с.
- 9 Громыко А.А., Ковалева А.Г. Дипломатический словарь. — М. — 1986. — 580 с.

ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКИЕ КОНЦЕПЦИИ КИТАЯ В ОТНОШЕНИИ СТРАТЕГИЧЕСКИХ ГРАНИЦ И ЖИЗНЕННОГО ПРОСТРАНСТВА

Аннотация.

Вопрос государственной границы между Казахстаном и Китаем является одним из актуальных в истории международных отношений. Политическая значимость данной темы заключается в обеспечении национальной безопасности для каждого государства, сохранении территориальной целостности и независимости.

Необходимо отметить, что как субъект международных отношений любому государству присущи 3 признака: территория, население и политическая организация. Геополитическая составляющая государства заключается не только в наличии у него определенной территории, но и политического пространства. А независимость государства и его фактор безопасности как важнейшие составляющие отражают его политичность. На государственной границе скрывается сложный комплекс национальных интересов страны и отношений между ними. Юридически оформленные и международно признанные границы являются характеристикой любого государства. Если герб, флаг, гимн, конституция определяются каждой страной, установление линии государственной границы требует заключения необходимых международных контрактов и признания их мировыми сообществами. В связи с этим прочность, справедливость границ зависят не только от географических характеристик демаркационной сети, но и от понимания, достигнутого обеими заинтересованными сторонами.

После обретения независимости Казахстан стал полноправным актором международных отношений. Одним из важных вопросов для нашего государства является безопасность, основа ее обеспечения — укрепление границ Республики.

Ключевые слова: Республика Казахстан, КНР, граница, делимитация, демаркация, международные отношения.

CHINA'S FOREIGN POLICY CONCEPTS REGARDING STRATEGIC BORDERS AND LIVING SPACE

Abstract.

The issue of the state border between Kazakhstan and China is one of the most relevant in the history of international relations. The political significance of this topic lies in ensuring national security for each State, preserving territorial integrity and independence.

It should be noted that as a subject of international relations, any state has 3 characteristics: territory, population and political organization. The geopolitical component of the state consists not only in the presence of a certain territory, but also in the political space. And the independence of the state and its security factor as the most important components reflect its politicality. A complex complex of national interests of the country and relations between them is hidden on the state border. Legally established and internationally recognized borders are a characteristic of any

State. If the coat of arms, flag, anthem, constitution is determined by each country, the establishment of the state border line requires the conclusion of the necessary international contracts and their recognition by the world communities. In this regard, the strength and fairness of borders depend not only on the geographical characteristics of the demarcation network, but also on the understanding reached by both stakeholders.

After gaining independence, Kazakhstan became a full-fledged actor in international relations. One of the important issues for our state is security, the basis for its provision is the strengthening of the borders of the Republic.

Key words: Republic of Kazakhstan, PRC, border, delimitation, demarcation, international.

REFERENCES

- 1 Hafizova K.Sh. Kazakhstansko-kitaiskaya granitsa v proshlom i segodnya. [*The Kazakh-Chinese border in the past and today*]. Mnogomernye granitsy Tsentral'noi Azii. M. 1999. 96 p. [in Russian]
- 2 Ratcel' F. Politicheskaya geografiya. [*Political geography*]. M. 2003. P. 55-56 [in Russian]
- 3 Stefashin V.V. Politicheskie aspekty voennoi doktriny Kitaya. [*Political aspects of China's military Doctrine*]. Vostok. №6. 1992. 220 p. [in Russian]
- 4 Maoizm bez prikras. [*Maoism without embellishment*]. Sbornik. M. 1980. P. 223-224 [in Russian]
- 5 Vorob'ev M.V. Chzhurchzheni i gosudarstvo Tszin' (H v. - 1239). [*Jurchen and the Jin State (X century - 1239)*]. Istoricheskii ocherk. M. 1975. 3 p. [in Russian]
- 6 Prohorov A.K. K voprosu o sovetsko-kitaiskoi granitse. [*On the question of the Soviet-Chinese border*]. M. 1975. P. 249-252 [in Russian]
- 7 Prokhorov A.K. K voprosu o sovetsko-kitaiskoi granitse. [*On the question of the Soviet-Chinese border*]. M. 1975. 262 p. [in Russian]
- 8 Vorob'ev M.V. Chzhurchzheni i gosudarstvo Tszin' (X v. - 1239). [*Jurchen and the Jin State (X century - 1239)*]. Istoricheskii ocherk. M. 1975. 3 p. [in Russian]
- 9 Gromyko A.A., Kovaleva A.G. Diplomaticheskii slovar'. [*Diplomatic Dictionar*]. M. 1986. 580 p. [in Russian]

Information about authors:

Saipulla Sapanov - **corresponding author**, director of the Kh.Dosmukhamedov Atyrau University Research Institute of History, Archeology and Ethnology of the Caspian region named after Kh.B. Tabyldiyev, doctor of historical sciences lecturer of the Department of “History of Kazakhstan and World History”, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: cefosh1@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0469-1254>

Arman Sarbayev - is a senior lecturer at the Department of “Public administration and international relations” of the International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasawi, Turkestan, Republic of Kazakhstan

E-mail: areke75@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-9219-8166>

Aisad Abdulov - master of Humanities, researcher at the Research institute of History, archeology and ethnology of the caspian region named after Kh.B. Tabyldiev, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Kazakhstan, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: aisad12@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3919-5533>

Информация об авторах:

Сайпулла Сапанов - **основной автор**, директор Научно-исследовательского института Истории, археологии и этнологии Каспийского региона имени Х.Б. Табылдиева Атырауского университета имени Х.Досмухамедова, доктор исторических наук, кафедры «Истории Казахстана и всемирной истории», г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: cefosh1@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0469-1254>

Арман Саурбаев - старший преподаватель кафедры «Государственного управления и международных отношений» Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави, г. Туркестан, Республика Казахстан

E-mail: areke75@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-9219-8166>

Айсад Абдулов - магистр гуманитарных наук, научный сотрудник научно-исследовательского института Истории, археологии и этнологии Каспийского региона имени Х.Б. Табылдиева, Атырауского университета имени Х.Досмұхамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: aisad12@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3919-5533>

Авторлар туралы ақпарат:

Сайпулла Сапанов - негізгі автор, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті Х.Б. Табылдиев атындағы Каспий өңірінің тарихы, археологиясы және этнологиясы ғылыми-зерттеу институтының директоры, тарих ғылымдарының докторы, «Қазақстан және дүниежүзі тарихы» кафедрасы, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: cefosh1@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0469-1254>

Арман Саурбаев - Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университетінің «Мемлекеттік басқару және халықаралық қатынастар» кафедрасының аға оқытушысы, Түркістан қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: areke75@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-9219-8166>

Айсад Абдулов - Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Х.Б.Табылдиев атындағы Каспий өңірінің тарихы, археологиясы және этнологиясы ғылыми-зерттеу институтының ғылыми қызметкері, гуманитарлық ғылымдар магистрі, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: aisad12@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3919-5533>

А.Т. Қалдыбаева^{1*}, Р.Т. Жороева¹

¹И.Арабаев атындағы Қырғыз мемлекеттік университеті
Бішкек қ., 720026, Қырғыз Республикасы
*e-mail: aikadem_007@mail.ru

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНДА СТУДЕНТТЕРДІҢ ҚҰНДЫЛЫҚ ҰСТАНЫМДАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ АЗАМАТТЫҚ-ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕНІҢ МАҢЫЗЫ

Андатпа.

Жоғары оқу орнында студенттердің азаматтық-патриоттық дүниетанымын қалыптастыру ұзақ және әлеуметтік процесс. Бұл ретте жастардың азаматтық-патриоттық сезімдерін қалыптастыру аксиологиялық компонентке негізделеді. Студенттердің азаматтық ұстанымының көрінісі рухани құндылықтардан тұратын азаматтық-патриоттық дүниетанымға негізделуі тиіс.

Азаматтық адамның сенімінің, ой-сезімінің және әрекетінің тамыры. Азаматтық тәрбие – бұл қоғамның әрбір мүшесіне қажетті азаматтық сапаны қалыптастырудағы тәрбие жүйесі. Осыған орай азаматтық тәрбие саяси, құқықтық, сондай-ақ патриоттық және ұлтаралық қарым-қатынас мәдениеті ретінде біртұтас қаралады. Саяси, азаматтық, патриоттық және құқықтық тәрбие бір-бірімен тығыз өзара байланысты тәрбие салалары. «Азаматты тәрбиелеу», «Отансүйгіштік» ұғымы педагогикалық әдебиеттерде «Азаматтық тәрбие», «патриотизм» ұғымдарымен алмастырыла қарастырылған.

Отанға, өз халқына, тіліне, туған жеріне, мемлекеттің тарихына деген сүйіспеншілік туралы түсініктерін қалыптастыру және оны қайырымдылық пен қоғамдық мәні бар волонтерлік қызметке белсенді қатысу арқылы тиімді қолданылуы мүмкін. Студент жастардың әлеуметтік қалыптасуы, олардың мүмкіндіктерін жалпы қоғам мүддесіне қарай толық іске асыру жастардың жағымды субъективті ұстанымдарын қалыптастыруға, қоғам мен мемлекет мүддесінде оның жан-жақты әлеуетін дамытуға бағытталған заманауи тәрбие процесін ұйымдастыру мәселелерін өзектендіреді.

Негізгі сөздер: жастар, құндылық ұстанымы, қалыптастыру, азаматтық-патриоттық тәрбие, азаматтық ұстаным, дүниетаным, рухани құндылықтар.

Кіріспе.

Қырғыз Республикасының Президенті С.Жапаров «Мемлекеттік жастар саясаты жастардың бойында адамгершілік және патриоттық құндылықтарды қалыптастыруды көздеуі тиіс» деп атап өткен болатын. Қырғыз Республикасының Президенті 2020 жылғы 13 қарашада №39 бекіткен Қырғыз азаматы – азаматтық бірегейлікті дамыту тұжырымдамасында, «Қырғыз Республикасындағы балалар мен оқушыларға 2021-2026 жылдар кезеңіне үздіксіз білім беру тұжырымдамасында» қазіргі жағдайдағы білім берудің басым бағыттарын нақты айқындай отырып, кәсіби қызметкердің өз елінің азаматы мен патриотының тұлғалық дамуына бағдарлану және белсенді көмек көрсету керек деп көрсетті. Осыған орай тәрбиенің негізгі компоненттері бірі белсенді азаматтық ұстанымды, патриотизмді, құқықтық және саяси, ақпараттық мәдениетті қалыптастыруға бағытталған азаматтық және патриоттық тәрбие деп аталады. Мемлекет басшысы өз сөзінде әрбір адамның азаматтық жауапкершілігінің, қазіргі жағдайдағы патриоттық тәрбиенің маңыздылығын атап өтті.

Мемлекеттік жастар саясаты, ең алдымен, жастарға өзінің адами әлеуетін арттыруға мүмкіндік беруге, жастарды мемлекет пен қоғам дамуының негізгі ресурсы ретінде қалыптастыруға, саяси, экономикалық және әлеуметтік салалардағы жастардың бастамаларын қолдауға, жас азаматтардың өз денсаулығына, ата-баба мұрасына, қоршаған

ортамен өзара әрекеттестігіне және өз шешімдеріне жауапкершілікпен қарауын қалыптастыруға бағытталады.

Алға қойылған мақсаттар мен міндеттер аясында мемлекеттің нығаюы мен орнықты дамуына айқындаушы ықпал ететін қоғамның әлеуметтік белсенді, мақсатты және шығармашылық бағдарланған санаты ретінде өзінің зияткерлік, рухани, мәдени, экономикалық әлеуетін іске асыратын студент жастарға көп көңіл бөлінеді. Ұрпақтар сабақтастығы жағдайында жастарға тарихи және мәдени мұраны, ұлттық дәстүрлерді, мемлекеттің негізгі идеяларын және ел дамуының басым бағыттарын сақтау үшін ерекше жауапкершілік жүктеледі. Жастардың рухани құндылықтары, адамгершілік бейнесі, қоғамдық маңызы бар ұстанымдары ескіні ауыстырып, әлеуметтік, саяси, экономикалық бағдарламаларды іске асырудағы жетістіктерді арттыру үшін жауапкершілікті өз мойнына алған жаңа ұрпақтың бейнесін қалыптастырады.

Студенттерге азаматтық тәрбие берудің негізгі мақсаты ішкі бостандықты, мемлекеттік билікті құрметтеуді, Отанға деген сүйіспеншілік пен бейбітшілікке деген ұмтылысты, өзін-өзі бағалауды, тәртіпті, патриоттық сезімдердің үйлесімді көрінісін және ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетін біріктіретін жеке тұлғаның тұтас сапасы ретінде азаматтықтық ұстанымын қалыптастыру болып табылады. Азаматтық білім жеке тұлғаның конституциялық, құқықтық ұстанымын қалыптастыруды көздейді. Жоғары оқу орнындағы азаматтық білім оқытушылардың, кураторлардың, қоғамдық ұйымдар мен қауымдастықтардың жұмысымен тығыз байланысты.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Жоғары оқу орнындағы патриоттық білім студенттердің өз елінің ғылым, техника және мәдениет саласындағы жетістіктері туралы білімдері мен түсініктерін қалыптастыруға, көрнекті адамдарды – ғалымдарды, жазушыларды, қоғам қайраткерлерін және т.б. тәрбиелеуге бағытталған. Студенттердің патриоттық санасын қалыптастырудың міндетті құрамдас бөлігі тарихты, өз Отанын қорғау, халықтың даңқы туралы фактологиялық материалдарды зерделеу болып табылады [1].

Азаматтық тәрбие адамның өзінің, отбасының, айналасындағылардың және Отанның игілігі үшін өзінің құқықтары мен міндеттерін түсіну және іске асыру қабілетін қалыптастыруға бағытталған. Тұлғаның азаматтық-құқықтық қатынастарының белгілі бір салалары осы бағыттарды жүзеге асыру үшін қажетті жүйе құраушы категорияны анықтауға мүмкіндік береді.

Тұлғаның азаматтық белсенділігі қоғамның барлық саяси, моральдық-рухани, экономикалық, әлеуметтік салаларында көрініс табады. Адам өмірінің барлық салаларын қамтитын азаматтық белсенділік адамның сенімдеріне, идеяларына, құндылықтары мен бағдарларына, оның жалпы мәдениеті мен мінез-құлқына байланысты болады. Ғылыми әдебиеттерде азаматтық белсенділіктің келесі түрлері бөлінеді: азаматтық іс-шаралар, азаматтық бастамалар және әлеуметтік маңызды бағытпен сипатталатын азаматтық қозғалыстар.

Патриоттық тәрбие – бұл жастардың бойында жоғары патриоттық сананы, өз Отанына деген адалдық сезімін, Отан мүддесін қорғауға, оның байлығын нығайтуға дайындығын қалыптастырудың жүйелі және мақсатты процесі. Патриотизмнің маңызды сипаттамалары оның халықтың рухани құндылықтарын сақтау мен көбейтудің рухани құралы және адамның моральдық байлығы ретінде анықтамалары болып табылады. Ұлттық келісімге, халықтың еңбекқорлығына, Отанға деген сүйіспеншілікке негізделген патриотизм жастарды отаншылдық рухында тәрбиелеудің озық бағыттарын анықтайды.

Осылайша, патриоттық тәрбие тиісті қызметті ұйымдастырумен бірге санаға, эмоционалды-ерікті ортаға үйлестірілген әсер ретінде қарастырылуы керек. Өз елінің тарихын білу, қоғамның экономикалық, әлеуметтік-саяси, мәдени өміріндегі қазіргі тенденцияларды түсіну, қоршаған шындықтың әлеуметтік маңыздылығын түсіну – қазіргі жастарды патриоттық тәрбиелеудің қажетті аспектілері.

2022-2023 оқу жылында біз Баткен мемлекеттік университетінің филология факультетінің студенттері арасында патриотизмнің қалыптасуын сауалнама жүргізу арқылы зерттедік.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Жалпы азаматтық-патриоттық тәрбие дүниетанымдық бағдарларды, идеалдар мен қағидаттарды қалыптастыра отырып, қазіргі қырғыз қоғамы жағдайында жастардың тыныс-тіршілігін қамтамасыз ететін тұлғаның қажетті қасиеттерін қалыптастыра отырып, тәрбиенің маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Демек, азаматтық-патриоттық тәрбие азаматтық-патриоттық білім беруді, сондай-ақ азаматтық-патриоттық қатынастар мен тиісті мінез-құлықты қалыптастыруды қамтиды.

Студенттердің азаматтық-патриоттық тәрбиесі ұрпақтардың тарихи сабақтастық идеясын бейнелейді. Жоғары оқу орындарында осы бағыттағы жұмысты ұйымдастыру студенттерді тәрбиелеуге, оларда патриоттық сенімі мен тұрақты мінез-құлық нормаларын қалыптастыруға бағытталған білім беру процесінің барлық субъектілерінің өзара әрекеттестігін көздейді.

Азаматтық-патриоттық тәрбие біртұтас педагогикалық процестің органикалық бөлігін құрайды, бұл оқытушының педагогикалық қызметін сипаттайтын кәсіби-педагогикалық білім, білік, дағдыларын талап етеді. Соған сәйкесті педагогикалық мамандықтағы студенттерді алдағы кәсіби қызметке дайындау азаматтық-патриоттық тәрбие міндеттерін шешуге қажетті негізгі білім мен педагогикалық дағдыларды қалыптастыруды көздейді.

Азаматтық-патриоттық білім деп тұлғаның азаматтық және патриоттық сенімі мен сезімінің мәні туралы теориялық мәліметтер бірлігін, ал азаматтық-патриоттық біліктері деп азаматтық-патриоттық білімді практикада қолдану тәсілдерін игеруді түсінеміз. Азаматтық-патриоттық білім деп тұлғаның азаматтық-патриоттық қасиеттерін айқындайтын автоматтандырылған әрекетті түсінеміз.

Студент жастарға азаматтық-патриоттық тәрбие беруді ұйымдастыру кезінде бірқатар құралдар мен нысандар пайдаланылады [2]. Азаматтық-патриоттық тәрбиенің тиімді құралдары Қырғыз Республикасының Мемлекеттік рәміздері, қырғыз халқының дәстүрлері, мәдени мұрасы, мұражайлар мен көрмелер экспозициялары, мемлекеттік адалдықтың, қоғамдық белсенділіктің үлгілері болып табылады.

Азаматтық-патриоттық тәрбиенің негізгі нысандары: конференциялар, семинарлар, вебинарлар, дөңгелек үстелдер, пікірталастар («Азаматтық бастамалар», «Мен – Қырғыз Республикасының азаматымын», «Мен – патриотпын», «Орталықта – көшбасшылық қатынастар»), кездесулер («Ешқашан да, ештеңе ұмытылмайды», «Дәстүрлерді сақтай отырып, біз болашақты жасаймыз»), акциялар («Ардагер жақын жерде тұрады», «Ұлы Жеңіс гүлдері», «Бізге бұл әлемді сақтау өсиет етілді»), интернет-конкурстар («Отан студенттердің көзімен», «Алға – лидер»), естелік оқиғалар мен мемлекеттік мерекелер күндері (Қырғыз Республикасының Тәуелсіздік күні, Қырғыз Республикасының Конституциясы күні, Қырғыз Республикасының Мемлекеттік Елтаңбасы мен Мемлекеттік Туы күні және т.б.) азаматтық-патриоттық бағыттағы түрлі тәрбие іс-шаралары.

Студент жастарды азаматтық-патриоттық тәрбиелеудің жалпыланған нәтижесі-қоғамдық маңызы бар, жағымды азаматтық белсенділік. Ол азаматтық міндеттерді орындауға және өзінің азаматтық құқықтарын ақылмен пайдалануға дайын және дайын екендігімен көрінеді.

Азаматтық-патриоттық тәрбие нәтижелері оқушылардың жеке басына келесі өзгерістерді қамтамасыз етуге мүмкіндік береді:

- Қырғызстанның болашағын айқындайтын қырғыз ретінде студенттердің жоғары азаматтық ұстанымы, патриоттық санасы;

- Қырғыз мемлекетінің кеңістігінде өзін-өзі таныту қабілеті, белсенді өмірлік ұстанымын қалыптастыру;

- құқықтық мемлекет нормаларын, өзара іс-қимыл ережелерін білу және сақтау, сындарлы диалог құру;
- әлеуметтік белсенділікті және әлеуметтену мен өзін-өзі жүзеге асыру деңгейін арттыру;
- құрдастар мен ересектер арасында қарым-қатынас және өзара әрекеттесу мәдениетін дамыту;
- коммуникативтік құзыреттілікті дамыту;
- жеке және әлеуметтік маңызды мәселелерді шешу үшін бірігуге, ынтымақтасуға және келісуге дайын болу;
- жауапкершілік сезімін қалыптастыру, қоғамдық, білім беру, Еңбек және демалыс іс-шараларының белсенді ұйымдастырушысы және қатысушысы болу қажеттілігі және т.б.

Студент жастардың әлеуметтік маңызы бар және әлеуметтік құнды ұстанымдарын қалыптастырудағы азаматтық-патриоттық тәрбиенің іргелі маңызы оны ұйымдастыру мен іске асырудың жүйелілігімен, бірізділігімен және үздіксіздігімен қамтамасыз етіледі [3].

Қазіргі ғылыми әдебиеттерде азаматтық-патриоттық тәрбие саласындағы зерттеулер кеңінен қамтылған, азаматтық және патриоттық дискурс талқыланады. Қазіргі педагогикада азаматтық мәдениет тұлғаның интегративті сапасы ретінде қырғыз халқының азаматтық борышын орындауға дайындығымен қалыптасқан жалпыадамзаттық гуманитарлық құндылықтарды, мәдени және рухани дәстүрлерді игеру дәрежесімен сипатталады [4].

Біздің елімізде жас азаматтардың әлеуметтік жетілген көзқарастарының жүйесін қалыптастыру қазіргі уақытта білім беру институттарының маңызды міндеттерінің бірі болып табылады, өйткені тұрақты және қалыптасқан патриоттық көзқарас халыққа біртұтас халық болып қана қоймай, өзінің ұлттық ерекшелігін сәтті көрсетуге мүмкіндік береді. Сондықтан азаматтық-патриоттық дүниетанымды қалыптастыру бойынша мақсатты жұмысты ұйымдастыру кезінде тәрбиелік мақсаттар мен оларға қол жеткізу құралдары арасындағы диалектикалық өзара іс-қимылды қамтамасыз ету, азаматтық азаматтықтың әлеуметтік-пәрменді ғана емес, сонымен бірге аксиологиялық құрамын да қадағалау қажет. Азаматтық-патриоттық құндылықтарды қалыптастыру процесінде бүкіл массивті дүниетанымның біртұтас кешенді құрылымына біріктіруге мүмкіндік беретін тарихи, әлеуметтік-мәдени, рухани және басқа да алғышарттар қаланады.

Қоғам дамуының тарихи алғышарттары мен қазіргі заманғы әлеуметтік-саяси ерекшеліктеріне сүйене отырып, ғалым С.Байғазиев азаматтық патриотизмді қалыптастырудың негізгі бағыттары мен базалық шарттарын белгілейді, олардың негізгілері әлеуметтік-гуманистік бағыт деп санайды, ол қоғамдық пайдаға алаңдайтын, басқа адамдардың мүддесі үшін немесе олардың ортақ игілігі үшін саналы түрде әрекет ете алатын маңызды адам күштерін дамытуды талап етеді [5]. Моральдық бағдар әлеуметтік мұраттарға қол жеткізу және Отанға деген сүйіспеншілік үшін өзін-өзі шектеуге жеке көзқарасты қалыптастыруды көздейді; ал шығармашылық-белсенді бағдар әлеуметтік шындыққа сыни көзқарасты және қоғамдық қызметке деген қызығушылықты оятуды көздейді, негізгі талап – бұл кемшіліктерді көру және бейресми бірлестіктер арқылы осы кемшіліктерді жеңуге қатысу мүмкіндігі. Мұның қисынды жалғасы мен салдары азаматтық ұстаным мен патриотизмнің көрінісі ретінде әлеуметтік тәжірибеде өзін-өзі жүзеге асыруға ұмтылу болып табылады.

Студенттер жоғары білім беру институты біріктірген жастар санаты ретінде жоғары интеллектуалды деңгейімен, кәсіби бағдарымен, әлеуметтік жетілуге деген ұмтылысымен ерекшеленеді. Барлық елдерде студенттердің қоғамдық қозғалыстарға белсенді қатысуы кең таралғаны белгілі. Осы жастағы жастар өздерінің қарым-қатынас ортасын өздері жасайды және олардың кейбір қасиеттерінің дамуы осыған байланысты.

А.В. Любский бұл кезенді «өз өмірінің авторлығын орнату» деп бекер айтпаған, мұнда өмірдің мәнін іздеу өз мәдениеті мен ортасын құрумен байланысты [6]. Бұл осы ұрпақтың

өкілдері үшін қызмет нәтижелері туралы хабардар болудың маңыздылығын түсіндіреді. Бұған ақпараттың үлкен ағындарын өңдеу және игеру қабілеті, дамыған сыни ойлау және әртүрлі құбылыстарды өз бетінше бағалауға деген ұмтылыс ықпал етеді.

Б.Вульфовтың пікірінше, жастарды азаматтық-патриоттық тәрбиелеуде көптеген қателіктерді болдырмау үшін негізгі бағытты – патриоттық және жалпыадамзаттық құндылықтарға баса назар аудара отырып, қазіргі өмірдің күрделі мәселелерін ойлау және оларға жауап беру қабілетін дамытпай, кәсіби даярлықтың, моральдық тұрақтылықтың, Зандарды сақтаудың және т.б. жекелеген мәселелерін шешуге ұмтылу мүмкін емес [7].

Сондықтан біз студенттердің әлеуметтік-мәдени еріктілігін жастар патриотизмін қалыптастыру мен көрсетудің қолжетімді құралы ретінде қарастырамыз. Волонтерліктің осы түрінің көмегімен студенттер өз қызметінің әлеуметтік маңыздылығын түсініп қана қоймай, оның аксиологиялық және жеке маңыздылығын түсінуге, олардың азаматтық өзін-өзі жүзеге асыруын анықтауға және мұқият бақылауға мүмкіндік алады.

Волонтерлермен жұмысты ұйымдастырудың дайындық кезеңінде жастардың құндылық-шығармашылық белсенділігін арттыру және стереотиптерді жеңу, дәлелдер іздеу және қойылған міндеттің өзіндік шешімі аспектілеріне көп көңіл бөлінеді. «Біз» бейнесі туралы, Тіл туралы, тұрғылықты жері туралы, мемлекет туралы» ұғымдарды қамтыған кезде ұлттық бірегейлік пен өзін-өзі тану компоненттерінің болуы маңызды болып табылады [8].

Жеке қасиеттер деңгейінде азаматтық патриотизм – бұл көзқарастар мен құндылықтар сәйкес келетін заманауи көзқарас; Конституциялық борышты орындауға дайын болу; үлкен және кіші отанға деген сүйіспеншілік; әлеуметтік маңызды мінез-құлық пен іс-әрекет; Әлеуметтік (оның ішінде діни және Ұлттық) төзімділік. Оқушылардың жеке қасиеттерінің тізімі мәдениеттің негізгі компоненттерімен – санамен, көзқарастармен және іс-әрекеттермен байланысты және адамның рухани, азаматтық және әлеуметтік белсенділігімен үйлесетін патриоттық тәрбиенің түпкі мақсаты ретінде қарастырылуы мүмкін.

Сондықтан еріктілердің азаматтық-патриоттық мәдениетін тәрбиелеу кезінде біз өзара тәуелді үш компоненттің интеграциясын қамтамасыз етуге тырысамыз:

- танымдық (өз Отаны мен халқының тарихи тамырларын, олардың әлемдік дамудағы орнын білу, бұл білімнің жеке құндылық ретіндегі маңыздылығын түсіну);
- эмоционалды (басқа адамдарға деген құрмет сезімі, өз жеріне деген сүйіспеншілік, өз елінің байлығы мен құндылықтарын және өзін жеке тұлға ретінде сақтау мақсатында кез келген жағдайда қамқорлық пен ашықтық);
- белсенді (іс-әрекетте өзін көрсетуге, оның ішінде қарттарға, балалар мен мүгедектерге күтім жасауға, қоршаған ортаны қорғауға, көне ескерткіштерді, халық мұрасын сақтауға терең қызығушылық танытуға ұмтылу және қабілеттілік).

Студенттердің Отанға, туған жеріне өз ұлтына, халқына, ел мәдениетіне, тіліне, мемлекет тарихына деген құрмет пен сүйіспеншілік туралы түсініктерін қалыптастыру, азаматтық-патриоттық білім мен тәрбие беру негізінде оларға қайырымдылық пен қоғамдық мәні бар волонтерлік қызметке белсенді қатысуына бағдар беру мүмкіндігі зор. Азаматтық-патриоттық тәрбие бағыты студенттердің әлеуметтік қалыптасуына, патриоттық сенімі мен сезімін тәрбиелеуге, олардың ішкі мүмкіндіктерін аша отырып, жалпы қоғам мүддесіне қарай оңтайлы жүзеге асыруда жағымды субъективті ұстанымдарын қалыптастыруға, қоғам мен мемлекет мүддесінде оның жан-жақты әлеуетін дамытуға бағытталған заманауи тәрбие процесін ұйымдастыруға негіз болады.

Жоғары оқу орнында оқытушы мен студенттің бірлескен жұмысы азаматтық-патриоттық тәрбиенің маңызды шарты болып табылады. Азаматтық-патриоттық тәрбиені кәсіби дайындықтан оқшаулауға болмайды, олар студент тұлғасын қалыптастыру процессінде үйлесім табуы тиіс.

Қорытынды.

Азаматтық-патриоттық тәрбие берудің жоғары оқу орны жүйесіндегі тәжірибесін қорыта келе, келесідегідей тұжырым жасауға болады: студенттердің азаматтық-патриоттық сана-сезімін қалыптастыру жұмыстарын жүргізудің жоғары мәндегі бағдарын ескере отырып, оқу орны оқу-тәрбие жұмысын жүзеге асыруда өзіндік тәсілдемесін анықтайды.

Оқу-тәрбие жүйесін азаматтық-патриоттық саналы студенттердің азаматтық әлеуметтенуіне ықпал ететін оқыту мен тәрбие формалары, әдістері мен құралдарының бай палитрасы, тұжырымдамалық нақтылығы сипаттайды.

Студенттердің азаматтық-патриоттық тәрбиесін болашақ нәтижелі еңбек қызметіне ықпал ететін әлеуметтік қасиеттер мен дағдыларды қамтитын арнайы ұйымдастырылған және мақсатты қалыптастыру процесі ретінде қарастыра отырып, біз коммуникативтік дағдыларды үйретеміз, тәжірибені көрсетеміз және өз әрекеттері мен сөздері үшін жауапкершілік сезімін, кемелдікке ұмтылуды бағыттаймыз, үнемі өзін-өзі тәрбиелеуді ынталандырамыз және мұқтаждықта өмір сүретіндерге көмектесеміз, біз ерікті көмек көрсетуге мүмкіндік береміз. Волонтерлік қызметтің патриоттық мазмұнын үнемі өзектендіру жастар бірлестіктері мен ұйымдарының күш-жігерін біріктіруге ықпал етеді [8].

Баткен мемлекеттік университетінің филология факультетінің студенттері арасында өткізілген сауалнама нәтижелері студенттердің түсініктері бойынша «патриотизм», «Отан алдындағы борыш» негізгі ұғымдары мен категориялары туралы білімдерін өз бетінше ойлауда көрсеткен орта-жоғары деңгейдің басым екендігін көрсетеді; қоғамдық маңызы бар мұраттарды талқылау кезінде өз ұстанымдарын қорғай алды. Бұл топтың студенттері патриоттық іс-шараларға, байқауларға және т.б. қатысады. Алайда, біз кейбір студенттерді, егер олар зерттелетін аспектілерде жақсы білім көрсетсе де, сыртқы ынталандыруды қажет ететінін, олардың бұл жұмысқа қатысуы ситуациялық сипатта болатынын және аксиологиялық мотивациясы жоқ екенін атап өттік.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Акматалиев А.А. Ценностные ориентиры молодежи Проблемы образования и науки. Материалы науч.-практ. конф. посвящ. 2200-летию Кыргызской государственности 24-25 мая. — Бишкек. — 2019. — 36 с.
- 2 Әбдімомунова Г.А. Манас эпосы негізінде жастарды отансүйгіштікке тәрбиелеудің кейбір мәселелері. — Бишкек. — 2019. — 111 б.
- 3 Кутанова Р.А. Патриотическое воспитание школьников на основе национальных ценностей в наследии Кыргызской интеллигенции начала XX века. автореф. дис. ... канд. пед. наук. — Бишкек. — 2018. — 28 с.
- 4 Камбарова К.У. Влияние демократизации образования на ценностные ориентации молодежи в условиях суверенного Кыргызстана. автореф. дис. ... докт. филос. наук. — Бишкек. — 2019. — 42 с.
- 5 Байғазиев С.О. Жас ұрпаққа рухани-адамгершілік, патриоттық тәрбие беру тұжырымдамасы. Жақсы білім. — Бишкек. — 2019. — Б. 2-3
- 6 Лубский А.В. Гражданский патриотизм: о совместимости патриотизма и гражданственности в российском обществе. Гуманитарий Юга России. — №1. — 2020. — 96 с.
- 7 Вульф В.З. Готовим организаторов патриотического воспитания детей: содержание и технологии. Народное образование. — № 8. — 2019. — С.101-107
- 8 Маткаримов Н.Т. Социализация молодежи современного Кыргызстана: образование и занятость. Молодежная галактика. Сборник статей. — №6. — 2019. — 60 с.

ЗНАЧЕНИЕ ГРАЖДАНСКО-ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ЦЕННОСТНЫХ ПОЗИЦИЙ СТУДЕНТОВ В ВЫСШЕМ УЧЕБНОМ ЗАВЕДЕНИИ

Аннотация.

Формирование гражданско-патриотического мировоззрения студентов в высшем учебном заведении – длительный и социально обусловленный процесс. При этом формирование гражданско-патриотических чувств у молодежи базируется на аксиологическом компоненте. Выражение гражданской позиции студентов

должно основываться на сформированном гражданско-патриотическом мировоззрении, основу которого должны составлять духовные ценности.

Гражданственность – это корень веры, мысли и действия человека. Гражданское воспитание – это система воспитания в формировании гражданского качества, необходимого каждому члену общества. В этой связи гражданское воспитание рассматривается как культура политического, правового, а также патриотического и межнационального общения. Политическое, гражданское, патриотическое и правовое воспитание тесно взаимосвязаны сферы воспитания. Понятие «гражданское воспитание», «патриотизм» рассматривается в педагогической литературе как замена понятиям воспитание гражданина..

Формирование представлений о любви к Родине, своему народу, языку, месту жительства, историческому прошлому, государственности должно и может быть эффективно использовано через активное участие в благотворительной и общественно значимой волонтерской деятельности. Социальное становление студенческой молодежи, более полная реализация ее возможностей в интересах общества в целом актуализирует вопросы организации современного воспитательного процесса, направленного на формирование позитивных субъективных позиций молодежи, развитие ее всестороннего потенциала в интересах общества и государства.

Ключевые слова: молодежь, ценностная позиция, формирование, гражданско-патриотическое воспитание, гражданская позиция, мировоззрение, духовные ценности.

THE IMPORTANCE OF CIVIC AND PATRIOTIC EDUCATION IN THE FORMATION OF STUDENTS' VALUE POSITIONS IN HIGHER EDUCATION

Abstract.

The formation of a civil-patriotic worldview of students in higher education is a long and socially conditioned process. At the same time, the formation of civic-patriotic feelings among young people is based on an axiological component. The expression of the students' civic position should be based on a formed civic-patriotic worldview, the basis of which should be spiritual values.

Citizenship is the root of a person's faith, thoughts and actions. Civic education is a system of education in the formation of civic quality, which is necessary for every member of society. In this regard, civic education is considered as a culture of political, legal, as well as patriotic and interethnic communication. Political, civil, patriotic and legal education are closely interrelated spheres of education. The concept of “civic education”, “patriotism” is considered in the pedagogical literature as a replacement for the concepts of “education of a citizen”, “patriotism”.

The formation of ideas about love for the Motherland, one's people, language, place of residence, historical past, statehood should and can be effectively used through active participation in charitable and socially significant volunteer activities. The social formation of student youth, the fuller realization of its capabilities in the interests of society as a whole actualizes the issues of organizing a modern educational process aimed at forming positive subjective positions of youth, the development of its comprehensive potential in the interests of society and the state.

Key words: youth, value position, formation, civic and patriotic education, civic position, worldview, spiritual values.

REFERENCES

- 1 Akmatyaliyev A.A. Tsennostnyye orientiry molodezhi Problemy obrazovaniya i nauki. [Value orientations of youth Problems of education and science]. Materialy nauch-prakt.konf. posvyashch. 2200-letiyu Kyrgyzskoi gosudarstvennosti 24-25 maya. Bishkek. 2019. 36 p. [in Russian]
- 2 Äbdımomunova G.A. Manas eposy negızında jastardy otansüıgıstikke tärbieleudıń keıbir mäseleleri. [Some issues of educating young people to patriotism based on Manas epic]. Bıshek. 2019. 111 p. [in Kazakh]
- 3 Kutanova R.A. Patrioticheskoe vospitanie shkol'nikov na osnove natsional'nykh tsennostei v nasledii Kyrgyzskoi intelligentsii nachala XX veka. [Patriotic education of schoolchildren based on national values in the heritage of the Kyrgyz intelligentsia of the early 20th century]. avtoref. dis.... kand. ped. nauk. Bishkek. 2018. 28 p. [in Russian]
- 4 Kambarova K.U. Vliyanie demokratizatsii obrazovaniya na tsennostnyye orientatsii molodezhi v usloviyakh suverennogo Kyrgyzstana. [The impact of democratization of education on the value orientations of youth in the conditions of sovereign Kyrgyzstan]. avtoref. dis. ... dokt. filos. nauk. Bishkek. 2019. 42 p. [in Russian]
- 5 Baıgaziev S.O. Jas ürpaqqa ruhani-adamgerşilik, patriottyq tärbie beru tüjyrymdamasy. [The concept of providing spiritual, moral, patriotic education to the young generation]. Jaqsı bılım. Bıshek. 2019. P. 2-3 [in Kazakh]
- 6 Lubskii A.V. Grazhdanskii patriotizm: o sovmestimosti patriotizma i grazhdanstvennosti v rossiiskom obshchestve. [Civil patriotism: on the compatibility of patriotism and citizenship in Russian society]. Gumanitarii Yuga Rossii. №1. 2020. 96 p. [in Russian]

7 Vul'fov B.Z. Gotovim organizatorov patrioticheskogo vospitaniya detei: sodержanie i tekhnologii. [We are preparing organizers of patriotic education of children: content and technology]. Narodnoe obrazovanie. № 8. 2019. P.101-107 [in Russian]

8 Matkarimov N.T. Sotsializatsiya molodezhi sovremennogo Kyrgyzstana: obrazovanie i zanyatost'. [Socialization of the youth of modern Kyrgyzstan: education and employment]. Molodezhnaya galaktika. Sbornik statei. №6. 2019. 60 p. [in Russian]

Information about authors:

Aichurok Kaldybayeva - **corresponding author**, doctor of pedagogical sciences, professor, head of the Department of "Pedagogy", I.Arabaev Kyrgyz State University, Bishkek, Republic of Kyrgyzstan

E-mail: aikadem_007@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3716-1441>

Rakhat Zhoroeva - postgraduate student of the Department of "Pedagogy" I.Arabaev Kyrgyz State University, Bishkek, Republic of Kyrgyzstan

E-mail: akmaral_muhanbetzhanova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-9793-4435>

Информация об авторах:

Айчурок Калдыбаева - **основной автор**, доктор педагогических наук, профессор, заведующая кафедрой «Педагогика» Кыргызского государственного университета имени И.Арабаева, г.Бишкек, Кыргызская Республика

E-mail: aikadem_007@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3716-1441>

Рахат Жороева - аспирант кафедры «Педагогика» Кыргызского государственного университета имени И.Арабаева, г.Бишкек, Кыргызская Республика

E-mail: akmaral_muhanbetzhanova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-9793-4435>

Авторлар туралы ақпарат:

Айчурок Қалдыбаева - **негізгі автор**, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, «Педагогика» кафедрасының меңгерушісі, И.Арабаев атындағы Қырғыз мемлекеттік университеті, Бішкек қ., Қырғыз Республикасы

E-mail: aikadem_007@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3716-1441>

Жороева Рахат - «Педагогика» кафедрасының аспиранты, И.Арабаев атындағы Қырғыз мемлекеттік университеті, Бішкек қ., Қырғыз Республикасы

E-mail: akmaral_muhanbetzhanova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-9793-4435>

МРНТИ 16.31.51
УДК 372.881.161.1

DOI 10.47649/vau.2023.v69.i2.05

А.А. Куздыбаева*

Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова
г. Актобе, 030000, Республика Казахстан

*e-mail: ulpen@mail.ru

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ В ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА

Аннотация.

В статье рассматривается сущность лингвокультурологического подхода к обучению русскому языку, дается определение лингвокультурологической компетенции, выделяются главные принципы лингвокультурологического подхода. Выявлены необыкновенности языка в контексте культурного развития, тесная связь языка и культуры. Главной задачей современного образования является определение роли

культуры в процессе обучения и воспитания молодежи, а также моделей образования, соответствующих настоящему этапу развития общества.

Данный процесс, на наш взгляд, является основополагающим в решении задач образования на начальном этапе реализации данного процесса на передний план выходит разработка теоретических положений применимым ко всем образовательным категориям.

Целесообразным будет применить культурологический подход к обучению, что даст возможность рассмотрения понятий культура, образование, личность как одну культурно-гуманитарную систему. Эти положения составили основу применения культурологического подхода на занятиях по русскому языку. Концепция культурологического подхода подразумевает постепенное включение культурного наследия на всех этапах образовательного процесса. С позиции культурологии как метанауки, культурологический подход следует рассматривать как совокупность культурных ценностей, определённую систему способов и приемов, воздействующих на личность обучаемого и разносторонне её развивающих.

Ключевые слова: лингвокультурология, русский язык, обучение, компетенция, культурология, культурологический подход.

Введение.

В современных условиях методика преподавания русского языка в школах с нерусским языком обучения характеризуется особым энтузиазмом к изучению культуры, роли языка в обществе и образовании, как фактору приобщения к общемировой культуре. Всё это способствует развитию культурологической компетенции.

Культурологическая компетенция есть способность к пониманию языка как феномена культуры, готовность к диалогу культур, знанию истории изучаемого языка, а также реализации умения анализировать родную и иностранную культуру в контексте общемировой.

Лингвокультурологическая компетенция предполагает связь языковой истории с историей цивилизации и базируется на следующих положениях:

- язык является основным фактором приобщения человеческого общества к культурному наследию и главным пластом культуры государства;
- то, как личность относится к языку напрямую определяет ее духовные и нравственные ценности;
- способность к коммуникации посредством языка есть способность к овладению культурой;
- речь каждого отдельного человека составляет культурную базу;
- обучение языку тесно связано с обучением национальной культуре.

Вышеизложенные положения свидетельствуют о том, что лингвокультурологический подход к преподаванию русского языка способствует развитию духовно-нравственных качеств культурной личности, формирует ее мировоззрение и отношение ко всем процессам, происходящем в современном обществе.

Русский язык как учебная дисциплина располагает всеми методами и приемами, способными организовать непосредственное взаимодействие личности, языка и культуры в процессе обучения. Отметим, что в настоящее время термин культуроведческая компетенция не является общепринятым. В научных пособиях, монографиях и словарях встречаются различные дефиниции: культурологическая, лингвокультурологическая, этнокультурная компетенция. Однако мы считаем, что целесообразным будет использовать именно понятие культуроведческой компетенции, т.к. оно наиболее полно отражает сущность и наполнение определяемого нами понятия.

Термин культуроведческая компетенция встречается в работах таких известных ученых-методистов, как А.Д. Дейкина, С.И. Львова, Е.А. Быстрова [1], [2], [3].

Учёный Н.М. Шанский помимо культуроведческой выделял ещё и литературоведческую, эстетическую компетенцию [4]. Тем не менее, основная сущность понятия не в различных вариациях его дефиниций, а в постепенном и конструктивном изменении исследования содержательной формы языка, понимании и принятии словесниками иного взгляда на изучаемый предмет, т.е. в изучении языка сквозь призму

культурологии. Так, определение языка как основной часть. Культурной среды порождает много споров и разногласий, продолжающихся на протяжении не одного десятилетия.

Культурологический подход к обучению, выступая изначально как системный, предполагает и структурный, и деятельностный подходы:

- изучение русского языка как совокупность взаимосвязанных элементов культуры;
- наследие культуры предыдущих поколений;
- изучение культурного опыта стран и включение его в нынешнюю жизнь общества;
- духовное и эстетическое воздействие на личность;
- обогащение коммуникативных умений и словарного запаса личности во взаимосвязи с компонентами культуры.

Это все позволяет учащемуся познакомиться с образчиками культуры (включая как определенных познаний о языке), сразу творя условия личного погружения в смысловые контексты культуры.

Культурологический подход подразумевает синтез различных подходов и способов во время выяснения приоритетных образовательных задач. В первый раз ученые Костомаров и Верещагин применили термин культурологический подход в процессе написания труда по исследованию иностранных языков.

Применяя данный подход в обучении, мы расширяем культурные базы и основные положения содержания современного образования, способствуя своевременному и гармоничному развитию личности. Преподаватель при этом выступает как равноправный участник образовательного процесса. Культурологический подход способствует наилучшему пониманию всякой актуальной проблемы современности, конкретизирует ее смысловое и культурное содержание. Это все делает подходящий чувственный климат на абсолютно всех шагах обучения языку, содействует увеличению мотивации к процессу получения знаний о языке и культуре. Обучаемый при этом переходит от объекта обучения к его субъекту, реализуя свои интересы и склонности. Сам выбирает необходимую модель поиска культурных смыслов, расширяя кругозор и внимательность, а также поисковые навыки, которые лежат в основе культурологического подхода как приоритетного в обучении русскому языку.

Культурологический подход изменяет устоявшиеся механизмы мышления, связи их с культурным сознанием, и, наконец, приводит к полному и глубокому пониманию культуры. Так формируется поликультурная личность, способная к более глубокому и осознанному восприятию культур.

Применение культурологического подхода предполагает активное внедрение и применение базовых компонентов культурологии. Знание этих компонентов обязательно для каждого учителя-словесника, в целях лучшей ориентации в методических руководствах. Культуроведческий концепт понимается как культурное наполнение слова. Остановимся на некоторых из них подробнее. Концепты душа, воля, дух, смирение обозначают особенности сознания русского человека. Употребляя или знакомясь с такими понятиями, мы испытываем определенные чувства, эмоции, составляем ассоциации.

Несмотря на то, что количество концептов относительно невелико их культурное наполнение не имеет границ. К примеру, артефакты – это творения культуры, будь то живопись, музыка, изобразительное искусство. Культурные границы этих понятий бесконечно широки. Предысторию, смысл концептов мы, как правило узнаем из прецедентных текстов. Таковыми чаще всего являются произведения литературы, предшественников и современников.

Впервые этот термин был употреблен учёным Ю.Н. Карауловым в одной из его ранних работ, посвящённых языку и личности: «если даже они (прецедентные тексты) не входят в программу общеобразовательной школы, если даже их там не изучали, то все равно все говорящие так или иначе знают о них, – прочитав их сами или хотя бы понаслышке».

Отметим важность формирования объективных представлений носителей языка о данных текстах: «Знание прецедентных текстов есть показатель принадлежности к данной эпохе и ее культуре, тогда как незнание, наоборот, есть предпосылка отторженности от соответствующей культуры» [5].

Согласно взглядам Ю.Н. Караулова, прецедентные тексты имеют следующие признаки:

- ярко-выраженный эмоциональный аспект;
- широкая сфера применения;
- доступность и известность текстов(хрестоматийность);
- строгая принадлежность одной историко-культурной эпохе.

Вышеперечисленные признаки позволяют провести четкое различие между текстом-предшественниками другим типом текста. Они позволяют провести четкое различие между прецедентными текстами в дискурсе языковой личности. Например, изучение русских народных сказок способствует формированию у студентов представление о русской культуре.

Сказки – это жанр народной и литературной фольклористики, который включает в себя короткие рассказы о вымышленных событиях, персонажах и местах. Они могут быть написаны в прозе или стихах, и обычно содержат моральные уроки или символические образы. Сказки имеют большое значение в культуре и литературе различных народов, так как они передают народные традиции и ценности, помогают сохранить культурную и историческую память, а также развивают фантазию и креативность у читателей. Сказка «Колобок» – русская популярная сказка. Колобок сбежал из печи и начал бежать по лесу, где встретил разных животных. В данной сказке присутствуют разные слова. Сказка «Колобок» имеет ярко выраженный фольклорный характер и стала одной из самых популярных и любимых русских народных сказок.

В сказке «Колобок» есть такие слова как: Колобок – круглый хлеб. Сени – это навес или крытый проход, обычно прикрепленный к зданию или стене и используемый как укрытие от солнца, дождя или снега. В русской культуре они являются частью деревенской жизни. Крыльцо – это небольшая площадка перед входом в здание. Косой – это прилагательное, означает, что-то не находится в вертикальном положении (криво). Мешон – это волосы или шерсть, которые покрывают часть головы или тела животного, или человека. Термин «мешон» обычно используется в контексте животных, особенно млекопитающих, таких как коровы, овцы, козы и т.д. кроме того, сказка «Колобок» отражает русскую ментальность, особенно такие черты хитрости, выдумки и доверчивости, которые являются неотъемлемой частью русской культуры и традиций.

Сказка «Иванушка дурачок» имеет ярко выраженный фольклорный характер. В сказке есть слова: ржаной клецок – это традиционное блюдо в русской кухне. Клецки варятся в соленой воде. Ученики узнают, что русская кухня очень богата. Имеет свои уникальные традиции и особенности. Утроба – часть желудка животного, потчевать – угощать, корчага – небольшой сосуд, производится в России, кошель – мешок или сумочка, батог – это инструмент, который используется для наказания животных или людей путем удара.

Читая эти сказки, можно понять, что работа с художественными текстами является одним из ключевых компонентов изучения русского языка как иностранного или родного. О наличии ценностного элемента в фактах написано огромное количество кейсов (Г.Г. Слышкин, Л.Ю. Федорова, Е.А. Нахимова, Л.И. Гришаева, Е.Н. Горбунова и др.), ведущим тезисом множества является то, что, по сути, ценностный элемент определяет закрепление (даже на короткое время) фактов в дискурсе носителей языка инициирует их использование в речи [6].

Существует множество способов передачи страноведческой информации учащимся, но наиболее эффективный способ — это интерактивный метод, который включает в себя активное участие учащихся в процессе обучения, такие как обсуждения, дискуссии, игры и

ролевые игры. Термин «аспект» может иметь различные значения в зависимости от контекста, но и в области лингвистики аспект относится к грамматической категории. Которая выражает то, как действие или событие рассматривается с точки зрения его продолжительности, завершения или повторения. В некоторых языках аспект выражается посредством флективных или морфологических изменений глагола, в то время как в других он выражается с помощью вспомогательных глаголов или деепричастных частиц. Существует несколько типов аспектов, включая:

Совершенный аспект – это отношение к действиям или событиям, которые рассматриваются как завершенные.

Несовершенный аспект – это отношение к действиям или событиям, которые рассматриваются как продолжающиеся.

Прогрессивный аспект – это тип несовершенного аспекта, который подчеркивает непрерывный характер действия или события.

Привычный аспект – это отношение к действиям или событиям, которые рассматриваются как привычные или повторяющиеся.

Лингвокультурный аспект – это термин, используемый для описания взаимосвязи между языком и культурой в данном контексте. Она включает в себя изучение того, как язык и культура взаимодействуют и влияют друг на друга.

Лингвистический аспект – этот аспект относится к изучению структуры и использования языка в определенном культурном контексте. Она включает в себя изучение грамматики, синтаксиса, фонетики и семантики, а также анализ того, как язык используется в различных контекстах, таких как литература, средства массовой информации и повседневное общение.

Культурный аспект – этот аспект относится к изучению традиций, верований, обычаев и ценностей определенной культуры. Она включает в себя изучение культурных практик, социальных норм, исторических событий и художественных выражений, а также других аспектов культуры [7].

В совокупности лингвистический и культурный аспекты помогают обеспечить всестороннее понимание языка и культуры в конкретном контексте. Анализируя язык и культуру вместе, можно получить представление о том, как язык формирует и отражает культуру, и как культурные факторы могут влиять на использование и развитие языка.

Лингвистический и культурный аспект особенно важен в межкультурном общении, а также в понимании и уважении культурного разнообразия. Признавая важность как языка, так и культуры, люди могут научиться эффективно и уважительно общаться с людьми из разных слоев общества и по достоинству оценить богатое разнообразие человеческой культуры.

Материалы и методы исследования.

Основной задачей обучения русскому языку в школах Республики Казахстан является формирование коммуникативной компетентности учащихся, что предполагает овладение русским языком как средством общения, познания, планирования и организации самостоятельной деятельности; эмоционально-эстетического и нравственного воспитания; приобщения к богатствам русской культуры, формирования навыков толерантного межнационального общения. Одним из актуальных направлений в изучении русского языка является лингвокультурологический подход, который дает возможность обеспечения эффективности процесса формирования коммуникативной компетентности и изучения языка в широком культурном контексте.

Особенностью современного урока является использование текста как средства, формирующего образовательное пространство урока русского языка. Текст, во-первых, создает развивающую речевую среду урока; во-вторых, является источником новых знаний о функциях грамматических форм при изучении нового материала и школой стилистического употребления языковых единиц при формировании речевых умений; в-

третьих, влияет на процесс диалогизации обучения. В основе педагогического опыта по использованию лингвокультурологического подхода к изучению русского языка и, в частности, использования культурно значимых текстов лежат методологические принципы обучения языкам национальных меньшинств (И.Гудзик); требования к учебным текстам, содержащим культурный компонент (Р.Граник, С.Бондаренко, Л.Ходякова); исследования по проблемам школьной лингвокультурологии (Н.Мишати́на, Л.Саяхова,). Тексты помогают научить школьников самостоятельно мыслить, развить умение самостоятельно оценивать прочитанное, соотносить его со своим жизненным опытом. В работе с текстом формируются три группы речевых умений: аналитические, реконструктивные и продуктивные.

Под аналитическими речевыми умениями понимаются способы действия, которые облегчают восприятие и понимание текста. В их основе лежат интеллектуальные операции: разделение целого на части, сравнение, обобщение, раскрытие причинно-следственных связей. На уроках дети учатся: анализировать заглавие; выдвигать гипотезы о содержании текста на основании осмысления заглавия; озаглавливать текст, отражая в названии предмет речи; выделять ключевые слова; ставить вопросы к тексту; анализировать приведенные в тексте примеры и т.д. Например, в момент знакомства с текстом «Искусство Жостова», учитель предлагает учащимся рассмотреть жостовские подносы, ответить на вопрос: «Что нового я узнал(а) об искусстве Жостова?» Затем самостоятельно прочитать текст, определить тему, идею текста и аргументировано выразить свое мнение, согласие или несогласие с автором, по рассматриваемым в тексте проблемам.

Аналитические упражнения тесно переплетаются с творческими. Например, составьте диалог по содержанию текста об искусстве Жостова и включите в него описание одного из подносов. Интересным видом работы с текстами на уроках русского языка может быть и мозаика – составление текста из отдельных предложений (абзацев), когда предложения (абзацы) располагаются на листе в произвольном порядке или просто текст разрезается на абзацы и раздаётся ученикам (или группе учеников), которые должны восстановить правильный порядок предложений или абзацев текста. Например, на уроке «Тематические группы слов» учащиеся пятого класса работали в группах, выбирая необходимый материал для двух текстов под названиями «Хохлома» и «Гель».

Таким образом, на уроках русского языка в 5 классе говорится о том, как строится текст; показывается, как тема и идея объединяют предложения в единое целое, каковы смысловые отношения между предложениями в тексте, как выделяется абзац, каковы грамматические способы связи предложений в текстах разных типов (повествовании, описании, рассуждении), даётся представление о стилях речи. Кроме этих навыков, пятиклассники знакомятся с разными видами разбора, закрепляют основные знания по синтаксису, фонетике, лексике, морфологии, запоминают орфографические и пунктуационные правила. Всё это даёт возможность продолжить работу с текстами в последующих классах. К продуктивным интеллектуально-речевым умениям относятся умения: самостоятельно формулировать вопросы; создавать тезисы учебно-научного текста; создавать монологическое высказывание разных типов речи; составлять тексты по заданному образцу; моделировать тексты. Серьезное внимание уделяется выполнению упражнений по трансформации и моделированию текста, например, по названию текста предположить, каким будет его содержание или восстановить пропущенные слова и словосочетания.

Учащимся предлагается и работа по расширению текстов. Например, дополните текст именами прилагательными так, чтобы он соответствовал заголовку: «Русская матрёшка»: Кукла матрёшка – сувенир. Матрёшка – это символ России. Эта куколка с секретом: внутри самой матрёшки находятся несколько кукол. Матрёшка сначала была игрушкой. Матрёшка одета в костюм. Каждая матрёшка расписывается вручную, и найти двух матрёшек невозможно. На каждом этапе работы с текстом необходимо обучать учащихся точно и

полно передавать содержание текста, воспроизводить последовательность микротем, воссоздавать особенности языка и стиля текста, создавать на основе исходного текста собственное речевое высказывание. Форма работы с текстами должна варьироваться: конспект, работа по карточкам, диктант, изложение, ответ на предложенный вопрос, составление диалога по содержанию текста, создание собственного текста по аналогии. Чем больше разнообразных видов работы с текстом мы предлагаем учащимся, тем интереснее проходят уроки, тем лучше формируются у них необходимые знания и навыки.

Под реконструктивными речевыми умениями понимаются способы действия, обеспечивающие перекодирование информации, т.е. её перевод из вербального кода в невербальный или, наоборот, из невербального в вербальный. Такое перекодирование предполагает реконструкцию учебно-научной информации, изменение формы ее презентации и свидетельствует о понимании изучаемого материала. Лингвокультурологическая работа как одно из направлений формирования коммуникативной компетентности учащихся не ограничивается только уроками русского языка. Она проводится и во внеурочное время: на классных часах, литературно-музыкальных вечерах, занятиях кружков, во время экскурсий.

Представленные виды работы с культурно значимыми текстами на уроках русского языка способствуют не только получению информации о стране изучаемого языка, но и формированию коммуникативной компетентности, расширению словарного запаса и кругозора учащихся, развитию памяти и внимания, прививают интерес к изучению русского языка, к культуре русского народа. Обращение к культурно значимым текстам дает возможность формировать мировоззренческие позиции учащихся, расширить картину мира ребенка, способствуют развитию его абстрактного мышления, обогащают эмоциональное развитие.

Результаты и их обсуждение.

Работа с художественными текстами имеет важное значение как для лингвистического, так и для культурологического анализа. Во-первых, художественные тексты предоставляют богатый материал для изучения лексики, грамматики и стилистики русского языка. Через чтение художественных произведений, учащиеся могут понимать не только отдельные слова и фразы, но и контекст, в котором они используются. Это помогает учащимся улучшить свои навыки понимания русской речи, а также расширить свой словарный запас.

Во-вторых, художественные тексты являются отражением культуры и истории русского народа. Они помогают понимать ценности, традиции и обычаи, которые формировали культуру и язык русского народа на протяжении многих веков. Изучение художественных текстов позволяет учащимся погрузиться в русскую культуру и получить более глубокое понимание ее особенностей.

В-третьих, художественные тексты могут быть использованы для изучения различных диалектов и сокращений, которые могут быть использованы в разговорной речи. Это особенно важно для учащихся, которые хотят улучшить свои навыки общения на русском языке в реальных ситуациях [8].

В целом, взаимосвязь между культурой и языком сложна и многогранна. Язык отражает и формирует культуру, а культурные различия могут повлиять на изучение и использование языка. Понимание взаимосвязи между культурой и языком важно для эффективной межкультурной коммуникации и для понимания богатого разнообразия человеческой культуры [9].

Таким образом, лингвистический и культурологический материал являются важными компонентами изучения языка. Лингвистический материал обеспечивает основу для понимания и общения в языке, в то время как культурный материал дает представление о культурном контексте и социальных практиках языкового сообщества.

Заключение.

В любом обществе существует разница между тремя группами слов, которые становятся прецедентными: словами, выученными добровольно; словами, выбранными императивными институтами для принудительного внедрения; словами, воспроизводимыми методом паразитической дополнительности. Сравнительное исследование сфер подчеркивает вероятность выявления стандартов и установок, действующих в различных группах языкового и культурного общества, а также уровень их совпадений и противоречий.

Таким образом, целью преподавания русского языка в культурологическом плане является воспитание юного поколения с активной позицией, которая узко связана от всей души к Отчизне, истории своего края, воспитанием его культура и познанием литературы родной страны. Данный способ дает возможность студентам лучше осознать родной язык, являющийся массивным социальным через хранение и распространение культуры, традиции и общественное сознание языка коллектива, формирование цивилизации.

Реализация культурологического подхода в обучении русскому языку может сформировывать творческие свойства личности, способность развитию духовного-нравственного мира обучающегося, его ценностно-направленной культуры, государственной идентичности. Работа с художественными текстами имеет важное значение при изучении русского языка, так как помогает учащимся улучшить свои лингвистические навыки, погрузиться в русскую культуру и получить более глубокое понимание языка и культуры народа, который им владеет.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Быстрова Е.А. Какую компетенцию мы формируем. Русская словесность. — № 1. — 2018. — С.35-40
- 2 Быстрова Е.А. Преподавание русского языка в многонациональной школе. Русский язык в школе. — № 4. — 2018. — С. 3-7
- 3 Крылова Н.Б. Культурология образования. — М.: Народное образование. — 2019. — 272 с.
- 4 Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. — М.: Высшая школа. — 2019. — С.15-17
- 5 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. Изд.7. — М. — 2019. — С.14-18
- 6 Сорокопуд Ю.В., Сиротина С.А. Профессиональная культура педагога как фактор повышения качества образования. — Мир науки, культура, образование. — 2020. — С.187-189
- 7 Еловская С.В. Модернизация иноязычного образования в неязыковом вузе. Вестник Мичуринского государственного аграрного университета. — №6. — 2019. — С. 95-97
- 8 Зимняя И.А. Язык и культура. Учебное пособие по лингвострановедению. — 2019. — С. 13-15
- 9 Коряковцева Н.Ф. Современная методика организации самостоятельной работы изучающих иностранный язык. — М. — 2018. — С. 45-46

ОРЫС ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТІК АСПЕКТ

Аңдатпа.

Мақалада орыс тілін оқытуға лингвомәдени көзқарастың мәні қарастырылады, лингвомәдени құзыреттіліктің анықтамасы беріледі, лингвомәдени көзқарастың негізгі принциптері ажыратылады. Мәдени даму контекстінде тілдің бірегейлігі, тіл мен мәдениеттің тығыз байланысы анықталды. Қазіргі білім берудің басты міндеті жастарды оқыту мен тәрбиелеу процесінде мәдениеттің рөлін, сондай-ақ қоғам дамуының осы кезеңіне сәйкес келетін білім беру модельдерін анықтау болып табылады.

Біздің ойымызша, бұл процесс білім беру мәселелерін шешуде негіз болып табылады. Осы процесті іске асырудың бастапқы кезеңінде барлық білім беру категорияларына қолданылатын теориялық ережелерді әзірлеу алдыңғы қатарға шығады.

Мәдениет, білім, тұлға ұғымдарын бір мәдени-гуманитарлық жүйе ретінде қарастыруға мүмкіндік беретін оқытуға мәдени көзқарасты қолдану орынды болады. Бұл ережелер орыс тілі сабақтарында мәдени көзқарасты қолдануға негіз болды. Мәдени көзқарас тұжырымдамасы білім беру процесінің барлық кезеңдерінде мәдени мұраны біртіндеп енгізуді білдіреді. Метағылым ретінде мәдениеттану тұрғысынан мәдени көзқарасты мәдени құндылықтардың жиынтығы, оқушының жеке басына әсер ететін және оны жан-жақты дамытатын әдістер мен әдістердің белгілі бір жүйесі ретінде қарастырған жөн.

Негізгі сөздер: лингвомәдениеттану, орыс тілі, оқыту, құзыреттілік, мәдениеттілік, мәдениеттанулық көзқарас.

LINGUOCULTUROLOGICAL ASPECT IN TEACHING THE RUSSIAN LANGUAGE

Abstract.

The article examines the essence of the linguoculturological approach to teaching the Russian language, gives a definition of linguoculturological competence, and highlights the main principles of the linguoculturological approach. The unusual features of language in the context of cultural development and the close connection between language and culture are revealed. The main task of modern education is to determine the role of culture in the process of training and education of youth, as well as models of education that correspond to the current stage of development of society.

This process, in our opinion, is fundamental in solving the problems of education. At the initial stage of the implementation of this process, the development of theoretical principles applicable to all educational categories comes to the fore.

It would be advisable to apply a cultural approach to teaching, which will make it possible to consider the concepts of culture, education, and personality as one cultural and humanitarian system. These provisions formed the basis for the application of the cultural approach in Russian language classes. The concept of the cultural approach implies the gradual inclusion of cultural heritage at all stages of the educational process. From the position of culturology as a metascience, the culturological approach should be considered as a set of cultural values, a certain system of methods and techniques that influence the personality of the student and develop it in many ways.

Key words: linguoculturology, Russian language, training, competence, culture, culturological, cultural approach.

REFERENCES

- 1 Bystrova E.A. Kakuyu kompetentsiyu my formiruem. [What competence do we form]. Russkaya slovesnost'. № 1. 2018. P. 35-40 [in Russian]
- 2 Bystrova E.A. Prepodavanie russkogo yazyka v mnogonatsional'noi shkole. [Teaching Russian in a multinational school]. Russkii yazyk v shkole. № 4. 2018. P. 3-7 [in Russian]
- 3 Krylova N.B. Kul'turologiya obrazovaniya. [Cultural studies of education]. M.: Narodnoe obrazovanie. 2019. 272 p. [in Russian]
- 4 Shanskii N.M. Frazeologiya sovremennogo russkogo yazyka. [Phraseology of the modern Russian language]. M.: Vysshaya shkola. 2019. P.15-17 [in Russian]
- 5 Karaulov Yu.N. Russkii yazyk i yazykovaya lichnost'. [Russian language and language personality]. Izd.7. M. 2019. P.14-18 [in Russian]
- 6 Sorokopud Yu.V., Sirotina S.A. Professional'naya kul'tura pedagoga kak faktor povysheniya kachestva obrazovaniya. [Professional culture of a teacher as a factor in improving the quality of education]. Mir nauki, kul'tura, obrazovanie. 2020. P.187-189 [in Russian]
- 7 Elovskaya S.V. Modernizatsiya inoyazychnogo obrazovaniya v neyazykovom vuze. [Modernization of foreign language education in a non-linguistic university]. Vestnik Michurinskogo gosudarstvennogo agrarnogo universiteta. №6. 2019. P. 95-97 [in Russian]
- 8 Zimnyaya I.A. Yazyk i kul'tura. [Language and culture]. Uchebnoe posobie po lingvostranovedeniyu. 2019. P. 13-15 [in Russian]
- 9 Koryakovceva N.F. Sovremennaya metodika organizatsii samostoyatel'noi raboty izuchayushhih inostrannyi yazyk. [Modern methods of organizing independent work of foreign language learners]. M. 2018. P. 45-46 [in Russian]

Information about authors:

Akmaral Kuzdybayeva - **corresponding author**, candidate of pedagogical sciences, Department of "Russian Philology and Intercultural Communication" K.Zhubanov Aktobe regional University, Aktobe, Republic of Kazakhstan

E-mail: ulpen@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3093-8246>

Информация об авторах:

Акмарал Куздыбаева - **основной автор**, кандидат педагогических наук, доцент кафедры «Русская филология и межкультурные коммуникации», Актобинского регионального университета имени К.Жубанова, г.Актюбе, Республика Казахстан

E-mail: ulpen@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3093-8246>

Авторлар туралы ақпарат:

Ақмарал Куздыбаева - негізгі автор, педагогика ғылымдарының кандидаты, «Орыс филологиясы және мәдениетаралық коммуникация» кафедрасының доценті, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: ulpen@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3093-8246>

IRSTI 16.31.51
UDC 81'42

DOI 10.47649/vau.2023.v69.i2.06

I. Utegaliyeva^{1*} , A. Khairzhanova¹

¹Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Atyrau, 060011, Republic of Kazakhstan

*e-mail: Inkaaitbaeva@mail.ru

TEACHING PROFESSIONAL DISCOURSE IN A FOREIGN LANGUAGE THROUGH EDUCATIONAL SPEECH SITUATIONS AND ROLE-PLAYING GAMES

Abstract.

This article explores the methodology and effectiveness of teaching professional discourse in a foreign language through educational speech situations and role-playing games. By integrating traditional and innovative teaching methods, the study aims to enhance students' competence and fluency in professional communication. Key components of the methodology include the introduction of speech models, language exercises, and the application of knowledge in various professional situations. The research involved experimental work with 2nd year students in the "Foreign Language" specialty of Kh. Dosmukhamedov Atyrau University. The results indicated that this interactive and immersive approach yielded a positive trend in the development of foreign language professional discourse. The study concludes that the success of mastering a foreign language in the context of professional communication heavily relies on the right approach, making the learning process interesting and dynamic. This methodological organization offers valuable insights into modern foreign language teaching methods, particularly in professional discourse training.

Key words: discourse, discursive competence, professional discourse, learning and speech situations, role-playing games.

Introduction.

As the world becomes more interconnected, proficiency in foreign languages is becoming more essential than ever before, particularly in the sphere of professional discourse. The ability to communicate effectively and proficiently in a professional setting, which is frequently characterized by its own jargon, conventions, and nuances, is a crucial skill that molds individuals' career paths and their larger roles in global societies. As a consequence, the task of foreign language educators is expanding to include the transmission of professional discourse in addition to the teaching of grammar and vocabulary.

Innovative teaching strategies, such as educational speech situations and role-playing games, have emerged as effective instruments for facilitating the acquisition of professional discourse in a foreign language in response to this pressing need. These interactive methods, which are grounded in experiential and active learning theories, provide immersive environments that enable students to not only comprehend the language in a professional context, but also actively use it, simulating real-world scenarios.

Researchers in the field of language development, such as V.I. Karasik, M.A. Makarov, R.P. Milrud, P. Serio, and M. Foucault, have made significant contributions to the study of discourse. Foreign and Russian psychologists and teachers, including A.A., paid close attention to the issues surrounding the instruction of communication with a professional focus. Verbitsky, H.D Brown, E. Hatch and others are included. Others, including P.B. Gurvich, B.A. Lapidus, E.I. Passov.

Through educational speech situations and role-playing activities, these studies enable us to identify the requisites for teaching professional discourse in a second language effectively.

Materials and methods of research.

Although there have been notable advancements in methodological research on teaching professional speech in a foreign language, this analysis demonstrates that there are still specific areas that have not been well investigated. The findings from interviews and surveys have indicated the presence of challenges, although the ability of students to comprehend scholarly literature, recall previously studied subjects, and articulate their viewpoints in a non-native language. The topics encompassed in this study are the theme aspects of education, the criteria used to determine the structure and indicators of professional discourse development, and the technique and tasks employed to enable the application and advancement of speech models.

There exists a necessity for enhanced preparation in order to engage actively in a professional foreign language setting, with a noticeable insufficiency in selecting the suitable mode of communication to align with the intended communicative objective.

This reveals two key contradictions:

- On one hand, there's a growing need for future specialists to have foreign language proficiency for professional and intercultural communication. On the other hand, there's a noticeable gap in their foreign language communicative and intercultural competencies.

- There's a discrepancy between the challenges students face in mastering foreign professional discourse due to the absence of a natural foreign-language professional environment and the necessity for students to acquire the language of their specialty to a standard consistent with accepted international norms.

The term “discourse” is central to this discussion. The concept is multifaceted and has been explained in various ways in contemporary structural studies. As V.I. Karasik suggests, the concept of “discourse” has expanded from the notion of “language” and multiple scholarly definitions have been proposed [1].

It's worth mentioning that the emergence of discourse theory presented researchers with a complex task - to provide a linguistic description of discourse

According to the concise terminological encyclopedia, discourse can be defined as a cohesive textual expression influenced by various extralinguistic, pragmatic, sociocultural, psychological, and other factors. It is regarded as a manifestation of a specific event, encompassing speech as a deliberate social act and as a constituent element within human interactions and cognitive processes.

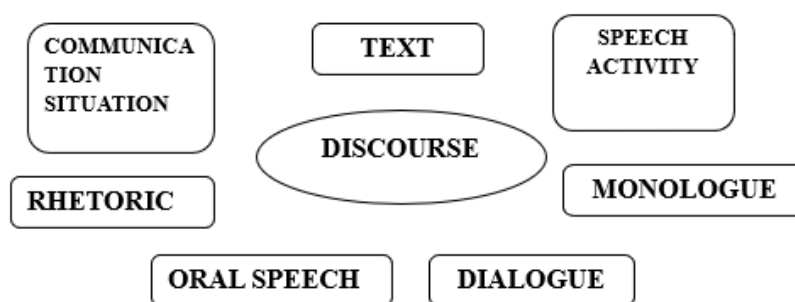

Figure 1 – Main directions of discourse

Note: compiled based on the source discourse is speech “immersed in life” [2]

During the course of this study, the domains of discourse listed above were given importance and served as guiding principles in the instruction of professional conversation in a foreign language (see Figure 1).

When examining the topic thoroughly, it is underscored that discourse can be understood as “a text that is situated within a specific event context” [3]. Furthermore, when describing the mechanisms of verbal communication, discourse is defined as “cohesive sequences of speech acts”. In essence, discourse is evident in texts that possess distinct grammatical structures, vocabulary, rules of word usage and syntax, as well as unique semantics. Ultimately, discourse creates a distinct world of its own [4].

In the scholarly literature of V.V. Zalozhnykh, the concept of “discourse” is explicated as follows. According to Zalozhnykh, it goes:

The term “discourse” is a polysemous concept within the field of text linguistics, and it is employed by several writers in nearly synonymous ways. The key elements that hold significant importance include: 1) a cohesive composition; 2) an oral rendition of written material; 3) an interactive conversation; 4) a collection of interconnected statements with shared semantic relevance; 5) a discourse functioning as a predetermined entity, whether in written or spoken form [5].

The author of this study addresses the issue of defining and implementing categories in the context of teaching professional discourse. Specifically, the author examines the comprehensive and limited interpretations of discourse put forth by T.A. Van Dijk, a renowned Dutch scholar and professor at the University of Amsterdam. Van Dijk's contributions to the field of modern linguistics have been instrumental in shaping the understanding of discourse.

In a broad sense, discourse is a communicative event that occurs between the speaker, listener (observer and 8 others) in the process of communicative action in a certain temporal, spatial and other contexts. This communicative action can be verbal, written, have verbal and non-verbal components. Typical examples are an ordinary conversation with a friend, a dialogue between a doctor and a patient, reading a newspaper [6].

From the point of view of linguistics, discourse is, first of all, a complex unit consisting of a sequence of sentences that are in a semantic connection. As to the definition provided by A.V. Kremneva, Doctor of Philological Sciences – “a text is a work consisting of several unique units (particularly significant units), objectified in the form of a written document, united by various types of lexical, grammatical, logical, stylistic connections that have a name, title (theme) and a certain focus and pragmatic setting. the process of speech creativity” [7].

L.V. Neudachina considers it legitimate to use the term “text” in relation not only to written, but also to oral speech, as well as when interpreting the text as a means of dynamic influence of communicants, while in the last of these cases there is a tendency to use the term “discourse”. In other words, if the text belongs to history, the discourse is focused on the momentary aspect of the actual communicative event [8].

So, discourse (fr. discours-speech) is a text associated in conjunction with extralinguistic-pragmatic, sociocultural, psychological and other factors; spoken language, considered as a component involved in the relationship of people and as a component of their consciousness (cognitive processes); colloquial language “soaked in life”.

Results and its discussion.

The pedagogical perspective of foreign language instruction, which is founded on the communicative approach and focuses on learner-centeredness, advocates for the utilization of dynamic approaches and educational forms. The purpose of these programs is to foster the comprehensive development of students' individuality and creativity, taking into account their unique interests, vocational requirements, and value systems. The fundamental basis of this pedagogical style in the field of foreign language instruction is built around communication, with a particular emphasis on communicative activities. These tasks, such as group interactions, are of utmost importance in this approach [9].

When considering English training for students in a professional setting, it is important to structure sessions around realistic goals that combine communicative skills with the realm of professional involvement. From a communicative standpoint, a foreign language is regarded as a

form of discourse given by Ponomarenko E.V. Doctor of Philological Sciences, the contextual circumstances, it is crucial to prioritize the educational and communicative activities that students participate in via collaborative work, group interaction, professional discourse, encompassing group discussions, situational role-plays, and simulations. The implementation of dynamic approaches in educational activities fosters an atmosphere that supports the enhancement of linguistic and professional skills, facilitates the smooth integration into the professional language context, and promotes the utilization of suitable speech patterns.

The student experiences a pressing necessity to engage in conversation in a foreign language. The inclusion of role-playing activities in foreign language instruction is essential for experiential learning, as it offers significant motivational benefits, facilitates the selection of appropriate speech patterns for specific contexts, and contributes to emotional engagement.

Elements of pedagogical discourse include purpose, participants, educational environment, content component, communication conditions, and the distinctive stylistic characteristics of pedagogical interaction. Using educational speech situations and role-playing games provides a mechanism to simulate work scenarios, thereby motivating students to undertake the professionally oriented tasks and challenges they will inevitably face in their future careers. This active participation fuels the utilization of existing lexicon and experiences and promotes the growth of foreign language proficiency and professional competence.

In modern linguistics, four meanings of the term “discourse” are most widely used:

- text/opinion included in a specific socio-cultural situation;
- communicative situation integrating the text with its other components;
- “speech situation”, in which the subject of speech is understood together with the text;
- explanation of speech, predominantly verbal, analogy of discourse, dating back to the semiotic tradition, a kind of speech practice.

This study's primary objective is the instruction of professional discourse in a foreign language and the development of the ability to converse effectively within the boundaries of professional communication. It seeks to actively engage students in problem-solving-promoting creative activities. The pedagogical progression from reproductive to productive exercises is based on the performative principle, which fosters the students' ability to express themselves in a foreign language and facilitates their transition from an instructional language situation to role-playing scenarios.

Preparing students for future communicative situations within a specific topic requires familiarizing them with the activation and systematization of knowledge, types of discourses, and corresponding speech clichés in the initial phases.

The operational phase of the methodology entails listening to dialogues and perusing texts in order to identify typical professional communication scenarios. Students then respond individually and collaboratively to text-related queries, allowing them to assimilate new lexical units. The activation of new vocabulary and speech clichés through exercises and duties is a primary objective of the standardization period. This stage employs methodological techniques and tasks designed for recognizing language units, constructing sentences using complete speech clichés, conducting exercises in a question-and-answer work format, aligning and arranging dialogue fragments, and performing tasks such as replacement, repetition, and reconstruction.

Students are prompted to address problem-solving tasks within specific speech learning contexts, encouraging the application of speech models to solve problems and achieve communicative goals. This stage cultivates monologuing and dialoguing skills, promotes problem-focused thought and discourse, and encourages discussion participation.

The investigated issue necessitates the application of principles that ensure the directedness and efficacy of learning. The English language curriculum is based on an approach that caters to professional needs, thereby generating pedagogical situations that contribute to the formation of students' professional consciousness, thinking, and behavior. In addition, it assists students in mastering effective methods for analyzing and resolving problematic and real-world situations.

Therefore, the methodological organization of the educational process should primarily reflect the requirements of students in professional foreign language study, based on the particulars of their future profession.

Discourse, as a linguistic phenomenon, holds significant prominence within contemporary linguistics due to its multifaceted nature encompassing language activity, speaking style, and interactive methodology. Nevertheless, the interpretation of language is a subject of ongoing debate among linguists, mostly due to its complex nature and diverse manifestations. Consequently, researchers often hold divergent viewpoints, leading to a lack of consensus in the field. As a consequence, there has been a rise in the quantity of both international and local research focused on discourse, rendering it a very pertinent and potentially extensive subject within the realm of modern linguistics and its associated disciplines.

An experimental study was conducted at Atyrau University named after Kh. Dosmukhamedov to assess the efficacy of teaching second-year students majoring in "Foreign Language" professional foreign language discourse through pedagogical speech situations and role-playing games. The present study involved the involvement of a total of 22 student participants.

During the duration of the experiment, the study focused on evaluating both quantitative and qualitative measures of proficiency in the professional speech of a foreign language. At the outset, the students were assigned a written examination consisting of 30 questions that attempted to assess their understanding of professional terminology and their ability to effectively utilize language in various communicative situations. The evaluations were conducted according to the specified criteria:

- Proficiency in acquiring professionally oriented vocabulary;
- The ability to select speech patterns tailored to the provided situation.

Additionally, students were introduced to a formula for calculating the average score for assessing the written test.

In light of the research's central aim to facilitate professional discourse in a foreign language through educational speech situations and role-playing games, an examination was undertaken to monitor the advancement of oral speech proficiency and to observe the conduct of students across diverse scenarios that simulate professional communication. The standards for evaluating students' understanding of professional conversation in a foreign language were established as follows:

1. The congruence of the statement with the context of the situation and the discourse type;
2. The extent of the application and use of the communicative-functional repertoire (the number of replicas crafted following studied templates);
3. The coherence of sentences, their semantic completeness, integrity, and completeness;
4. The thoroughness and quality of the execution of the communicative task (role repertoire), as well as the attainment of the communicative objective;
5. Understanding the communicative objective of the conversational partner (adequate verbal and non-verbal responses to the speech acts of the partner).

The testing format required students to work in pairs or groups, formulate their own statements in response to a genuine situation, select the necessary language repertoire, comprehend their partner's utterances, and accomplish a communicative objective during the course of the interaction.

Furthermore, it was mandatory for the students to fulfill assignments that were specifically created to generate diverse forms of discourse. These activities aimed to enable the students to construct dialogic or monologic utterances that align with a predetermined context, thereby mimicking conversation within a professional environment. The examination primarily assessed the students' capacity to collaborate in pairs or small groups, generate original phrases derived from real-life scenarios, select the appropriate linguistic resources, comprehend the interlocutor's discourse, and effectively achieve communicative objectives throughout the interaction.

The research was carried out with a cohort of students engaging in collaborative work in pairs. Through an examination of the criteria used in the students' statements in a foreign language, together with the use of statistical and mathematical analysis, it was discovered that the experimental group exhibited a favorable advancement in the enhancement of their foreign language professional discourse.

Throughout the course of the study, participants from both the control and experimental groups were administered self-assessment questionnaires in order to assess the development of their speech activity in a range of scenarios that simulated professional communication. The evaluations were conducted using multiple criteria:

- The extent of participation in discussions and role-playing exercises;
- The capability to articulate one's viewpoint accurately and logically, in line with one's communicative objective;
- The proficiency to deploy the communicative-functional repertoire aptly for communicative situations and specific discourse types;
- The capacity to conduct a conversation properly, understanding the communicative task of the other participant.

The study's findings elucidate that students have, in theory, grasped the significance of adhering to the pragmatic rules governing discourse formulation in a foreign tongue. The experimental group's students exhibited a more pronounced trajectory of advancement. Engaging in communicative drills, leveraging linguistic resources in educational and conversational scenarios, and embarking on role-playing exercises to tackle specified vocational challenges, all orchestrated with the objective of imparting professional discourse skills in a foreign language, revealed the delineated developmental trajectories (see Figure 1).

The pedagogical approach underscored the imperative of a pragmatic understanding in enhancing the aptitude for professional communication in a non-native language, thereby fostering a more nuanced and effective interaction in a multilingual professional milieu.

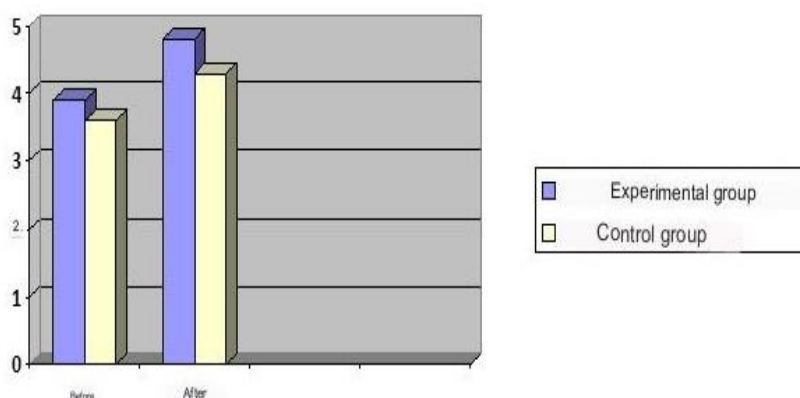

Figure 1 – displays the average data pertaining to the indicators of both the control and experimental groups

Note: compiled by the authors

The students were introduced to the crucial theory of how language works in practical situations, highlighting the need for a strong understanding of pragmatics in communicating in a foreign language. They learned that good communication is not just about sharing the needed information with someone else, but also knowing how to share it well. Listening to audio recordings and watching movies helped them practice how to construct conversations in a foreign language.

Throughout the study, it was seen that constantly speaking in a foreign language helped in gradually making their conversations more complex and structured. Additionally, a friendly and cooperative environment in the English classes helped increase their understanding and skill in pragmatics, as well as their interest in the subject.

It was notable that students were highly motivated to take part in group discussions and role-play professional situations. This method of learning by doing proved to be the most effective in helping them master professional conversation in a foreign language. This hands-on approach not only made learning the language more contextual and engaging but also better prepared them for professional interactions in a multilingual world.

The study of language, known as linguistics, has a lot of experience in exploring how we talk and communicate, which can be used to help students get better at understanding and using language effectively in English classes. For this goal, students should learn about different ways of communicating in their English classes. They should be able to choose the right way to communicate, create conversations that fit the situation, and consider the status and goal of their speech. It's also important for them to interact with their classmates to better understand and explain the information shared in these conversations.

Additionally, by practicing communication through various activities like group discussions or analyzing real-life conversations, students can get a better grasp of how to use language effectively. Different teaching methods like analyzing examples from real life, working together in groups, and thinking about their own communication can make the learning experience richer. This way, students are not only learning in theory but are also better prepared to communicate well in real-world situations, especially in a professional setting where people might speak different languages.

Thus, the obtained results prove the validity hypothesis research, proving the effectiveness of the methodology of teaching a professional discourse of a foreign language, the content of which is the speech situations and role-playing games of the student.

Conclusion.

The deliberate communicative action carried out by specialists in the field of "Foreign Language" is widely acknowledged as the professional discourse in a foreign language for students pursuing it as their major. Communication situations are commonly organized in accordance with the conventions and norms that have been developed within a particular professional context. The underlying motivation for such circumstances is the completion of a task in order to attain a particular result by the students. The pedagogical structure for instructing a second language to students pursuing a "Foreign Language" major comprises the subsequent elements of specialized communication.

- Different genres of discourse that are prevalent within professional communication, such as question-and-answer sessions, debates, reports, and messages.

- Linguistic and speech-related content, typical situations, and crucial encounters that occur within the realm of professional communication.

- Business negotiations, interviews, receiving visitors, participating in international conferences, as well as mastering foreign language abilities and strategies.

Instruction in professional discourse in a foreign language is a systematic process, which can be neatly divided into distinct stages:

- The introductory stage, which involves the transmission of knowledge, familiarization with speech patterns, and learning of rules.

- The standardization stage, characterized by the development of speech abilities through the execution of language exercises.

- The variable stage, wherein speech skills are honed and developed within the context of educational communication scenarios.

- The creative stage, which fosters the growth of speech skills and the capacity to apply acquired knowledge in various professional communication situations presented in a role-playing format.

Learning materials such as texts for reading and listening, exercises, tasks, and communicative speech relevant for communication, are effectively integrated through the understanding of professionally-oriented educational speech situations and role-playing games. The assessment of the knowledge and skills of future foreign language specialists during pair and group work is based on their ability to select and use suitable speech patterns that align with the given situation and type of discourse. This also includes their ability to construct logical and consistent statements, engage in a dialogue on various topics, listen attentively to communication partners, and achieve the communicative objective in the course of communication.

In closing, it's worth noting that the process of mastering a foreign language in the context of professional communication is a lengthy one that demands significant efforts from both students and teachers. The success of this learning journey largely hinges on the correct approach that makes the entire learning process intriguing and dynamic, a factor that is of utmost importance in the realm of contemporary teaching methodologies.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Карасик В.И., Китанина Э.А. Контекстуализация тайны в обиходном и институциональном типах дискурса. Вопросы когнитивной лингвистики. — Тамбов. — № 4. — 2020. — 67 с.
- 2 Краткая терминологическая энциклопедия. Современный дискурс и дискурс-анализ [Электронный ресурс] — URL: <http://discourse.com.ua/datf/uploads/books/sovremennyyi-diskurs-i-diskurs-analiz-m-enciklopediya.pdf> (дата обращения 26.02.2018)
- 3 Гетманская М.К. О роли делового дискурса в профессионально ориентированном обучении иностранному языку. Вестник. Российский государственный педагогический университет имени А.И. Герцена. — Санкт-Петербург. — № 2 (68). — 2019. — 117 с.
- 4 Тихонова Е.В., Белов Д.Н., Шевченко М.А. Обучение преподавателей профильных дисциплин иноязычному профессиональному дискурсу. Вестник Тамбовского университета, серия Гуманитарные науки. — Тамбов. — №174. — 2018. — С. 56-63
- 5 Заложных В.В. Структура, организация и содержание понятия «Дискурс» в лингвистике. Волжский университет имени В.Н. Татищева. — №2. — Т.1. — 2019. — 37 с.
- 6 Лушинская О.В. Дискурс конвергентных средств массовой коммуникации: теория, методология и современное моделирование. — Минск: Изд. центр БГУ. — 2021. — 45 с.
- 7 Кремнева А.В. Интертекстуальные включения как один из барьеров на пути интерпретации смысла текста. Барнаул Филология и человек: научный журнал. — 2019. — С. 46-47
- 8 Неудачина Л.В. Пространство и время как базовые категории коммуникативной ситуации. Актуальные проблемы филологии и педагогической лингвистики. — Санкт-Петербург. — № 2 (30). — 2018. — 47 с.
- 9 Пономаренко Е.В. Нелинейность как системное свойство функционального пространства английского делового дискурса. Вестник Самарского университета, серия: История. Педагогика, филология. — Т.3. — 2018. — 157 с.

ОҚУ СӨЙЛЕУ ЖАҒДАЙТАРЫ МЕН РӨЛДІК ОЙЫНДАР АРҚЫЛЫ ШЕТ ТІЛІНДЕ КӘСІБИ ДИСКУРСТЫ ОҚЫТУ

Аңдатпа.

Бұл мақалада кәсіптік дискурсты шет тілінде оқыту әдістемесі мен тиімділігін оқуда сөйлеу жағдайлары мен рөлдік ойындар арқылы зерттеледі. Оқытудың дәстүрлі және инновациялық әдістерін ықпалдастыра отырып, зерттеу студенттердің құзыреттілігін және олардың кәсіби қарым-қатынас жасаудағы шапшаңдығын арттыруға бағытталған. Әдістеменің негізгі компоненттері сөйлеу үлгілерін, тілдік жаттығуларды енгізуді, әртүрлі кәсіби жағдайларда білімді қолдануды қамтиды.

Әдістеменің негізгі компоненттері сөйлеу үлгілерін, тілдік жаттығуларды енгізуді, әртүрлі кәсіби жағдайларда білімді қолдануды қамтиды. Зерттеу Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің «Шет тілі» мамандығының 2 курс студенттерімен тәжірибе негізінде қарастырылған. Нәтижелер бұл интерактивті және иммерсивті (терең) әдісті шет тіліндегі кәсіби дискурсты дамытуда оң үрдіске әкелгенін көрсетті. Зерттеуде кәсіптік қарым-қатынас жағдайында шет тілін меңгеру нәтижесі көбінесе оқыту процесін қызықты

және серпінді ететін дұрыс тәсілге байланысты деген қорытынды жасалады. Бұл әдіснамалық тәжірибе арқылы шет тілін оқытудың қазіргі заманғы әдістері туралы, әсіресе кәсіби дискурсивтік даярлық саласында құнды ақпарат ұсынады.

Негізгі сөздер: дискурс, дискурсивті құзыреттілік, кәсіби дискурс, оқу-сөйлеу жағдайлары, рөлдік ойындар.

ОБУЧЕНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОМУ ДИСКУРСУ НА ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ С ПОМОЩЬЮ УЧЕБНЫХ РЕЧЕВЫХ СИТУАЦИЙ И РОЛЕВЫХ ИГР

Аннотация.

В данной статье исследуются методика и эффективность обучения профессиональному дискурсу на иностранном языке посредством учебных речевых ситуаций и ролевых игр. Интегрируя традиционные и инновационные методы обучения, исследование направлено на повышение компетентности студентов и их беглости в профессиональном общении. Ключевые компоненты методики включают внедрение речевых моделей, языковых упражнений, применение знаний в различных профессиональных ситуациях. Исследование включало экспериментальную работу со студентами 2 курса специальности «Иностранный язык» Атырауского университета имени Х. Досмұхамедова. В результаты показали, что этот интерактивный и иммерсивный подход привел к положительной тенденции в развитии профессионального дискурса на иностранном языке. В исследовании делается вывод, что успех овладения иностранным языком в условиях профессионального общения во многом зависит от правильного подхода, делающего процесс обучения интересным и динамичным. Эта методологическая организация предлагает ценную информацию о современных методах преподавания иностранного языка, особенно в области профессиональной дискурсивной подготовки.

Ключевые слова: дискурс, дискурсивная компетентность, профессиональный дискурс, учебно-речевые ситуации, ролевые игры.

REFERENCES

- 1 Karasik V.I., Kitanina E.A. Kontekstualizatsiya tainy v obichnom i institutsionalnom tipax diskursa Voprosy kognitivnoi lingvistiki. [Contextualization of secrets in everyday and institutional types of discourse]. Tambov. 2020. №4. 67 p. [in Russian]
- 2 Kratkaya terminologicheskaya entsiklopediya. [Brief terminological encyclopedia. Contemporary discourse and discourse analysis]. Sovremenniy diskurs i diskurs-analiz. Available at: — URL: <http://discourse.com.uadatfuploadsbookssovremenniy-diskurs-i-diskurs-analiz-m-entsiklopediya> [in Russian] (accessed: 26.02.2018)
- 3 Getmanskaya M.K. O roli delovogo diskursa v professionalno orientirovannom obuchenii inostrannomu yazyku. [On the role of business discourse in professionally oriented foreign language teaching]. g. Sankt-Peterburg. Vestnik Rossiiskii gosudarstvennyi pedagogicheskii universitet imeni A.I. Gercena №2 (68). 2019. 117 p. [in Russian]
- 4 Tixonova E.V., Belov D.N., Shevchenko M.A. Obuchenie prepodavatelei profilnykh distsiplin inoyazychnomu professionalnomu diskursu. [Training of teachers of specialized disciplines in foreign language professional discourse]. Vestnik Tambovskogo universiteta, seriya Gumanitarnye nauki. Tambov. 2018. №174 P. 56-63 [in Russian]
- 5 Zalozhnykh V.V. Struktura organizatsiya i sodержanie ponyatiya «Diskurs» v lingvistike. [Structure, organization and content of the concept «Discourse» in linguistics]. Volzhskiy universitet imeni V.N. Tatishcheva. 2019. №2. T.1. 37 p. [in Russian]
- 6 Lushchinskaya O.V. Diskurs konvergentnykh sredstv massovoi kommunikatsii teoriya metodologiya i sovremennoye modelirovaniye. [Discourse of convergent mass media: theory, methodology and modern modeling]. Minsk Izd. centr BGU. 2021. 45 p. [in Russian]
- 7 Kremneva A.V. Intertekstualnye vklucheniya kak odin iz barerov na puti interpretatsii smysla teksta. [Intertextual inclusions as one of the barriers to interpreting the meaning of a text]. Barnaul Filologiya i chelovek nauchnyi zhurnal. 2019. P. 46-47 [in Russian]
- 8 Neudachina L.V. Prostranstvo i vremya kak bazovye kategorii kommunikativnoi situatsii. [Space and time as basic categories of a communicative situation]. Aktualnye problemy filologii i pedagogicheskoi lingvistiki. Sankt-Peterburg 2018. №2 (30). 47 p. [in Russian]
- 9 Ponomarenko E.V. Nelineinost' kak sistemnoye svoystvo funktsional'nogo prostranstva angliiskogo delovogo diskursa. [Nonlinearity as a systemic property of the functional space of English business discourse]. Vestnik Samarskogo universiteta, seriya: Istoriya. Pedagogika, filologiya. 2018. T.3. 157 p. [in Russian]

Information about authors

Inkar Utegaliyeva - **corresponding author**, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, masters student of 1st course, specialty Foreign languages and intercultural communication, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: Inkaaitbaeva@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-0932-8918>

Akhmaral Khairzhanova - candidate of Philology, associate professor of the Department "Translation and Foreign Language", Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: A.khairzhanova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7478-5427>

Информация об авторах:

Инкар Утегалиева – **основной автор**, магистрант 1 курса по специальности «Иностранные языки и межкультурное отношение», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан

E-mail: Inkaaitbaeva@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-0932-8918>

Ахмарал Хайржанова - кандидат филологических наук, ассоциированный профессор кафедры «Переводческого дела и иностранных языков», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан

E-mail: A.khairzhanova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7478-5427>

Авторлар туралы ақпарат:

Іңкәр Өтегалиева - **негізгі автор**, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, «Шетел тілдері және мәдениетаралық байланыс» мамандығының 1 курс магистранты, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Inkaaitbaeva@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-0932-8918>

Ахмарал Хайржанова - филология ғылымдарының кандидаты, «Аударма ісі және шетел тілдері» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: A.khairzhanova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7478-5427>

А.А. Тусков^{1*}, И.П. Ефимов², П.П. Ефимов³, Е.С. Грошева⁴

^{1,4}ФГБОУ ВО Московский государственный университет технологий и управления имени
К.Г. Разумовского

г. Москва, 109004, Российская Федерация

^{2,3}Мордовский государственный университет имени Н.П. Огарева

г. Саранск, 430005, Республика Мордовия

*e-mail: tuskov@yahoo.com

МАТЕМАТИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ И ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В АГРОПРОМЫШЛЕННЫЙ КОМПЛЕКС РЕГИОНА

Аннотация.

В настоящее время огромную роль в успешном функционировании различных отраслей и сфер экономики начинает играть математическое моделирование и применение информационных технологий в отрасли АПК (Агропромышленный комплекс). Их внедрение в структуру АПК продиктовано прежде всего необходимостью в обеспечении безопасности и в создании условий для благоприятного функционирования сферы в целом. Цель исследования данной статьи состоит в обосновании эффективности использования математических моделей и информационных технологий для осуществления оптимизации агропромышленного комплекса региона в условиях функционирования цифровой экономики.

Для написания данного исследования за основу были взяты научные журналы, рассматривающие проблематику управления инновации в АПК, прогнозирования развития фирм, занимающихся сельским хозяйством, а также статистические данные по состоянию сельского хозяйства страны. Методами исследования в данной работе являются математическое моделирование, анализ данных, системный анализ агропромышленного комплекса. Одним из наиболее важных результатов исследования является разработка моделей, оптимизирующих предприятия агропромышленного комплекса.

Первая из моделей учитывает влияние различных факторов на развитие отрасли сельского хозяйства. Вторая модель осуществляет прогноз, исходя из различных погодных условий. Также стоит отметить то, что в работе рассмотрен такой аспект, как использование информационных технологий в отрасли АПК, определены основные действия для анализа предприятия на уровень угроз в информационной сфере. Теоретическая значимость исследования заключается в том, что на основе полученных результатов можно разработать оптимальную стратегию управления агропромышленным предприятием.

Практическая значимость работы состоит в том, что на основе моделей можно осуществить оптимизацию использования ресурсов на предприятии, разработать эффективный прогноз для принятия управленческих решений.

Ключевые слова: сельскохозяйственные организации России, экономико-математическая модель, оптимизация, прогноз развития АПК, инновации в сельском хозяйстве.

Введение.

Современное экономическое устройство невозможно без успешного функционирования информационной инфраструктуры. В настоящее время информационная составляющая является ключевым аспектом, обеспечивающим эффективность деятельности, направленной на поиск благоприятных структурных преобразований в сфере АПК.

Тематика представленной работы является актуальной, поскольку в настоящее время без обеспечения мер защиты отрасли АПК на уровнях от индивидуального до корпоративного невозможно построить успешное предприятия. Для успешного функционирования отрасли необходимо использовать комбинацию математических моделей, служащих для выявления основных предпосылок возникновения различных рисков, с целью их нивелирования. Математические модели могут использоваться для

управления АПК отраслью, позволяя принимать решения на основе количественных данных и прогнозировать тенденции в развитии отрасли. Модели могут быть адаптированы под конкретные потребности и условия в АПК и использованы для принятия решений на основе фактических данных и научного подхода.

Сегодня информационная безопасность стала одной из самых важных задач в отрасли агропромышленного комплекса. Обработка больших объемов данных, использование современных технологий и цифровизация процессов привели к появлению новых угроз и рисков для безопасности информации [1].

Некоторые известные угрозы в отрасли АПК включают в себя:

- Взлом сетевого оборудования и захват управления системами управления производством;
- Вмешательство в производственные процессы, путем изменения параметров технологического оборудования через сети или Интернет [2].

В целом, информационная безопасность в отрасли АПК является сложной проблемой, которая требует внедрения комплексных мер для защиты данных и обеспечения безопасности информационных систем.

Что касается математических моделей управления, то они находят широкое применение в управлении агропромышленным комплексом, позволяя оптимизировать использование земельных ресурсов и животноводство, сокращать издержки и повышать эффективность производства.

Математические модели и информационные технологии имеют важное значение в управлении агропромышленным комплексом. Они позволяют оптимизировать производственные процессы, повышать эффективность использования ресурсов, улучшать качество продукции и сокращать издержки. Именно в этом заключается основная задача данной работы, которые сводится к тому, чтобы раскрыть основные преимущества методов, используемых при цифровизации АПК отрасли. Через применение методики экономико-математического моделирования, можно совершенствовать процесс управления в отрасли АПК. Для среднесрочного прогнозирования в условиях цифровой трансформации это играет огромное значение. Применяя методику математического моделирования, можно составить эффективный прогноз развития, который будет являться базисом для принятия ключевых решений в отдельно взятом предприятии. Стоит отметить и тот факт, что в моделях, основанных на среднесрочном прогнозировании, задача сводится к структурным изменениям, связанным с их преобразованием. В этом состоит необходимость проводимого исследования. В целом, математические модели становятся все более необходимыми для современного управления агропромышленным комплексом, особенно в условиях быстро меняющейся экономической ситуации и растущих требований к качеству продукции. Кроме того, использование математических моделей позволяет принимать обоснованные управленческие решения, что необходимо организации.

Материалы и методы исследования.

Сельское хозяйство РФ призвано обеспечить население необходимым объемом товаров, а также промышленность необходимыми сырьевыми составляющими. Основная задача по оптимизации деятельности сельскохозяйственного сектора АПК России сводится к решению следующих основных задач:

- Взаимодействие всех необходимых программ по развитию отрасли и подразделений сельскохозяйственных организаций.
- Вторая задача является логическим продолжением первой и связана с обоснованием программ развития организаций в сфере сельского хозяйства (с/х), которые являются передовыми в плане производств, выпуская не только сырье для АПК, но и другую продукцию, тем самым показывая высокий коэффициент использования ресурсов и выполнения возложенных на себя обязательств перед предприятиями в сфере АПК.

Для оптимизации сельскохозяйственного производства встречается ряд ограничивающих факторов, например, таких как использование сельскохозяйственных угодий, потребности в кормах, мощности для изготовления продукции и т.д.

Применяя математические модели оптимизации производства, можно без особых проблем рассчитать необходимые производственные мощности, требуемые сельскохозяйственной организации для производства товаров, выявить необходимые площади и много другое [3].

Прежде всего необходимо отметить, что структура модели вытекает из строения самого агропромышленного предприятия. Оно, как правило состоит из 5 блоков, представленные на рисунке 1.

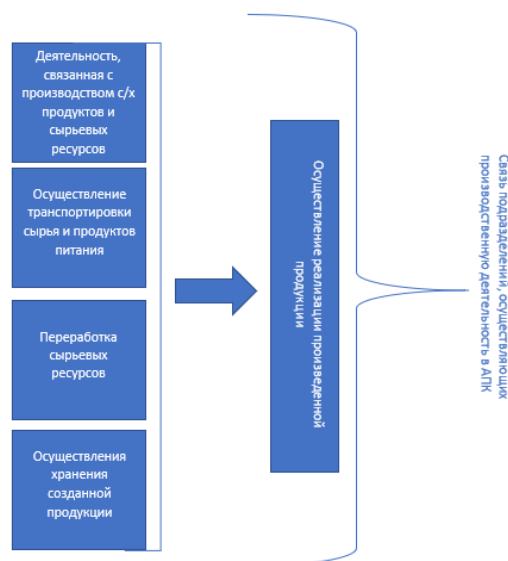

Рисунок 1 – Структура агропромышленного предприятия

Примечание: составлено авторами

Учитывая специфику подразделений предприятия, содержащую в себя множество элементов, остановимся на оптимизации деятельности, которая связана с производством продуктов и сырья.

На рисунке 2 показана структура модели оптимизации, включающая в себя фактор использования сельскохозяйственных угодий. Данный фактор является ключевым, поскольку на основе него можно выводить прогнозные показатели по урожайности. В качестве данных используются усредненные данные по сельскохозяйственным производственным кооперативам России.

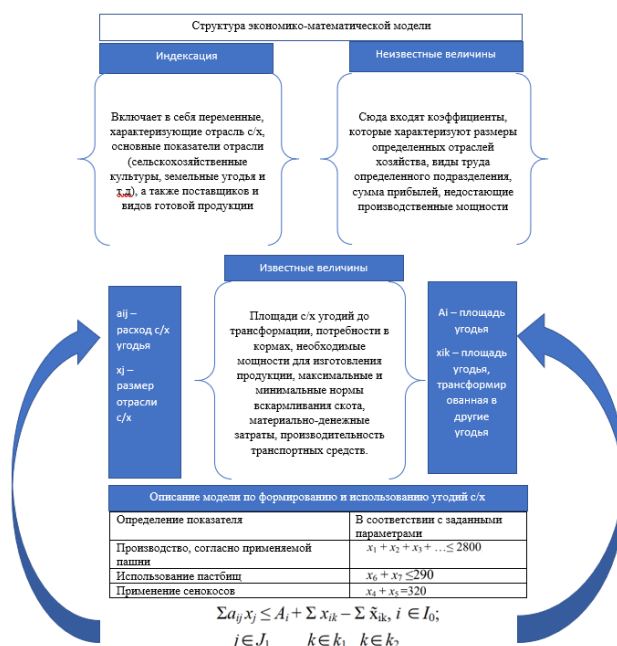

Рисунок 2 – Модель оптимизации предприятия АПК, с учетом фактора использования сельскохозяйственных угодий

Примечание: составлено авторами

Далее, можно осуществить прогноз по развитию отрасли растениеводства.

Таблица 1 – Прогнозные показатели растениеводства социально-предпринимательские корпорации (СПК)

Сельхозкультуры и различные отрасли растениеводства	Урожайность ц/га			Затраты труда в предстоящем периоде		Себестоимость
	Фактическая	Прогнозный период		За год	В период кризиса	
		ц/га	На корм и товары			
Зерно	71	83	5/66	64	55	20,5
Картофель	160	220	30/170	90	71	28
Сахарная свекла	220	250	30/230	55	42	4,1
Кукуруза	170	210	210/-	30	23	1,7
Сено	42	45	45/-	21	19	3,9
Сенаж	90	100	100/-	23	20	4,1

На основе вышеприведенной информации можно построить следующий график (рисунок 3)

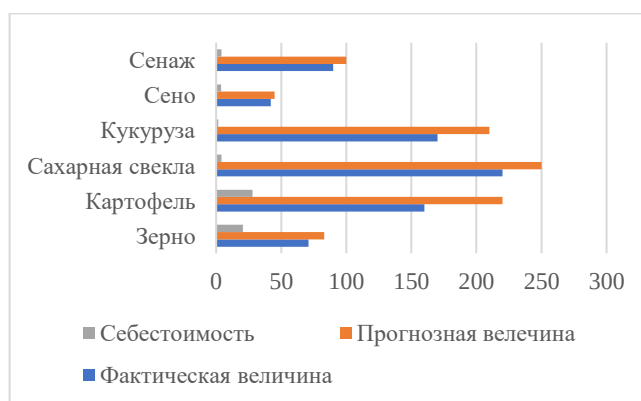

Рисунок 3 – Прогнозные величины показателя растениеводства сельскохозяйственного производственного кооператива (СПК)

Примечание: составлено авторами

Таким образом, применив экономико-математическую модель, удалось установить, что практически по всем видам культур ожидается прирост объема производства по сравнению с текущим 2022 годом. Эффективность модели в большей степени зависит от точности собранного статистического материала. В нашем случае были собраны данные множества организаций в сфере сельхозпроизводства и было произведено их усреднение [4].

Выбранная в исследовании стохастическая модель представлена 3 блоками, которые можно разделить на основной, вспомогательный и связующий. Первый состоит из нескольких блоков более низкого уровня. Каждый из них способен дать оценку состоянию сельхозпредприятию. Можно выделить три состояния или исхода (благоприятный, исход срединного порядка и неблагоприятный). На рисунке 4 отражена данная модель.

Рисунок 4 – Модель стохастической оптимизации предприятия с/х отрасли

Примечание: составлено авторами

Стоит отметить, что прогнозные показатели по животноводству, включающие в себя продуктивность, потраченные ресурсы на производство и показатели их окупаемости во всех трех блоках, показанных на рисунке, являются практически одинаковыми. Также совпадение наблюдаются и по прогнозируемым размерам отраслей, связанных с

животноводством. Но стоит отметить, что прогнозные данные необходимо определять при решении задачи.

Далее, построим прогнозную модель развития сельскохозяйственной организации, в которой учитывается такой фактор как неустойчивость экономики. В сельскохозяйственной организации это выражено прежде всего в колебании нормы использования удобрений. Поэтому для того, чтобы выявить влияние факторов природы на показатель урожайности зерновых, необходимо убрать такой фактор как зависимость сельскохозяйственных культур от удобрений.

На рисунке 5 показана колебание урожайности зерновых культур в зависимости от уровня развития технологий и экономики в отдельно взятом хозяйстве.

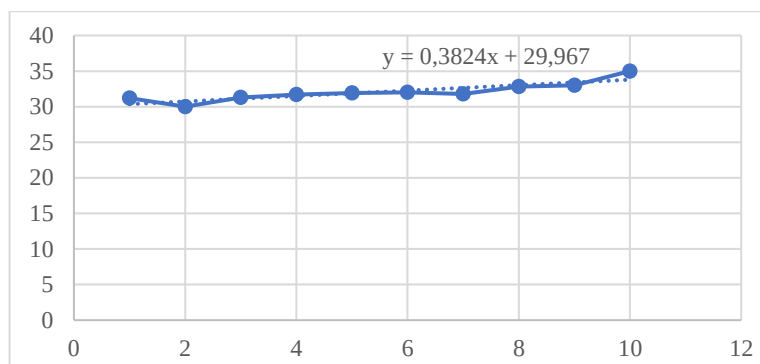

Рисунок 5 – Колебание урожайности зерновых культур

Примечание: составлено авторами

Для того, чтобы охарактеризовать прогнозируемую урожайность при благоприятном исходе, при неблагоприятном исходе и исходе срединного порядка, необходимо выполнить следующие действия:

- взять фактическую урожайность сельхозкультур аграрного предприятия за конкретный временной интервал;
- произвести расчет средней арифметической урожайности при каждом из исходов;
- фактическая урожайность в исходе срединного порядка берется за единицу;
- определить показатели соотношения урожайности сельскохозяйственных культур при благоприятной и неблагоприятных исходах к каждой из урожайностей срединного порядка;
- прогноз урожайности при благоприятных и неблагоприятных последствиях можно определить через умножение прогнозируемой урожайности сельхозкультуры срединного порядка на каждый из показателей пропорциональности при благоприятных и неблагоприятных последствиях погоды.

В таблице 2 представлены показатели урожайности при различных погодных исходах.

Таблица 2 – Показатели урожайности при различных погодных последствиях

С/х культуры	Погодный фактор					
	Исход срединного порядка		Исход при благоприятных последствиях		Исход при неблагоприятных последствиях	
	Урожайность	Показатель соотношения	Урожайность	Показатель соотношения	Урожайность	Показатель соотношения
Зерновые	41	1	45	1,16	39	0,95
Озимые	42	1	45,5	1,10	39	0,90

Яровые	40	1	44,5	1,12	39,7	0,93
Картофель	150	1	150	1,08	170	0,96
Сенаж	130	1	120	0,95	140	1,08
Сено	35	1	36	1,05	29	1,10
Примечание: составлено авторами						

Из представленной таблицы видно, что показатель урожайности сельхозкультур при благоприятном погодном факторе и неблагоприятном изменяется непропорционально. Таким образом, можно сделать вывод о том, что благоприятный природный фактор не всегда соответствует биологическим особенностям развития культур. В результате происходит нивелирование последствий неблагоприятных погодных условий.

Необходимо отметить, что сейчас стабильное функционирование систем обработки информации и ее представления играет ключевую роль в успешном функционировании предприятия АПК [5].

Методы исследования предприятий агропромышленного комплекса с точки зрения информационной безопасности и использования математических моделей управления включают в себя следующие шаги:

1. Изучение существующей системы управления предприятием, анализ потребностей, доступных ресурсов и уязвимостей.
2. Определение угроз и рисков информационной безопасности для предприятия, включая угрозы со стороны внутренних и внешних источников.
3. Разработка и применение математических моделей для анализа и оптимизации процессов управления и принятия решений в области информационной безопасности, таких как моделирование угрозы кибератак и предсказание их последствий.
4. Определение необходимых мер по улучшению информационной безопасности предприятия, включая разработку стратегий, тактик и действий для минимизации рисков и обеспечения защиты информации.
5. Оценка эффективности применения математических моделей управления и мер по улучшению информационной безопасности для достижения поставленных целей предприятия.

Для проведения исследования используются различные методы, такие как:

- Анализ данных с целью выявления уязвимостей и угроз информационной безопасности комплекса;
- Проведение аудита информационной безопасности для определения сильных и слабых мест в существующей системе управления;
- Применение методов моделирования и оптимизации процессов управления и принятия решений;
- Использование методов математической статистики и эконометрики для анализа данных и построения прогнозных моделей;
- Оценка эффективности реализации мер по улучшению информационной безопасности, используя методы анализа и моделирования [6].

Все эти методы позволяют получить научно-обоснованные результаты и принять обоснованные управленческие решения для обеспечения безопасности и эффективности деятельности предприятий агропромышленного комплекса.

Результаты и их обсуждение.

Таким образом, в данной статье произведено построение двух моделей оптимизации сельхозпредприятий. На основе первой можно определить эффективность использования сельскохозяйственных угодий отдельного предприятия, а также спрогнозировать урожайность различных сельскохозяйственных культур.

Представленная в работе стохастическая прогнозная модель урожайности сельскохозяйственных культур, учитывающая погодный фактор и состояние экономики, впоследствии используется для того, чтобы произвести расчет издержек труда, себестоимости и т.д. для каждого из возможных погодных условий.

Защита информации является очень важным аспектом бизнеса для любого предприятия. В случае агропромышленных предприятий, это может быть особенно важно, поскольку они могут иметь конфиденциальную информацию о производственных процессах, финансовых и управленческих операциях, а также о партнерах и клиентах. Утечка такой информации может привести к серьезным проблемам, таким как потеря конкурентоспособности, ущерб репутации, а также возможность кражи капитала и нарушения законодательства. Поэтому важно применять информационную защиту на агропромышленных предприятиях. Какие конкретные меры могут использоваться для защиты информации, зависит от специфики предприятия и его предоставляемых услуг. Возможные методы включают использование паролей и зашифрования, мониторинг доступа к информации, регулярные аудиты систем защиты информации и обучение сотрудников правильному использованию систем информационной безопасности [7].

Таким образом, в данной работе реализованы основные цели и задачи, связанные с постановкой задачи реализации моделей оптимизации предприятий сельского хозяйства.

Заключение.

Можно сделать вывод, что в результате исследования, применяя модели, основанные на экономико-математических методах и используя моделирование можно добиться улучшения процесса управления на самом предприятии, занятого в сфере агропромышленного комплекса. Используемые методы можно применять для прогноза на различных интервалах временного горизонта, как долгосрочного прогноза развития сельского хозяйства, так и краткосрочного. В настоящее время возникает необходимость в доработке и совершенствовании моделей, применяя современные инструментальные технологии, что будет направлением дальнейшей работы.

Также в статье был рассмотрен комплекс основных направлений информационной безопасности, который также предполагает моделирование процессов защиты предприятий агропромышленного комплекса от возможного хищения информации финансового характера. Для решения данного вопроса используется комплекс мер, направленных на устранение возможных рисков кражи данных. Но ключевой вывод состоит в том, что для того, чтобы осуществить переход к инновационному сельскому хозяйству необходима качественная модернизация цифровой инфраструктуры.

Таким образом, можно сделать вывод, что условиями успешного функционирования предприятия АПК в настоящее время являются: качественный прогноз деятельности и обеспечение условий эффективной защиты конфиденциальной информации, посредством современных методов защиты.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Федеральная служба государственной статистики: Сельское хозяйство России. [Электронный ресурс] — URL: http://bi.gks.ru/biportal/contourbi.jsp?allsol=1&solution=Dashboard&project=%2FDashboard%2FVisualized_statistical_compilations (дата обращения: 20.01.2023)
- 2 Алиева Л.И. Стратегическое управление инновационным развитием АПК региона: методологический аспект. Научные труды вольного экономического общества России. — 2018. — С. 387 – 296
- 3 Байдаков А.Н., Бабкина О.Н., Звягинцева О.С., Запорожец Д.В., Назаренко А.Н. Сопряженное прогнозирование экономики сельского хозяйства. Политический сетевой электронный научный журнал кубанского государственного аграрного университета. — 2019. — С. 1473 -1488
- 4 Иванов Н.И., Шевченко Т.В., Горбунов В.С. Статистический анализ современного развития агропромышленного комплекса в регионах России. Вестник РУД. — 2019. — С. 520-558
- 5 Мулярец С.А. Специфика и проблемы цифровой трансформации предприятий российского агропромышленного комплекса. Инновации и инвестиции. — 2021. — С. 315 – 319

6 Плотников А.В. Роль цифровой экономики для агропромышленного комплекса. Московский экономический журнал. — №7. — 2019. — 21 с.

7 Сельское хозяйство России. [Электронный ресурс] — URL: https://gks.ru/bgd/regl/b21_38/Main.htm (дата обращения: 20.02.2023)

АЙМАҚТЫҢ АГРОӨНЕРКӘСІП КЕШЕНІНДЕГІ МАТЕМАТИКАЛЫҚ МОДЕЛЬДЕУ ЖӘНЕ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Аңдатпа.

Қазіргі уақытта агроөнеркәсіп кешенінде математикалық модельдеу және ақпараттық технологияларды қолдану экономиканың әртүрлі салалары мен секторларының табысты жұмыс істеуінде орасан зор рөл атқара бастады. Оларды агроөнеркәсіп кешенінің құрылымына енгізу ең алдымен қауіпсіздікті қамтамасыз ету және жалпы саланың қолайлы жұмыс істеуі үшін жағдай жасау қажеттілігінен туындап отыр. Осы мақаланы зерттеудің мақсаты – цифрлық экономиканың жұмыс істеуі жағдайында облыстың агроөнеркәсіптік кешенін оңтайландыру үшін математикалық модельдер мен ақпараттық технологияларды қолданудың тиімділігін негіздеу.

Бұл зерттеуді жазу үшін инновациялық агроөнеркәсіп кешенін басқару мәселелерін қарастыратын, ауыл шаруашылығымен айналысатын фирмалардың дамуын болжайтын ғылыми журналдар, сондай-ақ еліміздің ауыл шаруашылығының жай-күйі туралы статистикалық мәліметтер негізге алынды. Бұл жұмыста зерттеу әдістері математикалық модельдеу, мәліметтерді талдау, агроөнеркәсіп кешенін жүйелік талдау болып табылады. Зерттеудің маңызды нәтижелерінің бірі агроөнеркәсіптік кешен кәсіпорындарын оңтайландыратын үлгілерді жасау болып табылады.

Модельдердің біріншісінде ауыл шаруашылығы саласының дамуына әртүрлі факторлардың әсері ескерілген. Екінші модель әртүрлі ауа райы жағдайларына байланысты болжам жасайды. Сондай-ақ, мақалада агроөнеркәсіптік кешенде ақпараттық технологияларды пайдалану сияқты аспект қарастырылғанын, кәсіпорынды ақпараттық саладағы қауіп-қатер деңгейіне талдаудың негізгі әрекеттерін анықтағанын атап өткен жөн. Зерттеудің теориялық маңыздылығы мынада: алынған нәтижелер негізінде агроөнеркәсіптік кәсіпорынды басқарудың оңтайлы стратегиясын жасауға болады.

Жұмыстың практикалық маңыздылығы: модельдер негізінде кәсіпорында ресурстарды пайдалануды оңтайландыруға, басқару шешімдерін қабылдаудың тиімді болжамын әзірлеуге болады.

Негізгі сөздер: Ресейдегі ауылшаруашылық ұйымдары, экономикалық-математикалық модель, оңтайландыру, агроөнеркәсіп кешенін дамыту болжамы, ауыл шаруашылығындағы инновациялар.

MATHEMATICAL MODELS AND INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE REGIONAL AGROINDUSTRIAL COMPLEX

Abstract.

Currently, mathematical modeling and the use of information technologies in the agro-industrial complex (Agro-Industrial Complex) are beginning to play a huge role in the successful functioning of various industries and sectors of the economy. Their introduction into the structure of the agro-industrial complex is dictated primarily by the need to ensure security and create conditions for the favorable functioning of the sphere as a whole. The purpose of the research in this article is to substantiate the effectiveness of using mathematical models and information technologies to optimize the region's agro-industrial complex in the context of the functioning of the digital economy.

To write this study, the basis was taken from scientific journals that examine the issues of managing innovation in the agro-industrial complex, forecasting the development of firms involved in agriculture, as well as statistical data on the state of the country's agriculture. The research methods in this work are mathematical modeling, data analysis, system analysis of the agro-industrial complex. One of the most important results of the study is the development of models that optimize agricultural enterprises.

The first of the models takes into account the influence of various factors on the development of the agricultural sector. The second model makes a forecast based on various weather conditions. It is also worth noting that the work examines such an aspect as the use of information technology in the agro-industrial complex, and identifies the main actions for analyzing an enterprise for the level of threats in the information sphere. The theoretical significance of the study lies in the fact that based on the results obtained, it is possible to develop an optimal management strategy for an agro-industrial enterprise.

The practical significance of the work is that, based on the models, it is possible to optimize the use of resources in an enterprise and develop an effective forecast for making management decisions.

Key words: agricultural organizations in Russia, economic and mathematical model, optimization, forecast for the development of the agro-industrial complex, innovations in agriculture.

REFERENCES

- 1 Federal'naya sluzhba gosudarstvennoi statistiki: Sel'skoe hozyaistvo Rossii. [Federal State Statistics Service: Agriculture in Russia]. Available at: — URL: http://bi.gks.ru/biportal/contourbi.jsp?allsol=1&solution=Dashboard&project=%2FDashboard%2FVisualized_statistical_compilations [in Russian]. (accessed: 20.01.2023)
- 2 Alieva L.I. Strategicheskoe upravlenie innovatsionnym razvitiem APK regiona: metodologicheskii aspekt. [Strategic management of innovative development of the agro-industrial complex of the region: methodological aspect]. Nauchnye trudy vol'nogo ekonomicheskogo obshchestva Rossii. 2018. P. 387-296 [in Russian]
- 3 Bajdakov A.N., Babkina O.N., Zvyaginceva O.S., Zaporozhec D.V., Nazarenko A.N. Sopryazhennoe prognozirovanie ekonomiki sel'skogo hozyaistva. [Coupled Forecasting of Agricultural Economics]. Politicheskii setevoi elektronnyi nauchnyi zhurnal kubanskogo gosudarstvennogo agrarnogo universiteta. 2015. P. 1473-1488 [in Russian]
- 4 Ivanov N.I., Shevchenko T.V., Gorbunov V.S. Statisticheskii analiz sovremennogo razvitiya agropromyshlennogo kompleksa v regionah Rossii. [Statistical analysis of the modern development of the agro-industrial complex in the regions of Russia]. Vestnik RUD. 2019. P. 520-558 [in Russian]
- 5 Mulyarec S.A. Spetsifika i problemy tsifrovoi transformatsii predpriyati rossiiskogo agropromyshlennogo kompleksa. Innovatsii i investitsii. [Specificity and problems of digital transformation of enterprises of the Russian agro-industrial complex]. 2021. C. 315-319 [in Russian]
- 6 Plotnikov A.V. Rol' tsifrovoi ekonomiki dlya agropromyshlennogo kompleksa. [The role of the digital economy for the agro-industrial complex]. Moskovskii ekonomicheskii zhurnal. №7. 2019. 21 p. [in Russian]
- 7 Sel'skoe hozyaistvo Rossii. [Agriculture of Russia]. Available at: — URL: https://gks.ru/bgd/regl/b21_38/Main.htm [in Russian]. (accessed: 20.02.2023)

Information about authors:

Andrey Tuskov - **corresponding author**, candidate of economic sciences, K.G. Razumovsky Moscow State University of technologies and management (the First Cossack University), Moscow, Russian Federation

E-mail: tuskov@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1760-2676>

Ivan Efimov - postgraduate student of the Federal State Budgetary educational institution of higher education Mordovia State University named after I.I. N.P. Ogarev, Saransk, Republic of Mordovia

E-mail: ivan_efimov98@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6753-3141>

Peter Elfimov - postgraduate student of the Federal State Budgetary educational institution of higher education Mordovia State University named after I.I. N.P. Ogarev, Saransk, Republic of Mordovia

E-mail: Petr.efimo@list.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8979-4817>

Ekaterina Grosheva - senior lecturer of the K.G. Razumovski Moscow State University of technologies and management (the First Cossack University), Moscow, Russian Federation

E-mail: e.yudina@outlook.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6066-1001>

Информация об авторах:

Андрей Тусков - **основной автор**, кандидат экономических наук, ФГБОУ ВО Московский государственный университет технологий и управления имени К.Г. Разумовского (Первый казачий университет), г. Москва, Российская Федерация

E-mail: tuskov@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1760-2676>

Иван Ефимов - студент-аспирант Федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования Мордовский Государственный университет имени Н.П. Огарева, г. Саранск, Республика Мордовия

E-mail: ivan_efimov98@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6753-3141>

Пётр Ефимов - студент-аспирант Федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования Мордовский Государственный университет имени Н.П. Огарева, г. Саранск, Республика Мордовия

E-mail: Petr.efimo@list.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8979-4817>

Екатерина Грошева - старший преподаватель ФГБОУ ВО Московский государственный университет технологий и управления имени К.Г. Разумовского (Первый казачий университет), г. Москва, Российская Федерация

E-mail: e.yudina@outlook.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6066-1001>

Авторлар туралы ақпарат:

Андрей Тусков - негізгі автор, экономика ғылымдарының кандидаты, К.Г. Разумовский атындағы Мәскеу мемлекеттік технологиялар және басқару университеті. (Бірінші казак университеті), Мәскеу қ., Ресей Федерациясы

E-mail: tuskov@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1760-2676>

Иван Ефимов - жоғары білім берудің Федералды мемлекеттік бюджеттік білім беру мекемесінің студент-аспиранты Н.П. Огарева атындағы Мордовия мемлекеттік университеті, Саранск қ., Мордовия Республикасы

E-mail: ivan_efimov98@mail.ru;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6753-3141>

Петр Ефимов - жоғары білім берудің Федералды мемлекеттік бюджеттік білім беру мекемесінің студент-аспиранты Н.П. Огарева атындағы Мордовия мемлекеттік университеті, Саранск қ., Мордовия Республикасы

E-mail: Petr.efimo@list.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8979-4817>

Екатерина Грошева – К.Г. Разумовский атындағы Мәскеу мемлекеттік технологиялар және басқару университеті (Бірінші Казак университеті) ФГБОУ аға оқытушысы, Мәскеу қ., Ресей Федерациясы

E-mail: e.yudina@outlook.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6066-1001>

МРНТИ 68.75.13

DOI 10.47649/vau.2023.v69.i2.08

УДК 330.4

А.А. Тусков^{1*}, И.П. Ефимов², П.П. Ефимов³, Е.С. Грошева⁴

^{1,4}ФГБОУ ВО Московский государственный университет технологий и управления имени К.Г. Разумовского

г. Москва, 109004, Российская Федерация

^{2,3}Мордовский Государственный университет имени Н.П. Огарева

г. Саранск, 430005, Республика Мордовия

*e-mail: tuskov@yahoo.com

СИСТЕМА УПРАВЛЕНИЯ БИЗНЕС-ПРОЦЕССАМИ В АГРОПРОМЫШЛЕННОМ КОМПЛЕКСЕ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ

Аннотация.

В настоящее время особое внимание уделяется инновационным программным системам, посредством которых можно осуществлять управление бизнесом на любом из предприятий, в том числе в отрасли (агропромышленного комплекса) АПК. Цель исследования состоит в том, чтобы проанализировать возможность применения автоматизированной системы Runa WFE в компаниях агропромышленного комплекса. Методами исследования, применяемыми в статье, являются эксперимент, системный анализ.

Материалами исследования служат ряд статей и научных журналов, рассматривающих инновационную составляющую в управлении бизнесом на предприятиях. Наиболее важными результатами исследования, представленными в данной работе, является отражение основного функционала программного обеспечения, который можно использовать в сфере агропромышленного комплекса, помимо этого рассмотрены ключевые особенности анализа, заложенного в программное обеспечение (ПО), а также исследованы основные факторы и риски при внедрении автоматизированных информационных систем в фирмах.

Теоретическая значимость исследования состоит в том, что полученные результаты можно применить для создания эффективного плана по внедрению инноваций на предприятии, а также для создания

эффективной методики оптимизации бизнес-процессов в компании. Практическая значимость исследования заключается в том, что благодаря внедрению систем автоматизации бизнес-процессов на предприятии можно упростить задачи управления и координации между различными уровнями предприятия, сократить затраты на трудовые и материальные ресурсы, улучшить управление поставками и оперативность принятия решений на производстве, тем самым повысить эффективность функционирования организации.

Ключевые слова: системы автоматизации процессов на предприятиях АПК, инновационная составляющая АПК, цифровизация организаций АПК, RUNA WFE, функциональная система BPM на предприятии, автоматизированные системы.

Введение.

Исследование, приведенное в данной работе, является актуальным, поскольку большинство организаций в условиях цифровой трансформации стараются максимизировать отдачу от используемых инновационных систем управления бизнес-процессов. Это обосновано тем, что данные системы обеспечивают необходимый уровень качества управления, сокращают временные издержки, посредством них можно выполнить модернизацию процессов на самом предприятии и осуществить их мгновенное внедрение. Цель исследования состоит в том, чтобы проанализировать эффективность использования программного продукта RUNA WFE и обосновать внедрение BPM систем на предприятиях агропромышленного комплекса. Следует отметить, что в условиях цифровизации невозможно полагаться лишь исключительно на собственные усилия руководителей бизнеса. Это грозит предприятию проиграть конкурентную борьбу тем организациям, на которых установлены современные системы обработки и мониторинга информации. Программное обеспечение, которое анализируется в данной работе, может выполнять ряд задач, основанных на построение адаптивных систем, обновляющихся в режиме реального времени и отслеживающих состояние бизнес среды на заданный временной горизонт.

RUNA WFE – система автоматизации бизнес-процессов может иметь практическую значимость для предприятий агропромышленного комплекса в нескольких аспектах. Во-первых, она позволяет автоматизировать бизнес-процессы, связанные с производством и сбытом аграрной продукции, что может повысить эффективность работы предприятия. Например, можно автоматизировать процессы сбора и обработки информации о поставщиках и заказчиках, а также управления заказами. Во-вторых, система может использоваться для управления логистикой и складскими запасами. Важно уметь эффективно планировать поставки и хранение продукции, особенно в условиях сезонности и колебаний спроса на рынке. В-третьих, RUNA WFE может быть полезна для автоматизации управления персоналом, включая процессы найма, обучения, мотивации и контроля за исполнением должностных обязанностей.

Необходимость исследования вызвано тем, что в настоящее время практическое использование BPM систем на предприятиях АПК началось буквально несколько лет назад, что обосновывает необходимость анализа этих систем в настоящее время для выявления их значимости в осуществлении бизнеса. В ходе выполняемого исследования было использовано множество научных журналов, в которых содержатся актуальные исследования в области применения автоматизированных систем управления бизнесом на предприятии, однако часть из них затрагивает лишь конкретные направления использования программного продукта, не учитывая ее применения в других сферах, таких как агропромышленный комплекс. Именно поэтому, следует отразить более подробно как в условиях цифровой трансформации использование BPM систем и, непосредственно, программного продукта, который рассматривается в данной работе, способно улучшить деятельность предприятия и максимизировать его показатели. В конце исследования содержится вывод о проделанной работе с подробным описанием полученных, в ходе выполнения работы результатов.

Материалы и методы исследования.

Системы управления бизнес-процессами – это программные продукты, которые позволяют компаниям управлять и оптимизировать свои бизнес-процессы. Одной из наиболее востребованной системой на сегодняшний день является программный продукт RUNA WFE [1].

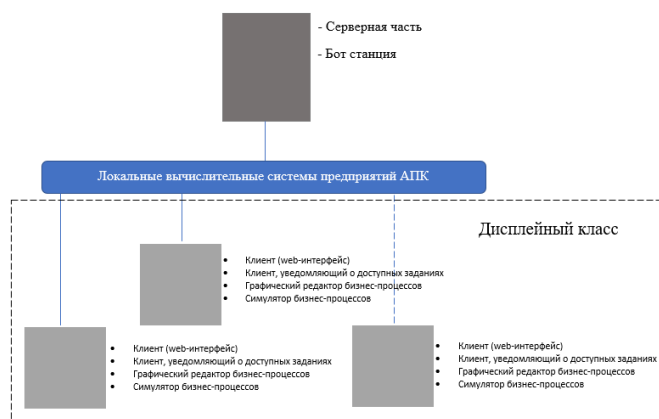

Рисунок 1 – Схема взаимосвязи между клиентами и серверной частью в ПО

Примечание: составлено на основе источника [1]

Стоит отметить, что установку сервера системы можно осуществить на аппаратный сервер, который уже есть у организации. Платформа, которая служит базисом для программного продукта является сервер JBOSS.

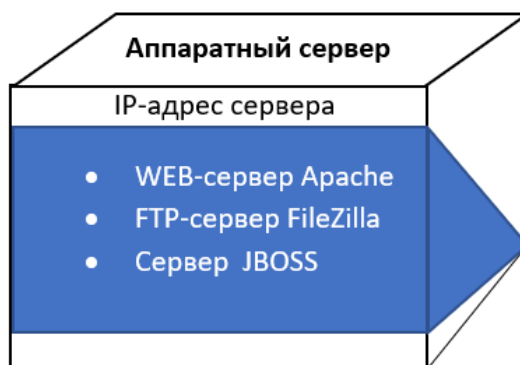

Рисунок 2 – Структура аппаратного сервера программы

Примечание: составлено на основе источника [1]

Можно установить, что на сервере может осуществляться определенное количество сетевых приложений. Для того, чтобы не возникало определенных ошибок, связанных с сетевым адаптером, приложениям становится доступным использование разных портов сети.

С точки зрения внедрения систем управления бизнесом на предприятии выгодно прежде всего с позиции того, что руководитель предприятия АПК будет иметь возможность отслеживать работу сотрудников на предприятии и время на исполнения определенного проекта. При использовании программного продукта RUNA WFE сотрудник фирмы не будет тратить временной ресурс на изучение каких-либо регламентов, поскольку поступающая информация будет отражена на дисплее (персональный компьютер) ПК.

В ходе анализа программного продукта было поставлено условие, согласно которому руководитель предприятия поручает одному из своих сотрудников составить отчет, с которым впоследствии должен ознакомиться начальник предприятия. На рисунке 3 представлена схема осуществления данного процесса в программе.

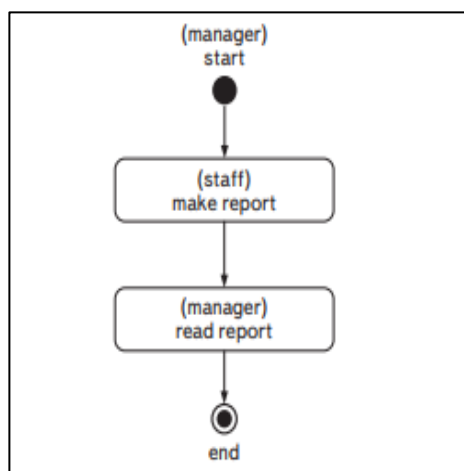

Рисунок 3 – Осуществление процесса создания отчета в программном продукте

Примечание: составлено авторами

Осуществив вход под именем определенного пользователя, ответственного за выполнение определенного задания и увидев окно со списком задач, в котором будет прописано необходимость выполнения отчета (рисунок 4).

Name	Description	Definition Name	Process Instance Id	Owner	Role
☒ make report	Task for report making	Report	745	gausa	staff

Рисунок 4 – Задача для сотрудника

Примечание: составлено авторами

Если осуществить клик по задаче, то будет открыта следующая форма

Name	Description	Definition Name	Process Instance Id	Owner	Role
☒ make report	Task for report making	Report	745	gausa	staff

Task form

Make report

Report request: Manager Gaus Julius Caesar
Report theme: ежедневный отчет

Report content: [Text area with placeholder text: Отчет о проделанной работе...]

Рисунок 5 – Открытие окна с условием выполнения задачи

Примечание: составлено авторами

Для того, чтобы отследить ход выполнения задания, необходимо осуществить вход под ником пользователя, создателя задания.

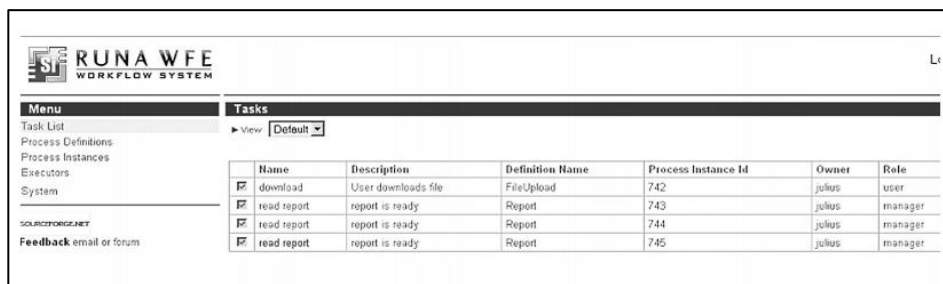

Рисунок 6 – Осуществление входа под ником создателя задания

Примечание: составлено авторами

Здесь можно выбрать любой из отчетов, который сделали сотрудники. После прочтения для согласия необходимо нажать клавишу с одобрением. Таким образом, будет осуществлено выполнение текущей задачи. В конечном итоге список не будет содержать задачи связанные с выполнением задания по созданию отчета.

Помимо всего прочего, в выполнение задания могут быть внесены корректировки, связанные с введением так называемого «дедлайна», то есть ограничение на время выполнения задания.

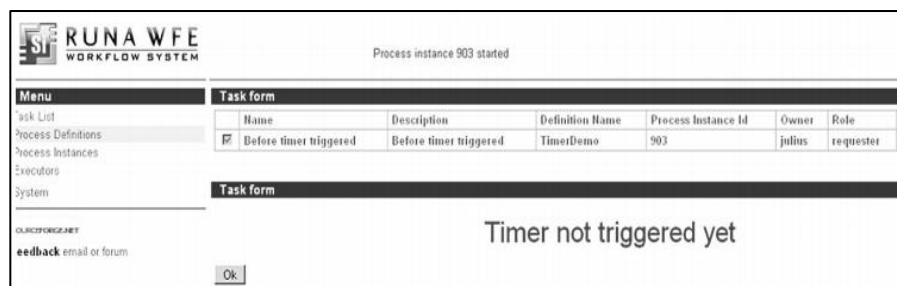

Рисунок 7 – Настройка таймера в ПО RUNA WFE

Примечание: составлено авторами

Таким образом, можно сделать вывод, что благодаря программе Runa WFE можно легко организовать бизнес на предприятии и осуществлять управленческие функции при помощи данного приложения. Ведь благодаря автоматизации процесса, руководящему составу на предприятии можно будет легко справиться с организацией дел в фирме.

Также, стоит отметить такое преимущество программного продукта как замещение исполнителя задания. В данных случаях подсистема программного обеспечения осуществляет назначение задания другому сотруднику. Неактивный пользователь отмечается соответствующим отображением в виде значка. Только к данным пользователям может быть применен данный механизм.

Заместители			
Добавить правило		Добавить терминатор	
	Оргфункция	Критерий	Применять
☐	Исполнитель по имени(Олег)	Businessstrip.human resource inspector	☒
☐	Сотрудник по коду(Марк)	Overtime Work.manager	☒
☐	Исполнитель по имени(Петр)	замещать всегда	☒
			Удалить

Рисунок 8 – Активные и неактивные сотрудники предприятия

Примечание: составлено авторами

Можно сделать вывод, что рассматриваемое программное обеспечение позволяет контролировать выполнение сотрудниками заданий и осуществляет перенаправление задания от неактивных пользователей к активным.

Далее опишем как программа осуществляет процесс сбора и обработки информации. На рисунке 9 отражена графическая интерпретация того, как программа выполняет заложенные в нее функционал, направленный на систематизацию полученных данных о работе предприятия. В результате реализации запущенного алгоритма в программном обеспечении дается отчет об эффективной или неэффективной работе подразделений предприятия и ее отдельных сотрудников.

Рисунок 9 – Задача систематизации работы предприятия в RUNA WFE

Примечание: составлено авторами

Как видно из рисунка модель представлена тремя уровня, на первом из которых осуществляется сбор основных сведений о функционировании предприятия и показатели его деятельности. На втором описывается состояние подразделения предприятия и третий блок анализирует эффективность работы каждого отдельного сотрудника фирмы. По результату выполненного анализа делается отчет, а также выводится рекомендательный блок о том, как максимизировать деятельность предприятия, его подразделений.

В процессе ввода в действие автоматизированных систем может возникнуть ряд трудностей, которые включает в себя множество проблем для конкретного предприятия или отдельного его подразделения [2]. Прежде всего они выражены в высоких затратах на

установку необходимого программного обеспечения (ПО), а также в использовании значительного количества временного потенциала.

Ключевое условие для внедрения автоматизированной информационной системы (АИС) на предприятиях АПК, состоит в том, что система должна вводиться во все подразделения, иначе эффективность от ее ввода будет недостаточной.

Также существуют проблемы, связанные с техническим содержанием. Они выражены в том, что существующую инфраструктуру предприятия следует модернизировать для целей внедрения системы.

Организационные факторы связаны с тем, что для решения поставленной цели необходимо проработанный план по внедрению АИС. В финале составления плана будет сделан вывод об ожидаемых конечных целях реализации той или иной системы. Руководители того или иного предприятия, а также сотрудники должны способствовать внедрению в АИС, поэтому данный аспект также необходимо учитывать для успешного внедрения системы. Также внутренние документы организации, регламентирующие деятельность по внедрению системы и работе с ней, могут быть неполностью проработаны, а вопросу обучения сотрудников может уделяться слабое внимание.

Вопросу обучения персонала при вводе АИС в действие на предприятии, руководство должно уделять пристальное внимание. Процесс обучения должен охватывать все стадии процесса внедрения системы в действие. На обучении персонала директора или владельцы предприятий склонны не затрачивать множество средств, руководствуясь тем, что можно обучить всему одного сотрудника, нежели всех остальных. Однако, в конечном счете при обучении работников меньше половины не сможет обучиться чему-либо без отрыва от своей деятельности. Для решения этой проблемы необходимо внедрить обучение непосредственно на рабочем месте сотрудника.

Нормативные регламенты должны осуществляться совместно с использованием АИС и должны включать в себя проработанные инструкции по вводу данных в систему для сотрудников, конкретных внутренних актов предприятия и положений. Проблема отсутствия поставленной задачи в менеджменте организации может быть решена через формализацию всех контуров управления, которые следует автоматизировать. Для этих целей следует привлечь дополнительных специалистов, ведь затраты, которые связаны для их найма не сопоставимы с возможными убытками от провала внедрения АИС.

Прежде чем внедрять систему следует произвести частичную реорганизацию структуры и технологий предприятия. Необходимо произвести оценку деятельности фирмы на всех ее направлениях [3]. По результатам исследования будет выявлена схема построения системы. В результате исследования организации выявляются необоснованные дополнительные издержки, а также противоречия в структуре предприятия, ликвидации которых позволит уменьшить затраты на производство и логистику, а также уменьшить время на исполнение отдельных этапов процесса [4]. Под реорганизациями в данном исследовании имеется ввиду перестройка процессов в отдельно взятых структурах предприятия. При этом на сотрудников накладываются дополнительные обязанности при вводе системы в действие, которые выражены в том, что им необходимо изучать дополнительные технологические свойства системы, отсюда возникает их сопротивление инновациям, что способно существенно увеличить процесс внедрения АИС. Для того чтобы ввод в действие автоматизированной информационной системы на предприятии осуществился успешно необходимо сформировать высококвалифицированную группу с назначенным ответственным сотрудников.

Исходя из вышеописанных факторов, можно построить следующее схематичное представление того, как эффективно проработать вопросы, связанные с особенностями реализации АИС (рисунок 10).

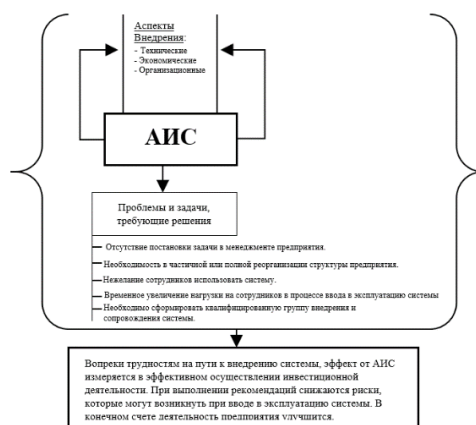

Рисунок 10 – Схематичное представление проблем внедрения АИС в условиях цифровой трансформации

Примечание: составлено авторами

Таким образом, основные проблемы при вводе в эксплуатацию АИС на предприятии прежде всего затрагивают организационные и экономические аспекты в самой организации, а также имеются технические и технологические моменты, связанные с налаживанием систем для их корректной работы с учетом данных по конкретному предприятию. Также данные системы характеризуются тем, что конкурентной фирме необходимо осуществлять в действие автоматизацию процессов с формированием соответствующей программной и аппаратной инфраструктуры. Следствием успешного внедрения АИС является последующее улучшение деятельности предприятия.

Результаты и их обсуждение.

Таким образом, можно прийти к тому, что RUNA WFE – это система управления бизнес-процессами, который позволяет автоматизировать бизнес-процессы на предприятии, минимизировать человеческий фактор и ускорить процессы принятия решений. В ходе проделанного исследования, можно выделить основные преимущества системы для предприятий агропромышленного комплекса, которые могут заключаться в следующем:

1. Упрощение процессов управления. Многие бизнес-процессы в агропромышленном комплексе довольно сложные и предполагают большое количество рутинных операций. RUNA WFE помогает упростить эти процессы и повысить эффективность работы предприятия.

2. Улучшение контроля. Продукт позволяет получать полную информацию о находящихся в рабочем процессе проектах. Это значит, что руководители предприятия будут иметь возможность контролировать работу сотрудников, а также время, затраченное на выполнение проектов.

3. Ускорение процесса принятия решений в организации. Программа позволяет работать с документами, автоматизировать бизнес-процессы и обмен информацией между сотрудниками организации. Это значит, что время, которое уходит на принятие решений, может быть сокращено.

4. Повышение производительности. Программный продукт позволяет автоматизировать большое количество бизнес-процессов, что приводит к повышению производительности труда и, как следствие, экономии времени и ресурсов.

5. Развитие бизнеса. В результате применения системы RUNA WFE предприятия могут расширить свой бизнес, увеличив продуктивность и повысив конкурентоспособность.

В целом, эффективность системы RUNA WFE в агропромышленном комплексе заключается в упрощении процессов управления, улучшении контроля, ускорении

принятия решений и повышении производительности. Таким образом, можно сделать вывод, что применение BPM систем на предприятии агропромышленного комплекса обосновано. В данной статье было рассмотрено то, как функционально осуществляется выполнение основных задач управления на примере реализации функционала программного обеспечения [5].

Заключение.

В ходе исследования можно сделать вывод о том, что системы управления бизнесом на предприятии имеют ряд преимуществ. Основные преимущества BPM систем включают в себя ряд свойств, которые связаны с улучшением эффективности процессов. BPM системы помогают автоматизировать и оптимизировать бизнес-процессы, что может привести к снижению времени выполнения работ, улучшению качества продукции или услуг и ускорению внедрения инноваций. Также стоит отметить такое качество систем как улучшение видимости операций. Системы BPM предоставляют возможности по мониторингу и анализу производительности бизнес-процессов. Это позволяет легко просматривать, как происходит работа, и идентифицировать узкие места, которые могут мешать достижению целей. При правильной настройке и сопровождении эти системы могут стать важным инструментом для достижения высоких результатов в бизнесе.

В результате анализа программного продукта RUNA WFE на примере агропромышленного предприятия были заданы задачи, которые связаны с управлением подразделений на предприятии. Удалось установить, что в программе есть возможность управлять доступом различных сотрудников к определенным бизнес-процессам. Это позволяет контролировать, кто может выполнять какие задачи в процессе. Программа позволяет мониторить выполнение бизнес-процессов, которые включаются в единую систему. Это способствует прозрачности в работе компании и помогает выявлять проблемные моменты. Программа позволяет управлять событиями, которые происходят во время выполнения бизнес-процессов. Это позволяет быстро реагировать на изменения в процессах и принимать необходимые меры для их оптимизации. Также, в RUNA WFE есть возможность управлять сроками выполнения задач. Это позволяет контролировать продолжительность выполнения задач и своевременно принимать меры, если процесс затягивается.

Рекомендациями к дальнейшей работе будет являться анализ наиболее эффективных сфер применения программного продукта и других автоматизированных систем на предприятиях агропромышленного комплекса. В качестве приоритетных направлений рассмотрения можно выбрать использование программного продукта в инвестиционной деятельности предприятия. Таким образом, автоматизированные системы позволяют значительно улучшить качество и эффективность инвестиционной деятельности предприятия, что помогает снизить риски и повысить прибыльность.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Серебрякова Т.А., Тин Ю.А., Енин К.Г. Исследование информационных систем по управлению бизнес-процессами предприятий. Креативная экономика. — №12(15). — 2021. — С. 4809-4824
- 2 Тесленко И.Б. Новые бизнес-модели взаимодействия в условиях «Цифровизации»: экономика совместного пользования. Научная библиотека. — 2020. — С. 33-38
- 3 Рада А.О. Разработка методики оценки эффективности внедрения цифровых технологий в агропромышленном комплексе. Техника и технология пищевых производств. — 2019. — С. 495-504
- 4 Семёнов А.И., Губайдуллина А.Д. Цифровая трансформация бизнес-моделей организации. Экономика строительства. — №2 (68). — 2021. — С. 65-69
- 5 Киселев А.Г. Управление проектами по разработке и внедрению информационных систем. — М.: Новосибирск. — 2020. — 288 с.
- 6 Плотников А.В. Роль цифровой экономики для агропромышленного комплекса. Московский экономический журнал. — №7. — 2019. — 21 с.

7 Сельское хозяйство России. [Электронный ресурс] — URL: https://gks.ru/bgd/regl/b21_38/Main.htm (дата обращения: 20.02.2023)

ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯ ЖАҒДАЙЫНДА АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕНДЕГІ КӘСІПКЕРЛІК-ПРОЦЕСТЕРДІ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІ

Андатпа.

Қазіргі уақытта бизнесті басқаруды кез келген кәсіпорында, соның ішінде агроөнеркәсіптік кешенде (АӨК) де жүзеге асыруға болатын инновациялық бағдарламалық жүйелерге ерекше назар аударылуда. Зерттеудің мақсаты – RUNA WFE автоматтандырылған жүйесін агроөнеркәсіптік кәсіпорындарда пайдалану мүмкіндігін талдау. Мақалада қолданылатын зерттеу әдістері эксперимент, жүйелік талдау.

Зерттеу материалдары кәсіпорындардағы бизнесті басқарудағы инновациялық құрамдас бөлікті қарастыратын бірқатар мақалалар мен ғылыми журналдар болып табылады. Бұл жұмыста ұсынылған зерттеудің ең маңызды нәтижелері агроөнеркәсіптік кешен саласында қолданылуы мүмкін бағдарламалық қамтамасыз етудің негізгі функционалдық мүмкіндіктерінің көрінісі болып табылады, сонымен қатар бағдарламалық қамтамасыз етуде енгізілген талдаудың негізгі мүмкіндіктері қарастырылған және фирмаларда автоматтандырылған ақпараттық жүйелерді енгізудегі негізгі факторлар мен тәуекелдер.

Зерттеудің теориялық маңыздылығы алынған нәтижелерді кәсіпорынға инновацияларды енгізудің тиімді жоспарын құруға, сондай-ақ компаниядағы бизнес-процестерді оңтайландырудың тиімді әдіснамасын құруға қолдануға болатынында. Зерттеудің практикалық маңыздылығы: кәсіпорында бизнес-процестерді автоматтандыру жүйелерін енгізудің арқасында кәсіпорынның әртүрлі деңгейлері арасындағы басқару және үйлестіру міндеттерін жеңілдетуге, еңбек пен материалдың құнын төмендетуге болады. ресурстарды, жабдықтауды басқаруды және өндірісте шешім қабылдаудың тиімділігін арттыру, сол арқылы тиімділікті арттыру, ұйымның жұмыс істеуі.

Негізгі сөздер: АӨК кәсіпорындарындағы процестерді автоматтандыру жүйелері, АӨК-тің инновациялық құрамдас бөлігі, АӨК ұйымдарын цифрландыру, RUNAWFE, кәсіпорындағы функционалды BPM жүйесі, автоматтандырылған жүйелер.

BUSINESS PROCESS MANAGEMENT SYSTEM IN THE AGRO - INDUSTRIAL COMPLEX IN THE CONTEXT OF DIGITAL TRANSFORMATION

Abstract.

Currently, special attention is paid to innovative software systems through which business can be managed at any enterprise, including in the agro-industrial complex. The purpose of the study is to analyze the possibility of using the automated Runa WFE system in agro-industrial companies. The research methods used in the article are experiment and system analysis.

The research materials include a number of articles and scientific journals that examine the innovative component in business management at enterprises. The most important results of the research presented in this work are a reflection of the main functionality of the software that can be used in the agricultural sector; in addition, the key features of the analysis embedded in the software are considered, as well as the main factors and risks in the implementation of automated information systems in companies.

The theoretical significance of the study is that the results obtained can be applied to create an effective plan for introducing innovations in an enterprise, as well as to create an effective methodology for optimizing business processes in a company. The practical significance of the study lies in the fact that thanks to the implementation of business process automation systems in an enterprise, it is possible to simplify management and coordination tasks between different levels of the enterprise, reduce the costs of labor and material resources, improve supply management and efficiency of decision-making in production, thereby increasing efficiency functioning of the organization.

Key words: process automation systems at the enterprises of the agro-industrial complex, innovative component of the agro-industrial complex, digitalization of the organizations of the agro-industrial complex, RUNA WFE, functional BPM system at the enterprise, automated systems.

REFERENCES

1 Serebryakova T.A., Tin Yu.A., Enin K.G. Issledovanie informatsionnykh sistem po upravleniyu biznes-protsessami predpriyatii. [Study of information systems for managing business processes of enterprises]. Kreativnaya ekonomika. 2021. №12(15). P. 4809-4824. [in Russian]

2 Teslenko I.B. Novye biznes-modeli vzaimodeistviya v usloviyakh «Tsifrovizatsii»: ekonomika sovmestnogo pol'zovaniya. [New business models of interaction in the context of «Digitalization»: the sharing economy]. Nauchnaya biblioteka. 2020. P. 33-38. [in Russian]

3 Rada A.O. Razrabotka metodiki otsenki effektivnosti vnedreniya tsifrovyykh tekhnologii v agropromyshlennom komplekse. [Development of a methodology for assessing the effectiveness of the introduction of digital technologies in the agro-industrial complex]. Tekhnika i tekhnologiya pishhevykh proizvodstv. 2019. P. 495-504. [in Russian]

4 Semyonov A.I., Gubaidullina A.D. Tsifrovaya transformatsiya biznes-modelei organizatsii. [Digital transformation of business models of the organization]. Ekonomika stroitel'stva. №2 (68). 2021. P. 65-69. [in Russian]

5 Kiselev A.G. Upravlenie proektami po razrabotke i vnedreniyu informatsionnykh sistem. [Project management for the development and implementation of information systems]. M.: Novosibirsk. 2020. 288 p. [in Russian]

6 Plotnikov A.V. Rol' tsifrovoy ekonomiki dlya agropromyshlennogo kompleksa. [The role of the digital economy for the agro-industrial complex]. Moskovskii ekonomicheskii zhurnal. №7. 2019. 21 p. [in Russian]

7 Sel'skoe hozyaistvo Rossii. [Agriculture of Russia]. Available at: — URL: https://gks.ru/bgd/regl/b21_38/Main.htm [in Russian]. (accessed: 20.02.2023)

Information about authors:

Andrey Tuskov - **corresponding author**, candidate of economic sciences, K.G. Razumovsky Moscow State University of technologies and management (the First Cossack University), Moscow, Russian Federation

E-mail: tuskov@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1760-2676>

Ivan Efimov - postgraduate student of the Federal state budgetary educational institution of higher education Mordovia State University named after N.P. Ogarev, Saransk, Republic of Mordovia

E-mail: ivan_efimov98@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6753-3141>

Peter Elfimov - postgraduate student of the Federal state budgetary educational institution of higher education Mordovia State University named after N.P. Ogarev, Saransk, Republic of Mordovia

E-mail: Petr.efimo@list.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8979-4817>

Ekaterina Grosheva - Senior lecturer of the K.G. Razumovsky Moscow State University of technologies and management (the First Cossack University), Moscow, Russian Federation

E-mail: e.yudina@outlook.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6066-1001>

Информация об авторах:

Андрей Тусков - **основной автор**, кандидат экономических наук, ФГБОУ ВО Московский государственный университет технологий и управления имени К.Г. Разумовского (Первый казачий университет), г. Москва, Российская Федерация

E-mail: tuskov@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1760-2676>

Иван Ефимов - студент-аспирант Федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования Мордовский Государственный университет им. Н.П. Огарева, г. Саранск, Республика Мордовия

E-mail: ivan_efimov98@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6753-3141>

Пётр Ефимов - студент-аспирант Федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования Мордовский Государственный университет им. Н.П. Огарева, г. Саранск, Республика Мордовия

E-mail: Petr.efimo@list.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8979-4817>

Екатерина Грошева - старший преподаватель ФГБОУ ВО Московский государственный университет технологий и управления имени К.Г. Разумовского (Первый казачий университет), г. Москва, Российская Федерация

E-mail: e.yudina@outlook.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6066-1001>

Авторлар туралы ақпарат:

Андрей Тусков - негізгі автор, экономика ғылымдарының кандидаты, Қ.Г. Разумовский атындағы Мәскеу мемлекеттік технологиялар және менеджмент университеті. (Бірінші казак университеті), Мәскеу қ., Ресей Федерациясы

E-mail: tuskov@yahoo.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1760-2676>

Иван Ефимов - жоғары білім берудің Федералды мемлекеттік бюджеттік білім беру мекемесінің студент-аспиранты Н.П. Огарева атындағы Мордовия мемлекеттік университеті, Саранск қ., Мордовия Республикасы

E-mail: ivan_efimov98@mail.ru;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6753-3141>

Петр Ефимов - жоғары білім берудің Федералды мемлекеттік бюджеттік білім беру мекемесінің студент-аспиранты Н.П. Огарева атындағы Мордовия мемлекеттік университеті, Саранск қ., Мордовия Республикасы

E-mail: Petr.efimo@list.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8979-4817>

Екатерина Грошева – Қ.Г. Разумовский атындағы Мәскеу мемлекеттік технологиялар және басқару университеті (Бірінші Казак университеті) ФГБОУ аға оқытушысы, Мәскеу қ., Ресей Федерациясы

E-mail: e.yudina@outlook.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6066-1001>

IRSTI 06.03.07

UDC 338.24.01

DOI 10.47649/vau.2023.v69.i2.09

S. Primbetova*

M.Utemisov West Kazakhstan University

Uralsk, 090000, Republic of Kazakhstan

*e-mail: bal_01_01@mail.ru

THEORETICAL ASPECT OF PERSONNEL ADAPTATION

Abstract.

This article reveals the theoretical aspects of the basic concept of personnel adaptation as the most important task of personnel management. In the order of occurrence of all scientific concepts, a complete analysis of various interpretations of domestic and foreign researchers are carried out. In addition, new characteristic features of the content are identified, the main goals and main tasks of adaptation are determined in the opinion of all employees and the organization as a whole.

One of the most relevant research topics in the field of human resource management is currently the adaptation of employees accepted into the organization. However, before talking about the methods of building a system for the introduction of personnel into a position and a team, developing trainings and numerous training programs, it is necessary to determine what the essence of this concept is.

Currently, personnel adaptation is the main component of a personnel management system. The adaptation process itself is controlled and aimed at adapting all new employees to the main culture of the organization, to the entire internal order of the organization, as well as to all the specific requirements and expectations that this company offers, to their main place of work.

In addition, adaptation reduces not only a certain amount of time, but also the financial costs of mastering the workplace and independent work with maximum efficiency. Consequently, the adaptation process is effective for both management and employees.

Therefore, we can say that this issue is very important in management. Accordingly, all issues of personnel adaptation in the workplace are the main problem for any company, since personnel acts as the main technology. This technology is implemented thanks to a certain personnel policy and is approved by the organization.

The results of the research presented in the article can be used to create systems for personnel adaptation of various commercial enterprises. Thus, for a more detailed development of this topic, it is envisaged to assess the impact of the organized process of personnel adaptation in order to preserve and develop the levels of corporate culture of the company, as well as to stabilize and improve the socio-psychological climate in the organization.

The proposed article reveals the features of the “adaptation” category, and also presents the principles according to which mechanisms for introducing new employees should be developed.

Key words: adaptation, personnel adaptation, personnel management, types of personnel adaptation, goals and objectives of personnel adaptation.

Introduction.

The main task of personnel management of many employers is a clear selection of employees of their company. Along with this, personnel management helps them to undergo adaptation at this enterprise. To date, this problem remains relevant, as employees enter a new workplace and they need to delve into a new team.

Most managers of the enterprise have problems with the formation of a clear adaptation system. The adaptation system consists of a whole set of measures. This complex helps to get used to the workplace with the least losses.

Based on the analysis carried out by many authors, we see that this problem is in demand and should be studied and analyzed both in domestic and foreign science. This problem has been studied by many scientists of the last century and has been fully covered in the specialized literature.

Researchers reflect the most in-depth study of adaptation methods. These include the following scientists: J.B. Lamarck, J. Saint-Hilaire, C. Darwin, D.A. Ashirov, V.R. Vesnina, T.Y. Bazarova, B.L. Eremin, A.P. Eroshin, I.O. Groshev, O.I. Marchenko, V.V. Smirnov. Another part of scientists consider adaptation as a process of adaptation of an employee to various conditions: V.M. Muzychenko, Y. Shabanova, E.V. Maslov.

Materials and methods of research.

Personnel adaptation is the most important element of the personnel management system of the enterprise. However, not all organizations properly pay the most sufficient attention. In most cases, many organizations, most of all, direct their organizational and time resources completely to the development of a certain assessment system, a certain training and clear motivation.

Many organizations are still engaged in the application of certain elements of adaptation. They conduct various trainings for their new employees, introduce various courses, and also conduct safety regulations. But from all the activities carried out, organizations do not see a positive result. The reason for this is that the organization lacks a clear systematic approach to the adaptation of all new employees.

In order to study the concept of “adaptation” in more detail, we must consider all the positions of certain reference publications, in sequence all the approaches of domestic and foreign researchers.

The concept of “adaptation” arose for the first time in the XIX century in biology. The very first to put forward and justify the problem of adaptation were representatives of the foreign school of biology J.B. Lamarck, J. Saint-Hilaire, Charles Darwin. According to scientists, with the help of adaptation, a person can adapt to any environmental conditions. Later, adaptation began to be used in medicine, psychology and sociology.

The famous scientist I.P. Pavlov considers adaptation to be the main element of the modern world.

In the explanatory dictionary of the Russian language by S.I. Ozhegov and N.Y. Shvedova, the following interpretation of the concept of “adaptation” is given. Adaptation is “the process of adapting an organism to changing external conditions”. In this definition, the role of an organism is played by all employees who are just being hired, and the organization is an external condition for them.

Thus, it can be argued that all ideas about a certain concept of adaptation are based on the works of I.P. Pavlov, I.M. Sechenov, A.A. Ukhtomsky, N.E. Vvedensky, I.V. Davydovsky, P.K. Anokhin, G. Selye, Z. Freud, G. Hartman, J. Piaget, A.V. Petrovsky, F.B. Berezina, I.S. Kona, A.N. Leontieva, A.G. Maklakova, etc.

A new neo-behaviorist scientific direction appears in foreign psychology, which subsequently becomes the most widespread. Representatives of the neo-behaviorist scientific

direction offer a clear meaningful and multidimensional definition of adaptation. G. Eysenck and his followers use in their writings various definitions of adaptation that contradict each other:

- a) all basic human needs and certain environmental requirements are fully satisfied, this indicates the obvious existence of harmony between man and the environment;
- b) a certain process by which a state of harmony is achieved [1].

D.A. Ashirov in his work considers the definition of adaptation as: “mutual adaptation of an employee and an organization, which is based on the gradual development of an employee in new professional, social, organizational and economic working conditions” [2]. From what has been said, it follows that the author places great emphasis on the fact that adaptation is a social process in which an individual gets acquainted with a new work situation, where there is an impact between the individual and the work environment. Accordingly, it is an adaptive-adaptive system.

V.R. Vesnin considers adaptation in this way: “this is the adaptation of a new employee to the content and working conditions, the social environment” [3]. He believes that it is during the adaptation period that all employees get to know their team and their responsibilities more closely. At the same time, they assimilate certain forms of behavior, as well as assimilation and recognition. Assimilation refers to a certain adaptation to the environment, and recognition refers to the identification of various interests and certain goals of the individual with the main goals of the whole team and the entire organization.

T.Y. Bazarova and B.L. Eremina argue about changing the behavior of an individual. Personnel adaptation is considered as “the main process of changing an employee in the course of familiarization with the activity and organization, the transformation of their own behavior in accordance with the requirements of the environment” [4].

According to A.P. Eroshin, there are the following categories of collective and individual adaptation. Along with this, it gives its own specific interpretation of the basic concept of adaptation. Adaptation is considered as “the process of adaptation of the collective to all changing conditions of both the external and internal environment of the organization; and the adaptation of an employee is the adaptation of each individual to his workplace and to the entire workforce” [5].

Researcher I.O. Groshev examines in more detail the concept of “personnel adaptation” in the form of the process of entry of a certain individual into the main working environment. The author claims that adaptation to the workplace is a complex process of a certain professional and social orientation of all employees in relation to their position (workplace), main profession, their team, organization [6]. Thus, the researcher understands adaptation as providing all the information about the work of the canteen, the addresses of electronic folders in which all the basic information is stored. Along with this, it is a specification of the goals that all new employees face, it is a discussion of certain issues that are directly related to expectations from their work.

According to O.I. Marchenko, the ultimate goal of adaptation is to get a new employee used to all the conditions of the organization. Based on this, the author puts forward such adaptation tasks as:

- increasing the main productivity of new employees;
- increase of the main productivity of the organization;
- reduction of retiring employees;
- Employee satisfaction with their work [7].

V.V. Smirnov argues that the main goal of adaptation on the part of new employees should be to achieve the most complete and uncomplicated adaptation of employees, as well as full retention of the workplace for a long time. Along with this, the author highlights the following main tasks of personnel adaptation:

- continuation of employment relations with the organization;
- providing the main specifics of the work;
- performance of duties in a short time;
- reduction of a certain level of stress among employees;
- reducing the level of anxiety of new employees;

- creation of interpersonal relationships of new employees in the team;
 - creating and strengthening a sense of satisfaction from their responsibilities [8].
- There is no consensus among scientists on the understanding of personnel adaptation.

Table 1 – As a result of the analysis and generalization of the literature, all definitions of this term can be divided into three groups

Group	Definitions	Authors
Group 1	Adaptation is the process of adapting an employee to different conditions.	– the changed environment (V. M. Muzychenko, Y. Shabanova), – the conditions of the external and internal environment (E.V. Maslov), – work in new working conditions for the employee (N.D. Strekolova, G.K. Kopeikin), – workplace and labor collective (E. Malinina).
Group 2	Adaptation is a two-way process, therefore it is called the mutual adaptation of the employee and the organization.	N.I. Shatalova, N.M. Burnosov, A.I. Khorev, T. I. Ovchinnikova
Group 3	Adaptation is the detailing of the processes taking place in the organization when a new employee is employed. That is, from their point of view, adaptation is a process:	– entry and consolidation of a person (I. Yurasov, B.Y. Serbinovsky), – professional and social orientation of an employee (M.I. Petrov), – acquaintance of an employee with the activities of the organization (G.A. Dnestryansky), – mastering professional and social functions by an employee (N.K. Mausov, O.M. Lamskova). – or the inclusion of an employee in a new organizational and production environment for him (P.A. Maluyev, Yu. E. Melikhov)
Note: Compiled by the author		

From our point of view, adaptation is a holistic, dynamic, continuous, relatively stable process of transformation by an individual of himself and the environment, carried out as a result of the emergence of a contradiction between them. At the same time, personnel adaptation is a continuous and dynamic process:

- aimed at maintaining stability and balance of personnel needs and opportunities for their implementation,
- consisting in the inclusion of employees in a new production environment and social community for them, their assimilation of production conditions and labor standards and the impact on the environment,
- assuming overcoming possible negative moments initiated by both the organization and the employee himself.

In modern conditions, many scientific papers study the problems of adaptation in more detail. However, we believe that this problem has not been sufficiently studied yet. To date, there are very few studies reflecting various methods of personnel adaptation, its main prerequisites for increasing the economic productivity of the adaptation process.

When analyzing the scientific literature on all the problems of adaptation of new employees, various problems arise. These problems arise for employees when they carry out their professional activities. The peculiarity of adaptation depends entirely on the field of activity of new employees.

A broad understanding of adaptation consists in adapting all the main sensory organs to all the features of the main stimuli in order to better perceive and protect the main receptors from various overloads.

Based on the above, we can say that personnel adaptation is a mutual habituation of all employees and the enterprise. This habituation involves the gradual adaptation of new employees

to their professional activities in all new professional, socio-psychological, economic and living conditions of work and recreation.

Results and its discussion.

Staff adaptation is a two-way process that can last from several weeks to three months or more. This process is based on building relationships between the employee and the company, including the acquisition of the latest professional skills, adaptation to functional responsibilities and the team. If the company's management effectively builds an adaptation system, then novice employees will be able to avoid problems with their information and training.

There are a large number of interpretations of the concept of adaptation, but the basic essence is the same. The main goal of adaptation is to accelerate the process of adaptation of new employees to the basic working conditions of the company. Based on this goal, the following specific adaptation tasks follow: increasing the productivity of new employees' professional activities, reducing the number of dismissals of employees from the company, forming new employees' feelings of satisfaction with working conditions and the organization as a whole.

When forming the adaptation process in a company, it is necessary to keep in mind the peculiarities of existing types of adaptation. The first type of adaptation is professional, which consists in actively mastering professional skills, their functional responsibilities and making various decisions. All this depends primarily on the specific content of the work, on the level of complexity, professional skills and individual characteristics of employees.

The second type is psychophysiological adaptation. Such adaptation reduces a certain level of anxiety and stress among new employees, their psychological load, and also regulates the nervous situation that occurs within the team.

Along with this, administrative and organizational adaptation are distinguished. These types of adaptation mean a clear understanding and precise acceptance by new employees of their main role and status in this company, organizational culture and understanding of all levels of management in the company.

In addition to the considered types of adaptation, there is also socio-psychological adaptation, which is based on the socio-professional entry of an employee into an existing team that has its own specific standards, traditions, norms and leadership styles. Thanks to an integrated approach, which is based on professional requirements and communication with the team, an employee, as an equal member of the team, can "join" it [9].

Thus, based on the above, we can conclude that adaptation is a complex process that contains a huge number of factors. Therefore, in all companies, when building an adaptation system, all resources should be directed not only to measures to improve the adaptation of personnel, but also to the formation of a comprehensive and thoughtful strategy.

The system of adaptation of new employees is closely related to motivation aimed at understanding an employee who is able to improve the process of adaptation to work in the company. Due to the lack of a clearly structured action plan, lack of experience, or difficult relationships with the team, employees face difficulties in new working conditions.

An accelerated adaptation process requires the existence of an active and conscious adaptation of employees. The presence of active adaptation depends on the behavior of employees, which is expressed in their friendliness, motivation and openness to communication, as well as striving to join the team. Accordingly, if employees do not want to quickly adapt to working conditions, do not develop communication with colleagues, leave everything to fate, then this indicates passive adaptation. Having some experience, employees can easily adapt. And in the absence of experience, they pay their attention only to certain functional responsibilities of the position they hold [10].

Primary adaptation is the most difficult type of adaptation for employees, since they make very great efforts to adapt, and also requires significant costs on the part of the organization, more precisely the service sector. To assist new employees for an easy and quick passage of the adaptation period, a large number of companies create special services, or create a new position of

personnel adaptation manager. These departments, which were engaged in accelerating the adaptation process, help their newcomers to solve adaptation difficulties, as well as reduce the risks of labor conflict. In this way, it will help to increase the productivity of a new employee in the workplace.

With the help of subjective and objective criteria, it is possible to assess the primary professional adaptation of employees. Subjective criteria include the motivation of new employees to their professional activities, the formation of the employee's loyalty level to the organization, team and management. Objective criteria include the employee's productivity, competence, skills and experience. At the same time, it should be noted that the main criterion for primary professional adaptation is the motivation of a new employee.

Based on a thorough analysis of the scientific literature describing various aspects of adaptation, it can be concluded that the most important characteristics of adaptation are as follows.

1. Adaptation is a process.
2. Adaptation arises as a result of contradictions.
3. Adaptation is a forced process, since the subject adapts to the conditions of the environment not by his own will, but by necessity.
4. Adaptation is a two-way process that involves a person changing both himself and the transformation of environmental conditions depending on their own needs.
5. Adaptation is a subjective process.
6. The adaptation process is continuous.

Already at the initial stage of adaptation, new employees should strive to adapt quickly, improve their productivity and professional development in this company. In turn, the company can increase employee motivation by applying intangible and material motivation systems. The motivational mechanism that influences the adaptation of new employees consists of: the level of perception and acceptance of corporate culture, the degree of responsibility of the employee, which involves independent regulation of the most effective performance of their duties.

Thus, it can be argued that adaptation is one of the elements of the organization's personnel management system, and the results significantly affect the performance of the whole system.

The main tasks of an effective system of adaptation of the company's employees include:

- to achieve high productivity of the process of adapting all the needs and values of all incoming employees to all the requirements imposed by the company;
- to achieve high productivity and quality of the duties performed in their profession;
- quickly join the team;
- help to quickly relieve stress and be satisfied with your professional position;
- resolve conflicts that may arise in the course of their activities;
- reduce staff turnover;
- reduce initial costs.

It follows from this that the existence of a system of adaptation of new personnel to work in the company is an indisputable fact. Only if the company maximally covers and fully resolves the emerging problems of personnel adaptation in the company, then it will be able to ensure the effective operation of the organization. At the same time, companies should involve new personnel in the implementation of a successful internal policy and full team cohesion.

Depending on personal qualities and the professional activity performed, the adaptation process itself is individual. Accordingly, based on these facts, we can see special differences not only in the volume, but also in the content of the information that they provide at the very beginning. The program conducted by the person responsible for adaptation consists of a set of well-thought-out and developed activities.

All adaptation programs are divided into general and special.

The general staff adaptation program is divided into general and special. The general staff program covers the entire organization as a whole and includes the following aspects:

1. General characteristics of the company;

2. Certain areas of personnel policy;
3. Distinctive remuneration of their employees;
4. Additional achievements;
5. Labor protection;
6. Safety regulations;
7. Organization of household services [11].

After they pass the general adaptation program, the transition to a special program begins. This program consists of questions that relate to the issues of a particular department or workplace. A special adaptation program is carried out with the help of a special conversation of department employees, as well as interviews with the immediate supervisor.

The special adaptation program includes the following aspects:

1. Specificity and features of the device;
2. Responsibilities and responsibilities of new employees;
3. Complete accounting documentation;
4. Basic rules, clear procedures and regulations;
5. Familiarization of all employees of the department with new employees.

Thus, based on the above, we can state with certainty that all the programs that we have analyzed and studied can be fully used not only for primary, but also for secondary adaptation. In addition, the adaptation of new employees of the enterprise who do not have experience and work experience includes full information about the specific activities of the organization, as well as training in the work carried out by the company [12].

Conclusion.

Our complete analysis of various definitions of representatives of both domestic and foreign scientific schools gives us a clear definition of the concept of adaptation.

Personnel adaptation as a process in which newly enrolled employees find adaptation to the basic rules of the organization. Along with this, they adapt to the basic corporate culture in which they will carry out production activities.

The adaptation process is studied by many specialists and researchers who give their own interpretation of this process. Some consider the process as one-sided, more precisely from the position of a new employee. Others are in the form of mutual, from the position of an organization and a beginner. At the same time, the main mechanism that underlies the training of professionals, more accurate information and identification is being studied in more detail.

Staff adaptation is a two-way process in which some employees get acquainted with a new workplace. On the other hand, it is a process of changing the basic behavior of newcomers in accordance with certain requirements and rules that are provided for by the corporate culture of the organization.

Based on the above, we can say that with a properly built adaptation system, new employees can easily and quickly adapt to the working conditions of the organization. This increases the productivity of individual employees and organizations.

At the same time, the motivation system also has a huge impact on the adaptation of new employees. Therefore, all organizations and enterprises should develop this direction, so that all newly arrived employees are motivated already at the initial stage. They are motivated not only to adapt quickly, but also to increase their productivity.

REFERENCES

- 1 Айзенк Г., Вильсон Г. Как измерить личность. Когито-центр. — 2019. — 283 с.
- 2 Аширов Д.А. Организационное поведение. Изд-во «Проспект». — 2019. — 355 с.
- 3 Веснин В.Р. Управление персоналом: теория и практика. — Москва: КНОРУС. — 2019. — 677 с.
- 4 Базарова Т.Ю., Еремина Б.Л. Управление персоналом. — Москва. — 2020. — 560 с.
- 5 Ерошин А.П. К вопросу об использовании эмодзи в преподавательской деятельности. Вестник Московского государственного областного университета, серия Педагогика. — №3. — 2018. — С. 178-183
- 6 Грошев И.В. Организационная культура. — Москва: ЮНИТИ-ДАНА. — 2020. — 288 с.

- 7 Марченко О.И. Управление персоналом. — Москва. — 2018. — 466 с.
- 8 Смирнов В.В. Особенности совершенствования системы адаптации персонала на промышленном предприятии. Аудит и финансовый анализ. — №1. — 2018. — 312 с.
- 9 Лукашевская Д.А. Адаптация и совершенствование системы стимулирования и мотивации персонала к изменениям среды. Вестник университета. — 2020. — 116 с.
- 10 Мироседи С.А., Касумова Г.М. Адаптация системы стимулирования и мотивации персонала к изменениям среды. Инновационная наука. — №2. — 2018 — С. 212-214
- 11 Кошкина Н.В. Управление персоналом организации. — Алматы: КазНТУ. — 2019. — 161с.
- 12 Титков А.А., Эрнзаров Т.Я., Шеримова Н.М. Применение современных концепций HR-менеджмента в практике организации Республика Казахстан. — Павлодар. — 2018. — 110 с.

ПЕРСОНАЛДЫ БЕЙІМДЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІСІ

Андатпа.

Мақалада персоналды басқарудың маңызды міндеті ретінде персоналды бейімдеудің негізгі тұжырымдамасының теориялық аспектілері ашылады. Барлық ғылыми тұжырымдамалардың пайда болу реті бойынша отандық және шетелдік зерттеушілердің әртүрлі түсіндірмелеріне толық талдау жасалады. Сонымен қатар, мазмұнның жаңа сипаттамалық ерекшеліктері анықталады, барлық қызметкерлердің және тұтастай ұйымның пікірі бойынша бейімделудің негізгі мақсаттары, негізгі міндеттері анықталады.

Қазіргі уақытта персоналды бейімдеу белгілі бір персоналды басқару жүйесінің негізгі құрамдас бөлігі болып табылады. Бейімделу процесінің өзі басқарылады және барлық жаңа жұмысшыларды ұйымның негізгі мәдениетіне, ұйымның барлық ішкі тәртібіне, сондай-ақ осы компания ұсынатын барлық нақты талаптар мен үміттерге, олардың негізгі жұмыс орнына бейімдеуге бағытталған.

Сонымен қатар, бейімделу белгілі бір уақытты ғана емес, сонымен бірге қаржылық шығындарды да азайтады, жұмыс орнын игеруге және максималды қайтарыммен өз бетінше жұмыс істеуге. Демек, бейімделу процесі басшылыққа да, қызметкерлерге де тиімді. Сондықтан менеджменттегі бұл мәселе өте маңызды деп айтуға болады. Тиісінше, жұмыс орнындағы персоналды бейімдеудің барлық мәселелері кез келген компания үшін басты мәселе болып табылады, өйткені персонал негізгі технология ретінде әрекет етеді. Бұл технология белгілі бір кадрлық саясаттың арқасында жүзеге асырылады және оны ұйым бекітеді.

Мақалада көрсетілген зерттеу нәтижелері әртүрлі коммерциялық кәсіпорындардың персоналды бейімдеу жүйелерін құруда қолданылуы мүмкін. Осылайша, осы тақырыпты неғұрлым егжей-тегжейлі дамыту үшін компанияның корпоративтік мәдениетінің деңгейлерін сақтау және дамыту мақсатында персоналды бейімдеудің ұйымдастырылған процесінің, сонымен бірге ұйымдағы әлеуметтік-психологиялық климатты тұрақтандыруға және жақсартуға әсерін бағалау көзделеді.

Негізгі сөздер: персоналды бейімдеу, бейімдеу, персоналды басқару, персоналды бейімдеу түрлері, персоналды бейімдеудің мақсаттары мен міндеттері.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ АДАПТАЦИИ ПЕРСОНАЛА

Аннотация.

В данной статье раскрываются теоретические аспекты основного понятия адаптация персонала как важнейшая задача управления персоналом. Проводится полный анализ различных трактовок как отечественных, так и зарубежных исследователей по последовательности появления всех научных понятий. Наряду с этим происходит выявление новых характерных особенностей содержания, определяются основные цели, главные задачи адаптации по мнению всех работников и организации в целом.

В настоящее время адаптация персонала является главным составляющим определенной системы управления персоналом. Сам процесс адаптации управляем и полностью направляется на адаптацию всех новых работников к основной культуре организации, ко всем внутренним распорядкам организации, а также ко всем определенным требованиям и ожиданиям, которые предоставляются данной компанией, к своему основному рабочему месту.

Вместе с тем, адаптация снижает не только определенные временные, но и финансовые затраты, на усвоение рабочего места и на самостоятельную работу с отдачей по максимальному. Следовательно, процесс адаптации взаимовыгоден как руководству, так и сотрудникам.

Поэтому, можно утверждать, что данная проблема в менеджменте является очень важной. Соответственно, все проблемы адаптации персонала на своем рабочем месте является главной для любой компании, потому что персонал выступает в роли основной технологии. Данная технология реализуется благодаря определенной кадровой политике и утверждается организацией.

Изложенные в статье результаты исследования могут быть применены при построении систем адаптации персонала различных коммерческих предприятий. Таким образом, чтобы более подробно развить данную тему предполагается дать оценку влиянию организованного процесса адаптации персонала с целью

сохранения и развития уровней корпоративной культуры компании, вместе с тем на стабилизацию и улучшение социально-психологического климата в организации.

Ключевые слова: адаптация, адаптация персонала, управление персоналом, виды адаптации персонала, цели и задачи адаптации персонала.

REFERENCES

- 1 Aizenk G., Vil'son G. Kak izmerit' lichnost'. [How to measure personality]. Kogito-centr. 2019. 283 p. [in Russian]
- 2 Ashirov D.A. Organizatsionnoe povedenie. [Organizational behavior]. Izd-vo «Prospekt». 2019. 355 p. [in Russian]
- 3 Vesnin V.R. Upravlenie personalom: teoriya i praktika. [Personnel management: theory and practice]. Moskva: KNORUS. 2019. 677 p. [in Russian]
- 4 Bazarova T.Y., Eremina B.L. Upravlenie personalom. [Personnel management]. Moskva. 2020. 560 p. [in Russian]
- 5 Eroshin A.P. K voprosu ob ispol'zovanii emodji v prepodavatel'skoi deyatel'nosti. [On the use of emojis in teaching]. Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta, seriya Pedagogika. №3. 2018. P.178-183 [in Russian]
- 6 Groshev I.V. Organizatsionnaya kul'tura. [Organizational culture]. Moskva: YUNITI-DANA. 2020. 288 p. [in Russian]
- 7 Marchenko O.I. Upravlenie personalom. [Personnel management]. Moskva. 2018. 466 p. [in Russian]
- 8 Smirnov V.V. Osobennosti sovershenstvovaniya sistemy adaptatsii personala na promyshlennom predpriyatii. [Features of improving the personnel adaptation system at an industrial enterprise]. Audit i finansovyi analiz. №1, 2018. 312 p. [in Russian]
- 9 Lukashevskaya D.A. Adaptatsiya i sovershenstvovanie sistemy stimulirovaniya i motivatsii personala k izmeneniyam sredy. [Adaptation and improvement of the system of stimulation and motivation of personnel to changes in the environment]. Vestnik universiteta. 2020. 116 p. [in Russian]
- 10 Miroseidi S.A., Kasumova G.M. Adaptatsiya sistemy stimulirovaniya i motivatsii personala k izmeneniyam sredy. [Adaptation of the system of stimulation and motivation of personnel to changes in the environment]. Innovatsionnaya nauka. №2. 2018. P. 212-214 [in Russian]
- 11 Koshkina N.V. Upravlenie personalom organizatsii. [Personnel management of the organization]. Almaty. 2019. 161 p. [in Russian]
- 12 Titkov A.A., Ernazarov T.Ya., Sherimova N.M. Primenenie sovremennykh kontseptsii HR-menedjmenta v praktike organizatsii Respublika Kazakhstan. [Application of modern HR management concepts in the practice of the Organization of the Republic of Kazakhstan]. Pavlodar. 2018. 110 p. [in Russian]

Information about authors:

Saule Primbetova - **corresponding author**, candidate of economic sciences, associate professor of the Department "Economics and Management", M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Republic of Kazakhstan

E-mail: bal_01_01@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5260-096X>

Информация об авторах:

Сауле Примбетова - **основной автор**, кандидат экономических наук, ассоциированный профессор кафедры «Экономика и менеджмент» Западно-Казахстанского университета имени М.Утемисова, г. Уральск, Республика Казахстан

E-mail: bal_01_01@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5260-096X>

Авторлар туралы ақпарат:

Сауле Примбетова - **негізгі автор**, экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика және менеджмент» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: bal_01_01@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5260-096X>

N. Kurmanov^{1*} , A. Idrisova²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University
Astana, 010000, Republic of Kazakhstan

²Karaganda State University Academician E.A. Buketova
Karaganda, 28, Republic of Kazakhstan

*e-mail: Kurmanov_NA@enu.kz

DEVELOPMENT OF ELECTRIC TRANSPORT INFRASTRUCTURE IN KAZAKHSTAN

Abstract.

Electric transport has become possible thanks to modern technologies and innovations in the field of energy. Today, the world is actively switching to the use of environmentally friendly transport in order to reduce the harmful impact on the environment. Leading scientists in this field have done a great job to ensure the smooth operation of electric transport. The main problem of electric transport is the limited charging of batteries and the lack of infrastructure of charging stations. Leading scientists are working on this issue and finding new solutions to ensure safe and fast charging. The main purpose of the study is to study the problems and prospects of the development of electric transport infrastructure in Kazakhstan. The study summarizes statistical indicators of the development of electric transport infrastructure in Kazakhstan, obtained from official sources of the Bureau of National Statistics of the Republic of Kazakhstan. The analysis made it possible to identify the primary tasks, the solution of which will simplify the spread of electric transport: creating a favorable economic environment for the development of the electric transport market, the introduction of electric buses in cities, stimulating business to create enterprises for the utilization of traction batteries and electric vehicles, supporting and developing the production of electric vehicles in the country, training and training of specialists in the field of electric transport, development of electric transport management plans and monitoring its use.

Key words: electric vehicle, infrastructure, prospects, charging stations, Kazakhstan.

Introduction.

Due to the increase in the number of cars and environmental pollution, many countries and regions, including Kazakhstan, are beginning to actively develop electric transport infrastructure.

First of all, the development of electric transport in Kazakhstan will reduce emissions of harmful substances into the atmosphere. This is important for the preservation of public health and environmental sustainability of the region. In addition, it will reduce dependence on oil products and increase the energy security of the country.

The second important reason for the development of electric transport is economic efficiency. Electric cars have a low cost of operation and maintenance, which is an important factor for business and private owners. In addition, the presence of own production of electric vehicles can contribute to the development of the domestic industry and increase competitiveness in the world market.

The third reason is the improvement of the mobility of the population. Electric cars have high speed and maneuverability, which makes them more convenient to move in an urban environment. The development of electric transport infrastructure also contributes to the improvement of public transport and the creation of new jobs.

Also, when burning fuel, a large amount of greenhouse gases is released, which have long threatened us with global climate warming. Due to this, not the best, situation, the XXI century requires us to find new solutions to this number of problems [1], [2].

However, despite all the advantages, the development of electric transport in Kazakhstan faces a number of problems and challenges. Insufficient number of charging stations, limited power reserve, high cost of electric vehicles - all this complicates the spread of this type of transport. In this regard, it is important to develop state programs and attract investments in the development of electric transport infrastructure.

The main purpose of the study is to study the problems and prospects of the development of electric transport infrastructure in Kazakhstan.

Materials and methods of research.

The article presents data from the Bureau of National Statistics of the Republic of Kazakhstan on the development of the electric transport industry.

The information base for the formation of data on the statistics of electric motor transport is the primary statistical data of national statistical observations of monthly, quarterly and annual frequency:

- 1) statistical observations of legal entities of monthly and annual frequency;
- 2) statistical observations of individual entrepreneurs of quarterly frequency;
- 3) administrative data of state bodies on the fleet of vehicles.

Results and its discussion.

One of the ways to solve the problem of inner-city transport is the introduction of electric vehicles. To date, their implementation and active use is becoming more accessible. Large European and American firms, in pursuit of modern trends, have long taken a guideline for this type of transport, the use of which, on the one hand, requires considerable costs for the state (in terms of re-equipment of infrastructure), but at the same time brings significant benefits in line with efficiency for drivers and environmental friendliness for the state as a whole.

The first models of electric cars appeared in the twentieth century, but they were never put into mass production because of their low power. The maximum speed of movement of such cars was 90 km/h, and they could drive less than a hundred kilometers without replacing the batteries. Modern mass-produced electric vehicles began to enter the market relatively massively in the late 2000s. More or less significant sales statistics begin in 2010, when the bill for electric cars sold went to tens of thousands annually [3].

The Mitsubishi I-Miev, which appeared in 2009, became the first modern electric car capable of driving along motorways on a par with conventional cars. Mitsubishi I-Miev holds a kind of record – in February 2011, it became the first mass-produced electric car in history, the sales volume of which exceeded 10 thousand units. However, already in 2011, the Nissan Leaf became the best-selling electric car.

Aspects of using an electric vehicle include:

First of all, because of the price: in almost all countries, buyers do not want to overpay for electrification. The real surcharge for an electric motor under the hood is, on average, at least \$ 10,000. In the USA, there were no more than 9% of them, and in Russia less than 1%. The second factor of disappointment was the maximum mileage on a single charge: it must be at least doubled [4].

Most customers need their electric car to be able to travel at least 320 km. And the third is the charging time. Ideally, its duration should not be longer than that of fuel cars.

At least less than two hours. This will be possible if all owners of electric vehicles are equipped with special 340-volt express chargers, which are equipped with specialized gas stations. In the meantime, the charging time from a standard power grid, depending on the voltage, can range from eight hours in Europe to twenty in the USA.

According to the Statistics Agency of the Republic of Kazakhstan, as of August 1, 2022, 448 electric vehicles were registered in the country. However, there is not a single company that officially supplies electric vehicles to the territory of the Republic of Kazakhstan. The fleet of electric vehicles in Kazakhstan is shown in Figure 1.

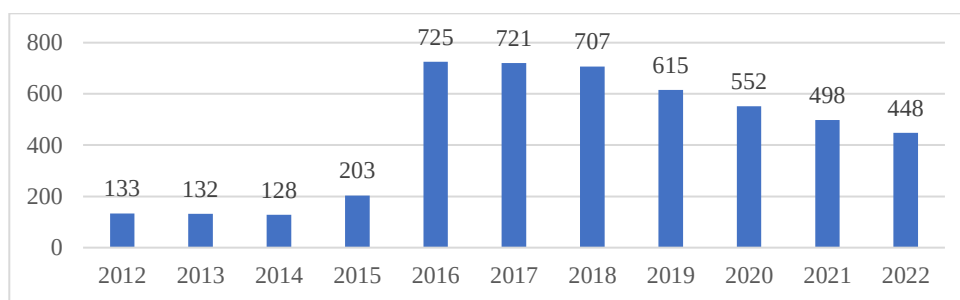

Figure 1 – The number of registered passenger electric vehicles from 2012 to 2022

Note: Compiled by the authors according to the data of the Bureau of National Statistics of the Republic of Kazakhstan [5].

Figure 1 shows the number of registered passenger electric vehicles in Kazakhstan from 2012 to 2022. The number of electric vehicles is measured in thousands, and it has changed over time.

In 2012, 133 thousand passenger electric vehicles were registered, and in 2013 this number decreased to 132 thousand. In 2014, the number of registered electric vehicles further decreased to 128 thousand.

However, since 2015, the number of registered electric vehicles in Kazakhstan has been increasing. In 2015, 203 thousand passenger electric vehicles were registered, and in 2016 this number increased to 725 thousand. In 2017 and 2018, the number of registered electric vehicles continued to grow, peaking at 707,000 in 2017 and then dropping to 615,000 in 2018.

From 2019 to 2022, the number of registered passenger electric vehicles in the world continued to grow, but at a lower level than in previous years. In 2019, 552 thousand electric vehicles were registered, and in 2020 and 2021 this number decreased to 498 thousand and 448 thousand, respectively.

The total number of registered passenger electric vehicles in the world has increased over time, although growth has slowed in recent years.

Each electric vehicle is equipped with a power supply that can charge the car battery to full charge within 8-12 hours by connecting to a household outlet. On a full charge, these electric vehicles can travel from 100 to 400 km, depending on the car model and the capacity of the installed battery.

In Kazakhstan, owners of electric vehicles pay about 100 tenge per 100 km of mileage. If we take into account the minimal need for lubricants in an electric vehicle, then the operating cost of such a vehicle becomes very low, despite its high starting cost [6].

The main problem in the operation of an electric car is the attitude of motorists to the power reserve. We used to talk about the mileage of the car in “liters”. You can't treat an electric car the same way. Electric vehicles have a lithium-ion battery, the same as in laptops and phones, which does not really “like” full discharge and fast charge. When operating an electric vehicle, it is advisable to charge the battery at any opportunity and not bring its discharge to a low level. That is why the development of the infrastructure of charging stations is extremely important for owners of electric cars. At the moment, due to the lack of charging stations in Kazakhstan, electric vehicles are charged from household outlets or in places where there is physical access to electrical outlets. This nuance significantly slows down the wider spread of electric vehicles in Kazakhstan.

Thus, there is no more environmentally friendly and inexpensive alternative to electric vehicles in the near future for inner-city vehicles that provide transportation over relatively short distances at low speed.

As prospects, let us turn to vivid examples of improving the infrastructure of charging stations in Europe, America and China.

So, in the USA, the network of charging stations began to increase rapidly after the launch of the government subsidy program for electric cars in 2008 and the start of sales of the most popular electric car NissanLeaf in 2010.

Electric vehicle charging stations have been one of the key infrastructure challenges faced by the electric vehicle industry in the US since 2008. However, over the past few years, the situation has started to change, and charging stations have become more affordable and convenient to use.

In the early 2010s, there were only a few charging stations for electric vehicles in the United States, and most of them were located in California. However, in 2011, the Electric Vehicle Road project was launched, which was created with the aim of expanding the network of charging stations throughout the country. Since then, the number of charging stations in the United States has grown from several hundred to several thousand.

In 2016, the Obama administration announced a plan to build a network of charging stations across the country to enable the transition to electric vehicles for a wider audience. As part of this plan, it was planned to install more than 48 thousand charging stations in the United States by 2025.

By 2021, the USA has more than 100 thousand charging stations for electric vehicles. They are located all over the country and are located both on main highways and in cities and suburbs. In addition, in recent years, most electric vehicle manufacturers have started building their own charging stations to provide convenience for their customers.

The tax credit for hybrid electric vehicles was introduced in the United States in 2012 in order to stimulate sales and use of environmentally friendly vehicles. This loan provides a substantial tax discount for buyers of hybrid cars, which makes them more affordable for many consumers.

Over the years, the U.S. hybrid electric vehicle tax credit program has gone through several changes. In 2014, the maximum loan size was set at \$7,500, which is a fairly significant amount. However, the credit is starting to decrease for manufacturers whose cars have already been sold in the amount of more than 200,000 units. Such manufacturers include Tesla and General Motors.

In addition, in 2018, the tax credit for hybrid cars was changed during Trump's tax reform. According to the new rules, the loan is granted only for cars with a smaller battery capacity. Specifically, for cars with a battery capacity of 16 kWh or more, the loan is no longer provided. This has significantly reduced the availability of credit for buyers of hybrid cars.

Nevertheless, the tax credit program for hybrid cars continues to exist at the present time. And although some restrictions have been introduced in recent years, credit can still be a significant factor when buying environmentally friendly cars. This helps not only car sellers, but also the ecological state of the planet as a whole.

Thus, the USA has developed one of the largest infrastructure networks for electric cars in the world – 30,868 stations and high-speed charging without taking into account home [7].

Since 2010, China has been actively developing the production of electric vehicles and supporting their sales through government subsidies. In 2014, the Chinese government set a goal of selling 5 million electric vehicles by 2020. This goal was achieved in 2021.

Chinese car manufacturers such as BYD, NIO, and BAIC have become leaders in the electric vehicle market in China. BYD is the largest manufacturer of electric vehicles in China and sells its cars in more than 50 countries around the world. Founded in 2014, NIO offers high-tech electric vehicles and innovative charging station infrastructure.

In addition, international car manufacturers such as Tesla are also actively developing their presence in the Chinese market. In 2019, Tesla launched its largest factory in China, which is a key part of the company's strategy to expand its business in China and Asia.

Since 2010, China has been actively developing the infrastructure of charging stations. In 2015, the Chinese government launched a national program to develop the infrastructure of charging stations. The goal of the program is to install 4.8 million charging stations by 2020.

Chinese companies such as State Grid Corporation and China Southern Power Grid are actively involved in the construction of charging station infrastructure. In 2021, more than 1 million charging stations were installed in China.

In recent years, electric cars have become increasingly popular among motorists in Europe. This is due to several factors, including increased awareness of climate change, stricter emission standards and improved electric vehicle technology. The article presents an overview of the evolution of electric vehicles and charging station infrastructure in Europe for the period from 2010 to 2021.

Since 2010, electric vehicle manufacturers have started large-scale production of electric vehicles, and since then the number of electric vehicles on the roads of Europe continues to grow. Over the past few years, some of the largest automakers, such as Volkswagen, BMW and Renault, have begun to offer more affordable models of electric vehicles, which has also contributed to an increase in demand for them.

However, despite a significant increase in the number of electric vehicles on the roads, the share of electric vehicles is still a small proportion of the total number of cars. In 2010, electric vehicles accounted for less than 1% of the total number of registered cars in Europe. By 2021, the share of electric vehicles was about 5%.

Over the past few years, the number of charging stations in Europe has increased significantly. In 2010, there were only a few hundred charging stations in Europe, while by 2021 the number of charging stations reached more than 200,000.

There are various types of charging stations, from slow chargers for home use to fast charging stations in parking lots and on freeways. Currently, most charging stations in Europe are designed to charge at fast and medium speeds.

Thus, there are sufficient prospects for the development of this industry in Kazakhstan. Today, the infrastructure of electric vehicles is one of the most attractive objects for investment, despite the fact that we have only a few hundred electric vehicles so far, 5-10 years later, when the secondary market of electric vehicles from Europe is activated, the infrastructure of charging stations can become a gold mine for resourceful entrepreneurs.

Table 1 – Electric vehicles in the regions of Kazakhstan as of 01.06.2021

Регион	Hybrid	Electro	Total
Almaty	143	244	387
Astana	50	84	134
Almaty region	33	10	43
Karaganda region	24	9	33
Shymkent	21	7	28
Atyrau region	19	3	22
Pavlodar region	13	9	22
Kostanay region	11	9	20
Aktobe region	16	1	17
Zhambyl region	14	2	16
East Kazakhstan region	11	3	14
West Kazakhstan region	12	-	12
Turkestan region	8	-	8
Mangystau region	6	1	7
Akmola region	3	2	5
North Kazakhstan region	4	-	4
Kyzylorda region	2	2	4
Total	390	386	776
Note: Compiled by the authors according to the data of the Bureau of National Statistics of the Republic of Kazakhstan			

As can be seen from the table, we observe an equal ratio of hybrid and electric vehicles for 2021. The total number is 776 units of equipment.

Table 2 – Availability of electric vehicles on 01.06.2021

Type	Количество
Hybrid	390
Electro	386
Total	776
Note: Compiled by the authors according to the data of the Bureau of National Statistics of the Republic of Kazakhstan	

Next, let's look at the top brands in use by the owners. Toyota is the leader in the list with 210 units, Jaguar closes with 45 units of equipment.

Table 3 – Top brands of electric vehicles in Kazakhstan

Brand	Quantity
Toyota	210
Tesla	189
Lexus	71
Honda	61
JAC	46
Nissan	33
BMW	27
Porsche	26
Hyundai	23
Audi	21
KIA	13
Jaguar	11
Прочие	45
Итого	776
Note: Compiled by the authors according to the data of the Bureau of National Statistics of the Republic of Kazakhstan	

In addition to electric vehicles, the fleet of electric buses in Kazakhstan has become actively spread. Consider the table of electric buses with different traction.

Table 4 – Electric buses with electric and hybrid traction on 01.06.2021

Type	Quantity
Hybrid	17
Electro	124
Total	141
Note: Compiled by the authors according to the data of the Bureau of National Statistics of the Republic of Kazakhstan	

Table 5 – Availability of electric buses in the regions

Регион	Hybrid	Electro	Total
Astana	16	87	103
Almaty	-	17	17
Pavlodar region	-	11	11
Mangystau region	-	5	5
Kostanay region	-	2	2

Almaty region	-	2	2
East Kazakhstan region	1	-	1
Total	17	124	141
Note: Compiled by the authors according to the data of the Bureau of National Statistics of the Republic of Kazakhstan			

Development of electric vehicle production in Kazakhstan

– Serial production of the JAC iEV7S electric car has been organized at SaryarkaAvtoProm LLP, OTTS has been obtained

As of June 2021, 97 units of electric vehicles were produced, including 42 units in 2021

– Production of electric buses Yutong, Ankai, Golden Dragon has been mastered

Since 2018, 115 units of electric buses of domestic production have been sold in the cities of Astana, Pavlodar, Aktau

The current infrastructure of electric charging stations Installed 51 EZ in Astana and 53 EZ in Almaty. At the initial stage of development, a decision was made on the ratio of ESS to the number of electric vehicles 1 to 5.

Proposed measures for infrastructure development:

– Creation of fast and free charging networks in major cities of the Republic of Kazakhstan

Allocation of land plots and parking areas for the installation of "fast" charging stations and the supply of electricity to them

– Launch of electric carsharing and electric taxi projects based on electric vehicles of domestic production in large cities

– Providing free charging for electric carsharing and electric taxi projects for a period of 10 years.

Proposed measures to encourage the purchase of electric vehicles:

– Provision of free parking space equipped with chargers

– Provision of free travel on toll roads

– Ensuring the ability to move along bus lanes of public transport

Allocation of priority for the electric taxi project over other modes of transport in places of high demand for taxis

– Updating of public transport with electric buses of domestic production

– Providing free access to national parks and nature reserves

– Additional stimulation of the production of wheeled vehicles with an electric motor in the Republic of Kazakhstan

Allocation of additional funds for the purchase of electric vehicles within the framework of preferential car loans

Table 6 – Availability of EHS networks for 2021

Regions:	High - speed stations
Almaty	12
Astana	5
Almaty region	4
Shymkent	4
Kokshetau	1
Karaganda	1
Pavlodar	1
Semei	1
Taraz	1
Turkestan	1
Astana -Almaty	7
Almaty -Shymkent	3

Astana –Pavlodar-Semey	3
Astana-Kokshetau	2
Total:	46
Note: Compiled by the authors according to the data of the Bureau of National Statistics of the Republic of Kazakhstan	

There are approximately 50 charging stations for electric vehicles across the country. For comparison: there are 225 fuel filling stations in Karaganda, 90 in Kostanay, 120 in Ust-Kamenogorsk. And their profitability is more ensured by the sale of additional services and goods. The commercial efficiency of the EHS in the foreseeable future will be significantly limited by the volume of the existing fleet of electric vehicles. As for quantity statistics, there is a problem of correctness of basic calculations. In particular, it is worth pointing out the number of electric buses in the country's fleet. The BNS data indicates that only seven units of this type of equipment are registered in Kazakhstan. However, only one of the capital's road carriers has one hundred electric buses available [8].

The concept of the development of the electric power industry until 2035, analysts of the Ministry of Energy of the Republic of Kazakhstan provide such forecast data. The number of electric vehicles in the country may double in a year, and in 12 years it will grow to 40.1 thousand units. This is a pessimistic rather than an optimistic forecast.

Table 7 – Forecasts for the growth of the number of electric vehicles in the Republic of Kazakhstan

	2021	2025	2030	2035
Number of electric vehicles, thousand units	0,451	1,125	6,267	40,173
Electricity consumed by electric vehicles, million kWh	1,53	3,8	21,3	136,6
Number of charging stations, units	58	-	-	8 000
Note: Compiled by the authors according to the Ministry of Energy of the Republic of Kazakhstan				

The issue of the development of the ESS network is closely linked to the growth of the number of electric cars. For 40 thousand cars, 8 thousand charging stations will be needed, that is, almost 700 times more than there are now.

The probability that private investors will invest in the construction and equipment of the ESS without state support will remain low. After all, such investments pay off for a very long time. It is worth noting that in some European countries, Germany, the UK, the development of infrastructure for green transport has progressed significantly, primarily due to public investment. As for the projected number of charging stations, the figure of 8 thousand is very approximate.

In the concept of development of the electric power industry of the Republic of Kazakhstan, this point is reflected only in general terms.

Regarding electric vehicles, in 2021, work continued in Kazakhstan to create conditions for their development. In particular, the subsidy for the purchase of electric vehicles has been increased in the country, as well as the areas of installation of charging stations have been expanded. Moreover, the Government of Kazakhstan continues to work on the creation of legal and tax mechanisms that contribute to the development of the electric vehicle market in the country.

Thus, it can be said that the concepts of the development of the electric power industry in Kazakhstan for 2021 are aimed at improving the efficiency and sustainability of the energy system, as well as creating conditions for the development of the electric vehicle market in the country.

In particular, according to experts of the Ministry, the state needs to create attractive conditions for investors willing to invest in the localization of electric transport in Kazakhstan, the production of domestic traction batteries. Technically, only two Kazakhstani companies can collect EVs so far. "Saryarka Avto Prom" two years ago presented a crossover JAC of its own assembly. Hyundai Trans Kazakhstan announced plans to release a hybrid Hyundai Ioniq [9].

The mentioned national concept of the development of the electric power industry of the Republic of Kazakhstan indicates that stimulating demand for domestic green cars is possible at the level of benefits for lending.

We are talking about a zero down payment and reduced interest rates on a car loan. "When there is a corresponding product, state instruments for stimulating demand can show effectiveness. In particular, the program of preferential car loans, which has been operating for Kazakhstani consumers since 2015. In fact, within the framework of the program, new cars are purchased that comply with Euro-4 and Euro-5 environmental standards. However, like any similar tool, the program has limited funding resources, which in turn affects its effectiveness".

Domestic consumer demand in our country is not so high as to ensure the profitability of domestic manufacturers of electric vehicles. Therefore, investing billions of state investments in the creation of their own production cars, and then trying to compete in foreign markets with China or Europe is not the best prospect. We can take advantage of the technological process that other countries have already achieved, and invest in updating the fleet and infrastructure.

Conclusion.

The Government of Kazakhstan is preparing amendments to the legislation to further stimulate the population to switch to electric vehicles.

The promotion of these initiatives is carried out through the Ministry of Transport of the Republic of Kazakhstan within the framework of the Roadmap for the development of production of wheeled vehicles with electric motors and infrastructure development.

Kazakhstan needs a number of measures to develop electric transport in order to improve the environmental situation and reduce dependence on oil and gas imports. Some of these measures may include:

1. Creating a favorable economic environment for the development of the electric transport market. In particular, Kazakhstan needs to create an infrastructure of charging stations and provide subsidies to stimulate the production and sale of electric vehicles.

2. Introduction of electric buses in cities. This can be especially effective for reducing air pollution in densely populated cities. In this case, the state can provide grants for the purchase of electric buses and charging infrastructure. Benefits when applying for a loan (0% down payment, reduced credit rates, free hard hat). Stimulating infrastructure development for Astana, Almaty, Shymkent Creating conditions for investors planning to invest in the production of traction batteries

3. Stimulating business to create enterprises for the utilization of traction batteries and electric vehicles.

4. Support and development of the production of electric vehicles in the country. Kazakhstan may need to attract investment and technological knowledge to create local production facilities.

5. Education and training of specialists in the field of electric transport. Kazakhstan may need to conduct advanced training courses for engineers, technicians and mechanics in order to guarantee the safety and efficiency of the operation of electric vehicles.

6. Development of electric transport management plans and monitoring of its use. The State can develop strategies for the development of electric transport in accordance with the needs and requirements of the population, as well as establish monitoring systems to collect data on the use of electric transport and its impact on the environment.

7. Cooperation with other countries and international organizations to gain access to advanced technologies and experience in the development of electric transport in other countries.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Schwedes O., Keiche M. (2021) Mobility in Upheaval. The Electric Car. Springer; 1st ed. 96 p.
- 2 Gowthamraj R., Chockalingam A.V., Kanendra N., Kameswara P.O. (2020) Energy-efficient converters for electric vehicle charging stations. Springer Nature Switzerland AG. 13 p.
- 3 Можарова В.В. Транспорт в Казахстане: современная ситуация, проблемы и перспективы развития. - Алматы: КИСИ при Президенте РК. — 2019. — 216 с.
- 4 Тиматков В.В. Электротранспорт как часть электрического мира. Факты и прогнозы. — М.: ИД «Энергия». — 2019. — 48 с.
- 5 Концепция использования электромобилей в крупных городах [Электронный ресурс] — URL: http://www.energsovet.ru/bul_stat.php?idd=212 (дата обращения 16.01.2023)
- 6 Материал из Википедии. [Электронный ресурс] — URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Tesla_Model_S (дата обращения 04.01.2023)
- 7 Tesla Model S. [Электронный ресурс] — URL: <http://luckyea77.livejournal.com/944723.html> (дата обращения 24.01.2023)
- 8 Бюро национальной статистики Республики Казахстан – статистика транспорта [Электронный ресурс] — URL: stat.kz/digital/tran/Pages/default.aspx (дата обращения 22.01.2023)
- 9 Развитие инфраструктуры для электромобилей: мировой опыт [Электронный ресурс] — URL: <http://www.sea.com.ua/news/view3372.html> (дата обращения 24.01.2023)

ҚАЗАҚСТАНДА ЭЛЕКТР КӨЛІГІНІҢ ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫН ДАМУ

Аңдатпа.

Электр көлігі энергетика саласындағы заманауи технологиялар мен инновациялардың арқасында мүмкін болды. Бүгінгі таңда әлем қоршаған ортаға зиянды әсерді азайту үшін экологиялық таза көлікті пайдалануға белсенді түрде көшуде. Осы саладағы жетекші ғалымдар электр көлігінің үздіксіз жұмысын қамтамасыз ету үшін үлкен жұмыс жасады. Электр көлігінің басты проблемасы батареяларды зарядтаудың шектелуі және зарядтау станцияларының инфрақұрылымының болмауы болып табылады. Жетекші ғалымдар бұл мәселеде жұмыс істеп жатыр және қауіпсіз және жылдам зарядтауды қамтамасыз ететін жаңа шешімдерді табуда. Зерттеудің негізгі мақсаты Қазақстандағы электр көлігі инфрақұрылымын дамыту мәселелері мен перспективаларын зерделеу болып табылады. Зерттеу шеңберінде Қазақстан Республикасының Ұлттық статистика бюросының ресми көздерінен алынған Қазақстанның электр көлігі инфрақұрылымын дамытудың статистикалық көрсеткіштері жинақталды. Жүргізілген талдау электр көлігін таратуды жеңілдететін бірінші кезектегі міндеттерді анықтауға мүмкіндік берді: электр көлігі нарығын дамыту үшін қолайлы экономикалық орта құру, қалаларда электр автобустарын енгізу, тартқыш батареялар мен электромобильдерді кәдеге жарату бойынша кәсіпорындар құру үшін бизнесті ынталандыру, елдегі электр көліктері өндірісін қолдау және дамыту, электр көлігі саласындағы мамандарды оқыту және даярлау, электр көлігін басқару жоспарларын әзірлеу және оны пайдалануды бақылау.

Негізгі сөздер: электромобиль, инфрақұрылым, перспективалар, зарядтау станциялары, Қазақстан.

РАЗВИТИЕ ИНФРАСТРУКТУРЫ ЭЛЕКТРОТРАНСПОРТА В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация.

Электротранспорт стал возможным благодаря современным технологиям и инновациям в области энергетики. На сегодняшний день мир активно переходит на использование экологически чистого транспорта, чтобы уменьшить вредное воздействие на окружающую среду. Ведущие ученые в этой области проделали огромную работу, чтобы обеспечить бесперебойную работу электротранспорта. Главной проблемой электротранспорта является ограниченность зарядки батарей и отсутствие инфраструктуры зарядных станций. Ведущие ученые работают над этим вопросом и находят новые решения, чтобы обеспечить безопасную и быструю зарядку. Основной целью исследования является изучение проблем и перспектив развития инфраструктуры электротранспорта в Казахстане. В рамках исследования обобщены статистические показатели развития инфраструктуры электротранспорта Казахстана, полученные из официальных источников Бюро национальной статистики Республики Казахстан. Проведенный анализ позволил выявить первостепенные задачи, решение которых упростит распространение электротранспорта: создание благоприятной экономической среды для развития рынка электротранспорта, внедрение электробусов в городах, стимулирование бизнеса для создания предприятий по утилизации тяговых батарей и

электромобилей, поддержка и развитие производства электротранспортных средств в стране, обучение и подготовка специалистов в области электротранспорта, разработка планов управления электротранспортом и мониторинга его использования.

Ключевые слова: автомобиль, инфраструктура, перспективы, зарядные станции, Казахстан.

REFERENCES

- 1 Schwedes O., Keiche M. (2021) Mobility in Upheaval. The Electric Car. Springer; 1st ed. 96 p. [in English]
- 2 Gowthamraj R., Chockalingam A.V., Kanendra N., Kameswara P.O. (2020) Energy-efficient converters for electric vehicle charging stations. Springer Nature Switzerland AG. 13 p. [in English]
- 3 Mozharova V.V. Transport v Kazakhstane: sovremennaya situatsiya, problemy i perspektivy razvitiya. [Transport in Kazakhstan: current situation, problems and development prospects]. Almaty: KISI pri Prezidente RK. 2019. 216 p. [in Russian]
- 4 Timatkov V.V. Elektrotransport kak chast' elektricheskogo mira. [Electric transport as part of the electric world]. Fakty i prognozy. M.: ID «Energiya». 2019. 48 p. [in Russian]
- 5 Kontseptsiya ispol'zovaniya elektromobilei v krupnykh gorodakh. [The concept of using electric vehicles in large cities]. Available at: — URL: http://www.energsovet.ru/bul_stat.php?idd=212 [in Russian]. (accessed: 16.01.2023)
- 6 Material iz Vikipedii. Available at: — URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Tesla_Model_S [in Russian]. (accessed: 04.01.2023)
- 7 Tesla Model S. Available at: — URL: <http://luckyea77.livejournal.com/944723.html> [in Russian]. (accessed: 24.01.2023)
- 8 Byuro natsional'noi statistiki Respubliki Kazahstan – statistika transporta. [Bureau of National Statistics of the Republic of Kazakhstan – transport statistics]. Available at: — URL: stat.kz/digital/tran/Pages/default.aspx [in Russian]. (accessed: 22.01.2023)
- 9 Razvitie infrastruktury dlya elektromobilei: mirovoi opyt. Available at: — URL: <http://www.sea.com.ua/news/view3372.html> [in Russian]. (accessed: 24.01.2023)

Information about authors:

Nurlan Kurmanov – **corresponding author**, PhD, professor, Research professor of the Department “Management”, L.N. Gumilyov Eurasian National university, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: Kurmanov_NA@enu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3937-6940>

Arman Idrisova – master of economics, leading specialist of the Department of “Public procurement” at the Karaganda University named after Academician E.A. Buketov

E-mail: Aelt@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8411-5977>

Информация об авторах:

Нурлан Курманов – **основной автор**, PhD, профессор, профессор-исследователь кафедры «Менеджмент», Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: Kurmanov_NA@enu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3937-6940>

Арман Идрисова – магистр экономики, ведущий специалист отдела государственных закупок НАО Карагандинский университет имени Академика Е.А. Букетова, г. Караганда, Республика Казахстан

E-mail: Aelt@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8411-5977>

Авторлар туралы ақпарат:

Нурлан Курманов – **негізгі автор**, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «Менеджмент» кафедрасының профессор-зерттеуші, PhD, профессор, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Kurmanov_NA@enu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3937-6940>

Арман Ыдырысова – экономика магистрі, КЕАҚ Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің «Мемлекеттік сатып алу» бөлімінің жетекші маманы, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Aelt@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8411-5977>

Р.К. Сабирова^{1*} , А.Б. Бекмагамбетов² ¹Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы²ҚР ЕХӘҚМ Еңбекті қорғау жөніндегі республикалық ғылыми-зерттеу институты
Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы*e-mail: sabirovarysty@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН КӘСІПОРЫНДАРЫНДА КӘСІБИ ТӘУЕКЕЛДЕРДІ БАҒАЛАУ

Аңдатпа.

Мақалада қазақстандық кәсіпорындарда кәсіби тәуекелдерді бағалауда қолданылатын көрсеткіштер негізделеді. Саладағы қауіпсіздік көрсеткіштерін жақсарту үшін қауіпсіздік жөніндегі мамандар жергілікті бағалауды жүргізуде шешуші рөл атқарады. Осылайша, қауіпсіздік тәуекелдерін қауіпсіздік мамандарының түсінуі мен қабылдауы тәуекелдерді бағалаудың сапасы мен сенімділігіне әсер ететіндігі қарастырылды.

Ғылыми әдебиеттерге сәйкес, ұйымдағы кәсіби тәуекелді бағалауда жалпы көрсеткіштер қолданылады. Кәсіби тәуекелді жұмыстағы жазатайым оқиғалардың саны, жұмыскерлерді қауіпсіздік бойынша оқыту іс-шараларының саны және т.б. сияқты көрсеткіштер негізінде өлшеуге болады. Алайда, жалпы көрсеткіштердің қолданылуы ұйымның шынайы жағдайын көрсетпеуі мүмкін. Сондықтан зерттеудің басты мақсаты – өндірістік жарақаттанудың статистикалық мәліметтерін талдай отырып, кәсіптік тәуекелді бағалаудың жекелеген көрсеткіштерін анықтау.

Кәсіби тәуекелдерді бағалауда Қазақстан Республикасындағы 2012-2021 жылдар арасындағы жазатайым оқиғалар мен өндірістік жарақаттану серпініне, еңбек қызметіне байланысты, оның ішінде өліммен аяқталған жазатайым оқиғалар кезінде зардап шеккендер саны бойынша талдау жасалды. Көптеген жарақаттану факторлары мен жазатайым оқиғалардың негізгі себептері қарастырылып, тиісті уақыт кезеңіндегі өндірістік жарақаттану көрсеткіштері, экономикалық қызметтің, өнеркәсіптің әртүрлі салаларындағы және жалпы мемлекеттегі өндірістік жарақаттану серпіні туралы қорытынды жасалды.

Негізгі сөздер: кәсіби тәуекелдер, өндірістік жарақаттар, кәсіби ауру, жазатайым оқиғалар, кәсіпорын.

Кіріспе.

Еңбекке байланысты жарақаттар мен өлім-жітім және кәсіптік аурулар бойынша әлемде жылына кемінде 2680 миллиард еуро шығын әкеледі және қауіпті әрі зиянды еңбек жағдайлары салдарынан күн сайын 7500 адам қайтыс болады деп есептеледі. Бұл жағдайды бақылау және азайту үшін әр ұйым кәсіби тәуекелдердің алдын алу шараларын әзірленуі тиіс. Бұл іс-шаралар қауіпсіз жұмыс ортасын құру үшін қажет және жұмысшылардың денсаулығын қорғауға ықпал етеді. Бұл ISO 45001:2018-де тіркелген еңбекті қорғау және өнеркәсіптік қауіпсіздікті басқару жүйесінен (OHSMS) туындайтын әрекеттермен ерекшеленеді, ол салауатты және қауіпсіз жұмыс орындарын қамтамасыз ету арқылы жұмысшылардың жарақаттары мен денсаулық мәселелерін болдырмауға бағытталған [1].

Рұқсат етілгендігін немесе жарамдылығын анықтаудың негізі есептелген тәуекелді қолайлы деп танылған деңгеймен салыстыру болып табылады. Тәуекелдердің қолайлылығы әлемдік тәжірибенің аналогтарына сәйкес келетін немесе аналитикалық әдістерді қолдана отырып есептелген нормативтік талаптар негізінде белгіленген критерийлерді пайдалана отырып бағалануы мүмкін [2].

Кәсіптік тәуекелдерді бағалауда кәсіпорындарда жұмыскерлермен кеңес жүргізіп, оларды бағалау жүргізуге қатыстыру, құқықтық және басқа да талаптарды орындап, бақылау органдары шығарған басқарушылық нұсқауларды есепке алу ескеру керек. Кәсіптік тәуекелдерді бағалау әдістерін таңдау тәуекелдер критерийлерін анықтауды талап етеді. Бағалау әдістерін таңдау қабылданған тәуекел критерийлерін алдын ала анықтайды. Жазатайым оқиғалардың жағдайларын ретроспективті талдау мыналарға мүмкіндік береді:

- жекелеген кәсіптер немесе кәсіптік топтар қызметкерлерінің жарақаттануына әкелетін тән қауіптердің тізбесін, сондай-ақ жазатайым оқиғаның туындауының неғұрлым қауіпті сценарийлерін анықтау;

- жарақат қауіпінің басым факторларын және қауіпті факторлардың қолайлылық деңгейлерін (өлшемшарттарын) белгілеу;

- қауіпті факторлардың әсерін азайтудың басым бағыттарын, әдістерін, тәсілдері мен құралдарын айқындау;

- жекелеген кәсіптер немесе кәсіптік топтар қызметкерлерінің жарақат қауіпсіздігін арттырудың мақсатты алдын алу саясатын жүргізу.

Өндірістік тәуекелдерді бағалау жұмысшылардың денсаулығы мен өмірін және бүкіл кәсіпорынның әл-ауқатын қорғауды қамтамасыз етудегі маңызды қадам болып табылады. Бұл кәсіпорын үшін өте маңызды тәуекелдерге, атап айтқанда, елеулі теріс салдарларды тудыруы мүмкін тәуекелдерге назар аударуға көмектеседі. Көбінесе тікелей іс-шаралар қолданыстағы өндірістік тәуекелдерді тиімді бақылауға мүмкіндік береді. Қарапайым және арзан, бірақ тиімді шаралар кәсіпорынның ең құнды активін – оның қызметкерлерін қорғауға мүмкіндік береді.

Осы типтегі жүйелердің өнімділігін үнемі бағалау қажет, ал әлсіз жақтары мен ықтимал мүмкіндіктерін анықтауға мүмкіндік беретін индикаторларды (процестердің тиімділігін сандық бағалау үшін көрсеткіштер) қолдану қажет, бұл шешім қабылдауға және еңбек жағдайларын жақсарту стратегияларын анықтауға көмектеседі.

Ғылыми әдебиеттерге сәйкес, ұйымда ішінара және оқшауланған түрде ескеретін жалпы көрсеткіштер қолданылды [3]. Мұны жұмыстағы жазатайым оқиғалардың саны, жұмыскерлерді қауіпсіздік бойынша оқыту іс-шараларының саны және т.б. сияқты көрсеткіштер негізінде өлшеуге болады. Алайда, жалпы және жеке көрсеткіштердің қолданылуы ұйымның шынайы жағдайын көрсетпеуі мүмкін. Сондықтан зерттеудің басты мақсаты өндірістік жарақаттанудың статистикалық мәліметтерін талдай отырып, кәсіптік тәуекелді бағалаудың басты көрсеткіштерін анықтау.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Өндірістік жарақаттануды зерттеу екі жолмен жүреді:

- 1) Статистика материалдары бойынша жарақаттану мен кәсіптік ауруларды зерделеу;
- 2) кәсіпорынды, цехты немесе учаскені техникалық тексеру арқылы жасырын қауіптерді зерттеу.

Зерттеуге сәйкес, қауіпсіздік мамандарында тәуекелдерді бағалаудың жүйелі әдістері жоқ екені анықталды және олардың көпшілігі өз тәжірибелері мен білімдеріне негізделген бағалауды жүргізеді, бұл сенімді емес. Екінші жағынан, сайттағы қауіпсіздік көрсеткіштеріне қол жеткізу үшін жақсы тәжірибе де өте маңызды.

Тәуекелдер критерийлерін айқындау (белгілеу) әдістемесі мынадай кезеңдерді іске асыруды көздейді:

1. Аналогтық жүйені таңдау және негіздеу;
2. Зақымдану сипаты бойынша жарақат алу тәуекелдерінің дискретті критерийлерін анықтау;

- жәбірленушінің денесіндегі зақымданудың орналасқан жері бойынша;

- жарақат көзі бойынша анықтама;

- әсер ету түрі (жазатайым оқиға түрі) бойынша анықтама.

3. Зақымдану сипаты бойынша жарақаттану тәуекелдерінің интегралдық критерийлерін анықтау;

- жәбірленушінің денесіндегі зақымданудың орналасқан жері бойынша;

- жарақат көзі бойынша;

- әсер ету түрі (жазатайым оқиға түрі) бойынша анықтау.

4. Ықтималдылықты (ΔR_v) және салдардың ауырлығын (ΔR_t) төмендетуге бағытталған шараларды қоса алғанда, тәуекелдерді одан әрі өңдеу қажеттілігі туралы талдау және шешім қабылдау.

Зерттеуде Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросының 2012 жылдан 2021 жылға дейінгі кезеңде ұсынған еңбек қызметіне байланысты жарақаттану және Қазақстан Республикасындағы кәсіптік аурулар туралы статистикалық деректер қарастырылды [4].

Нәтижелер және оларды талқылау.

Жұмыс күші өнеркәсіптің барлық салалары үшін құнды актив болып табылады және өнімділік пен өңірдің экономикалық өсуін анықтайды.

Құрылыс саласы Қазақстандағы жұмыспен қамтудың негізгі көзі болып табылады және жергілікті экономикада маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар, бұл сала жазатайым оқиғалардың жоғары деңгейінен зардап шегеді, бұл жұмыстан қалуға, өнімділіктің жоғалуына, еңбек қабілетсіздігінің тұрақтылығына және тіпті өлімге әкеледі.

Кесте 1 – Қазақстан Республикасындағы 2012-2021 жылдар арасындағы жазатайым оқиғалар мен өндірістік жарақаттану серпіні

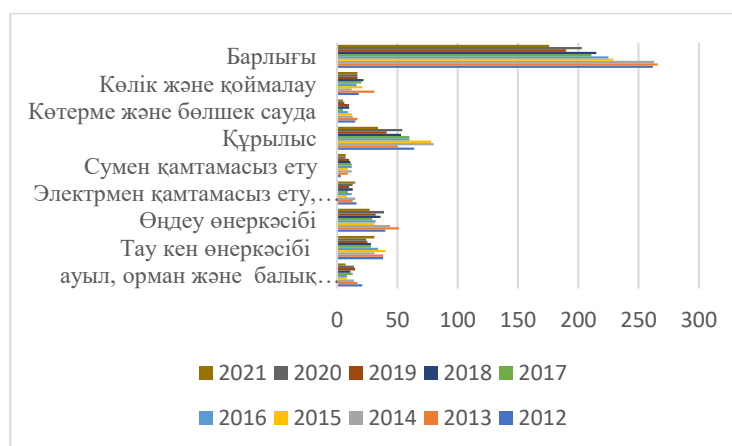
Жылдар/көрсеткіштер	Кәсіби аурудан зардап шеккендер саны	Өндірістік жарақаттан зардап шеккендердің саны, барлығы	Жазатайым оқиғалар кезінде қаза тапқандар саны
2012	116	644	58
2013	103	583	266
2014	112	568	263
2015	84	499	229
2016	46	424	225
2017	54	415	211
2018	50	425	215
2019	48	407	190
2020	46	391	203
2021	67	408	176

Ескерту: Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросының мәліметтері бойынша авторлармен құрастырылған

Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросының 2012 жылдан 2021 жылға дейінгі кезеңде ұсынған еңбек қызметіне байланысты жарақаттану және Қазақстан Республикасындағы кәсіптік аурулар туралы статистикалық деректерді қарастыра келе, 2012 жылмен салыстырғанда 2021 жылы кәсіби аурудан зардап шеккендер саны 2 есеге қысқарса, өндірістік жарақаттан зардап шеккендердің саны 2012 жылғы 644 адамнан 2021 жылы 408 адамға, яғни 37 пайызға дейін қысқарған. Алайда, 2012 жылмен салыстырғанда 2021 жылы жазатайым оқиғалар кезінде қаза тапқандар саны 3 есеге өсіп кеткен (1-кесте).

Өндірістік жарақаттанудың басты себептерінің бірі – жұмыскерлердің техника қауіпсіздік ережелерін сақтамауы, еңбек қауіпсіздігі мәселесіне ұйым басшыларының немқұрайлы қарауы, еңбек жағдайын ұйымдастыруға қосымша қаражаттың бөлінбеуі, қауіпсіздік мәселесі бойынша арнайы мамандар жұмысындағы салғырттық және тағы да басқа себептер.

1-суретте Қазақстан бойынша түрлі экономикалық қызмет түрлері бойынша еңбек қызметіне байланысты жазатайым оқиғалар кезінде қаза болғандардың саны көрсетілген.

Сурет 1 – Еңбек қызметімен байланысты жазатайым жағдайда қаза тапқан адамдар саны

Ескерту: Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросының мәліметтері бойынша авторлар құрастырған

Нәтижелер көрсеткендей, құрылыс саласы өлім-жітімнің жалпы саны тұрғысынан қарағанда да, ауыр жарақаттардың жалпы саны тұрғысынан да ең қауіпті салалардың бірі болды. Барлық жарақаттардың 45,0% - дан астамы «тау-кен өнеркәсібі және карьерлерді казу, құрылыс және өңдеу өнеркәсібі» негізгі кәсіби тобында болды (1-суретті қараңыз).

Кесте 2 – 2012-2021 жылдар кезеңінде Қазақстанда тіркелген және өндірістік жарақаттанудың динамикасы

Жылдар/ Көрсеткіштер	Еңбек қызметіне және кәсіптік ауруға байланысты жарақат нәтижесінде жұмыс уақытының жоғалуы, күндер			Өндірістік жарақаттану серпіні	
	Барлығы	Ірі және орта кәсіпорындар	Шағын кәсіпорындар	ерлер	әйелдер
2012	195815	175830	19985	386	258
2013	170534	148108	22426	368	215
2014	167662	137618	30044	368	200
2015	156101	128615	27486	298	201
2016	143129	109813	24516	189	235
2017	139876	108558	31318	240	175
2018	141594	115298	26296	229	196
2019	138516	112481	26035	215	192
2020	133553	112198	21355	224	167
2021	149370	124408	24962	248	160

Ескерту: Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросының мәліметтері бойынша авторлар құрастырған

2-кестеден 2021 жылы өндірісте зардап шеккендер туралы ұсынылған статистикалық мәліметтерден әйелдер 160 адамды құрағанын көруге болады (2012 жылы – 258; 2020 – 167). Ірі кәсіпорындардағы еңбек қызметі мен кәсіптік ауруларға байланысты жарақат нәтижесінде жұмыс уақытының жоғалуы шағын кәсіпорындармен салыстырғанда төмен.

Құрылыс жұмыстары ресми мекемелер жинаған жазатайым оқиғаларды зерттеу негізінде өнеркәсіпте жоғары қауіпті кәсіби сала ретінде танылды. Бұл көптеген себептердің жиынтығымен түсіндірілді, мысалы, құрылыс жұмыстарының жоғары тәуекел сипаты, қауіпсіздік туралы білімнің төмендігі және құрылысшылардың тәуекелдер туралы

хабардар болмауы. Қауіпсіздік көрсеткіштерін арттырудың ең тиімді жолы жазатайым оқиғалардың орын алуына дейін олардың алдын алу екені анық.

Кесте 3 – 2021 жылы еңбек қызметіне байланысты, оның ішінде өліммен аяқталған жазатайым оқиғалар кезінде зардап шеккендердің саны, адам

Облыстар	Қызметкерлердің тізімдік саны (қоса атқаратын қызметкерлерсіз) есепті жылы орта есеппен, мың адам		1 жұмыс күніне және одан да көп еңбекке қабілеттілігінен айырылған, оның ішінде өліммен аяқталған зардап шеккендердің саны, адам				
	Барлығы	Әйелдер	Барлығы	Әйелдер	18 жасқа дейінгі жасөспірімдер	Топтық жазатайым оқиғалар кезінде	Кәсіби аурудан
ҚР	5 225,0	2 434,5	2 133	389	2	240	351
Ақмола	211,0	96,7	62	16	-	-	2
Ақтөбе	248,8	111,5	129	18	-	19	-
Алматы	332,3	168,2	43	5	-	4	-
Атырау	272,2	104,6	84	13	-	8	-
Батыс Қазақстан	175,1	85,7	58	16	-	8	-
Жамбыл	205,6	107,7	67	8	-	30	1
Қарағанды	434,6	198,7	537	50	1	52	224
Қостанай	244,3	114,0	115	35	-	6	-
Қызылорда	181,8	88,7	67	12	-	18	-
Маңғыстау	208,3	87,6	65	6	-	14	-
Павлодар	247,6	115,8	130	26	-	10	-
Солтүстік Қазақстан	158,9	75,6	43	11	-	11	-
Түркістан	280,5	150,3	81	21	-	12	-
Шығыс Қазақстан	370,8	166,7	320	55	1	12	124
Астана қ.	527,8	232,7	161	46	-	17	-
Алматы қ.	876,0	412,3	134	44	-	10	-
Шымкент қ.	249,5	117,8	37	7	-	9	-

Ескерту: Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросының мәліметтері бойынша авторлар құрастырған

Еңбек қызметіне байланысты жазатайым оқиғалар кезінде, оның ішінде облыстар бойынша өліммен аяқталған жазатайым оқиғалар кезінде зардап шеккендердің саны бойынша статистикалық деректерді талдай отырып, жазатайым оқиғалар кезінде зардап шеккендердің ең көп саны жылдан жылға Астана, Алматы қаласында және Қарағанды облысында байқалатынын атап өтуге болады (3-кесте). Талданатын 2021 кезеңде 18 жасқа толмаған зардап шеккен адамдар арасында тек 2 адам (Қарағанды облысында – 1 адам, Шығыс Қазақстан облысында – 1 адам) жазатайым оқиғадан зардап шеккен.

Саладағы қауіпсіздік көрсеткіштерін жақсарту үшін қауіпсіздік жөніндегі мамандар жергілікті бағалауды жүргізуде шешуші рөл атқарады. Осылайша, қауіпсіздік тәуекелдерін қауіпсіздік мамандарының түсінуі мен қабылдауы тәуекелдерді бағалаудың сапасы мен сенімділігіне әсер етеді.

Ұйымдар бірдей экономикалық қызметке ие болғанымен, әртүрлі физикалық сипаттамаларға, ерекше контекстке, яғни оларға әсер ететін көптеген критерийлерге ие. Оларды бағалау үшін бірдей көрсеткіштерді пайдалану алдын алу шараларында шығу тегі мәселелерін анықтау мүмкіндігін шектеуі мүмкін [5]. Осы ақпаратқа сүйене отырып, бұл зерттеудің мақсаты тәуекелді бағалау көрсеткіштерін анықтау болды.

Қызметкерлерге қауіпсіздік туралы тиімді нұсқаулар беріліп, қауіпсіздік туралы хабардар болу керек. Осылайша, барлық жұмысшылар өздерінің жұмыс орындарындағы тәуекелдер туралы білуі керек. Бірақ осы уақытқа дейін Қазақстанда кәсіби тәуекелдерді бағалау критерийі практикалық құрал ретінде әзірленбеген. Жұмыскерді еңбек (қызметтік) міндеттерін атқару кезінде жазатайым оқиғалардан міндетті сақтандыру туралы қолданыстағы заңға және Қазақстан Республикасындағы қауіпсіз еңбек тұжырымдамасына сәйкес 2030 жылға дейін біздің елімізде экономикалық қызмет түрлері және Қазақстан Республикасының өңірлері бойынша бақыланады [6].

Статистикалық тізілімге енгізілген ұйымдар және/немесе жеке кәсіпкерлер (заңды тұлғалар) екі жағдайда да статистикалық байқау объектілері болып табылады. Статистикалық ақпарат «кәсіби тәуекел санаттарын» анықтау үшін, сондай-ақ оларды жоюға бағытталған басым әрекеттерді таңдау үшін негіз ретінде пайдаланылады.

Кәсіби тәуекелдерді бағалауда келесідей көрсеткіштер қолданылады: жиілік коэффициенті, ауырлық коэффициенті, өндірістік жарақаттанудың жалпы деңгейі.

Жиілік коэффициенті белгілі бір уақыт аралығында әрбір 1000 жұмысшыға келетін жазатайым оқиғалардың санын сипаттайды және формула бойынша анықталады:

$$K_{ж} = (C \cdot 1000) / T, \quad (1)$$

Мұндағы C – белгілі бір кезеңдегі жазатайым оқиғалар саны;

T – сол кезеңдегі жұмыскерлердің орташа тізім саны.

Ауырлық коэффициенті бір жазатайым оқиғаға байланысты мүгедектіктің орташа ұзақтығын көрсетеді:

$$K_a = K / T, \quad (2)$$

Мұндағы K осы кезеңдегі барлық жазатайым оқиғалар бойынша еңбекке жарамсыздық күндерінің жиынтық саны.

Бұл көрсеткіш еңбекке қабілеттіліктің (мүгедектіктің) тұрақты жоғалуын ескермейді, сондықтан жарақаттанудың ауырлығын толық сипаттамайды.

Дәл осылай жарақат алу жиілігінің көрсеткіштерін 1..3 жұмыс күніне еңбекке қабілеттілігін жоғалту, өліммен аяқталған жарақаттану, сондай-ақ 1 жұмыс күніне және одан да көп күнге зардап шеккендерді бір жұмыстан екінші жұмысқа ауыстыру жиілігінің көрсеткіштері, еңбекке жарамсыздық көрсеткіштері, жарақаттанудың материалдық салдары, жазатайым оқиғалардың алдын алу шығындары және т. б. бойынша есептеуге болады [7].

Өндірістік жарақаттанудың жалпы деңгейі жалпы жарақаттану коэффициентімен сипатталады және формула бойынша есептеледі:

$$K_{жалпы} = K_{ж} \cdot K_a = K \cdot 1000 / T \quad (3)$$

Сонымен қатар, K_m және – ауыр (мүгедек жасайтын) және өліммен аяқталатын жарақаттардың арақатынасының пайызы анықталады:

$$K_m = J \cdot 100 / n \quad (4)$$

мұндағы C – өліммен және мүгедектікпен аяқталатын жағдайлардың саны.

Материалдық салдардың көрсеткіші:

$$K_m = M_c \cdot 1000 / T, \quad (5)$$

мұндағы M_c – есепті кезеңдегі жазатайым оқиғалардың материалдық салдары, теңге. Есепті кезеңдегі жазатайым оқиғалардың алдын алуға арналған шығындар көрсеткіші ($K_{ш}$), теңге:

$$K_{ш} = Ш \times 1000 / P, \quad (6)$$

мұндағы $Ш$ – есепті кезеңдегі жазатайым оқиғалардың алдын алуға арналған шығындар.

Көптеген жарақаттану факторлары мен жазатайым оқиғалардың негізгі себептері бойынша салыстырмалы көрсеткіштерді дәл осылай анықтауға болады. Тиісті уақыт

кезеңіндегі өндірістік жарақаттану көрсеткіштерін талдай отырып, олардың экономикалық қызметтің әртүрлі түрлеріндегі, өнеркәсіптің әртүрлі салаларындағы және жалпы мемлекеттегі өндірістік жарақаттану серпіні туралы қорытынды жасауға болады.

Қорытынды.

Құрылыс жұмыстары қазіргі қоғамдағы жоғары тәуекелді кәсіби сала екендігі анықталды. Бұл құрылыс жұмыстарына тән жоғары тәуекел және құрылыс жұмысшыларының білім деңгейінің төмендігі сияқты көптеген себептердің жиынтығынан туындады. Қауіпсіздік көрсеткіштерін жақсартудың ең тиімді жолы апаттардың алдын алу және олар орын алғанға дейін белгісіздікті азайту керек.

Сонымен, өндірістік жарақаттануды зерттеудегі абсолютті көрсеткіштер:

- жазатайым оқиғалар саны;
- зардап шеккен қызметкерлердің саны;
- жарақаттану себебінен еңбекке жарамсыздықтың жұмыс күндерінің саны және т.б.

Өндірістік жарақаттануды зерттеудегі салыстырмалы көрсеткіштер:

- жиілік коэффициенттері;
- жарақаттанудың ауырлық коэффициенттері;
- еңбекке жарамсыздық коэффициенті.

Қаржыландыру.

Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің Республикалық Еңбекті қорғау ғылыми-зерттеу институтының бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру шеңберінде орындалған жоба «Қазақстан Республикасындағы қауіпсіз еңбектің экономикалық проблемалары және сақтандыру тетігін институционалдық қайта құру» (ЖТН BR11965728).

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Causes and circumstances of accidents at work in the EU. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. Available at: — URL: <http://europa.eu> (accessed: 20.01.2023)
- 2 Левашов С.П., Шкрабак Р.В., Смирнова Н.К. Профессиональный риск: методология оценки и управления. — СПб.: Проспект Науки. — 2020. — 288 с.
- 3 Риаскос К.Е.М., Энслин С.Р., Мерино Э.А.Д. Разработка показателей эффективности для охраны труда и техники безопасности: конструктивистский многокритериальный подход к СИЗ. — Производство, вып. 31. — 2021. — С. 1-16
- 4 Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросының ресми сайты. [Электрондық ресурс] — URL: <https://stat.gov.kz> (қаралу уақыты: 20.01.2023)
- 5 Таргынова Г.С., Садуақасова Н.М. Состояние безопасности труда в сельском хозяйстве Казахстана. МННК «Безопасность в условиях глобализации мира». — Элиста. — 2019. — С. 263-267
- 6 Правила управления профессиональными рисками, утвержденные приказом Министра труда и социальной защиты населения Республики Казахстан от 28 декабря 2022 года № 524 [Электронный ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2000021197> (дата обращения 10.01.2023)
- 7 Жандаулетова Ф.Р. Анализ профессиональных заболеваний и несчастных случаев на производстве. Конспект лекций для студентов специальности 5В073100 – Безопасность жизнедеятельности и защита окружающей среды. — Алматы: АУЭС. — 2019. — 51 с.

ОЦЕНКА ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ РИСКОВ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ КАЗАХСТАНА

Аннотация.

В статье обоснованы показатели, используемые при оценке профессиональных рисков на казахстанских предприятиях. Специалисты по безопасности играют решающую роль в проведении местных оценок для улучшения показателей безопасности в отрасли. Таким образом качество и надежность оценки рисков безопасности влияет на понимание и принятие рисков безопасности специалистами.

Согласно научной литературе, при оценке профессионального риска в организации используются общие показатели. Профессиональный риск можно измерить на основе таких показателей, как количество несчастных случаев на работе, количество обучающих мероприятий по безопасности работников и т.д.

Однако использование общих показателей может не отражать реальное состояние организации. Поэтому главной целью исследования является определение отдельных показателей оценки профессионального риска с анализом статистических данных производственного травматизма.

При оценке профессиональных рисков проведен анализ динамики несчастных случаев и производственного травматизма в Республике Казахстан за 2012-2021 годы, по количеству пострадавших в связи с трудовой деятельностью, в том числе при несчастных случаях со смертельным исходом. Рассмотрены многие травмирующие факторы и основные причины несчастных случаев, сделаны выводы о показателях производственного травматизма за соответствующий период времени, динамике производственного травматизма в различных сферах экономической деятельности, промышленности и в государстве в целом.

Ключевые слова: профессиональные риски, производственные травмы, профессиональные заболевания, несчастные случаи, предприятие.

ASSESSMENT OF PROFESSIONAL RISKS AT ENTERPRISES IN KAZAKHSTAN

Abstract.

The article substantiates the indicators used in assessing occupational risks at Kazakhstani enterprises. To improve safety performance in the industry, security professionals play a crucial role in conducting local assessments. Thus, it was examined whether the understanding and acceptance of security risks by security specialists affects the quality and reliability of risk assessment.

According to the scientific literature, when assessing occupational risk in an organization, general indicators are used. This can be measured on the basis of indicators such as the number of accidents at work, the number of training activities on employee safety, etc. However, the use of general indicators may not reflect the real state of the organization. Therefore, the main purpose of the study is to determine individual indicators of occupational risk assessment with the analysis of statistical data on occupational injuries.

In the assessment of occupational risks, the analysis of the dynamics of accidents and occupational injuries in the Republic of Kazakhstan for 2012-2021, according to the number of victims in connection with work, including fatal accidents, was carried out. Many traumatic factors and the main causes of accidents are considered, conclusions are drawn about the indicators of occupational injuries for the corresponding period of time, the dynamics of occupational injuries in various spheres of economic activity, industry and in the state as a whole.

Key words: occupational risks, occupational injuries, occupational disease, accidents, company.

REFERENCES

- 1 Causes and circumstances of accidents at work in the EU. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. Available at: — URL: <http://europa.eu> [in English]. (accessed: 20.01.2023)
- 2 Levashov S.P., Shkrabak R.V., Smirnova N.K. Professional'nyi risk: metodologiya otsenki i upravleniya. [Occupational risk: assessment and management methodology]. SPb.: Prospekt Nauki. 2020. 288 p. [in Russian]
- 3 Riaskos K.E.M., Enslin S.R., Merino E.A.D. Razrabotka pokazatelei effektivnosti dlya okhrany truda i tekhniki bezopasnosti: konstruktivistskii mnogokriterial'nyi podkhod k SIZ. [Development of performance indicators for occupational health and safety: a constructivist multi-criteria approach to PPE]. *Proizvodstvo*, vyp. 31. 2021. P. 1-16 [in Russian]
- 4 Qazaqstan Respublikasy Strategialyq josparlau jáne reformalar agenttiǵınıń ǘlttyq statistika búrosynyń resmi saıty. [Official website of the Bureau of national statistics of the agency of the Republic of Kazakhstan for Strategic Planning and reforms]. Available at: — URL: <https://stat.gov.kz> [in Russian]. (accessed: 20.01.2023)
- 5 Targynova G.S., Saduakasova N.M. Sostoyanie bezopasnosti truda v sel'skom khozyaistve Kazakhstana. [The state of labor safety in agriculture of Kazakhstan]. MNNK «Bezopasnost' v usloviyakh globalizatsii mira». Elista. 2019. P. 263-267 [in Russian]
- 6 Pravila upravleniya professional'nymi riskami, utverzhennyye prikazom Ministra truda i sotsial'noi zashchity naseleniya Respubliki Kazakhstan ot 28 dekabrya 2022 goda № 524. [Rules of occupational risk management approved by the Order of the Minister of Labor and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan dated December 28, 2022 No. 524]. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2000021197> [in Russian]. (accessed: 10.01.2023)
- 7 Zhandauletova F.R. Analiz professional'nykh zabolevaniy i neschastnykh sluchaeв na proizvodstve. Konspekt lektsii dlya studentov spetsial'nosti 5V073100 – Bezopasnost' zhiznedeyatel'nosti i zashchita okruzhayushchei sredy. [Analysis of occupational diseases and accidents at work. Lecture notes for students of specialty 5B073100 – Life safety and environmental protection]. Almaty: AUES. 2019. 51 p. [in Russian]

Information about authors:

Rysty Sabirova - **corresponding author**, candidate of economics sciences, professor, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Republican research institute of occupational safety of the MLSP of the Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: r.sabirova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9947-6564>

Alimzhan Bekmagambetov - candidate of legal sciences, associate professor, Republican research institute of occupational safety of the MLSP of the Republic of Kazakhstan, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: akm_nii@rniiot.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2033-3625>

Информация об авторах:

Рысты Сабирова - **основной автор**, кандидат экономических наук, профессор, Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, ведущий научный сотрудник Атырауского филиала РНИИОТ МТСН РК, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: r.sabirova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9947-6564>

Алимжан Бекмагамбетов - кандидат юридических наук, ассоциированный профессор, Республиканский научно-исследовательский институт охраны труда МТСН РК, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: akm_nii@rniiot.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2033-3625>

Авторлар туралы ақпарат:

Рысты Сабирова - **негізгі автор**, экономика ғылымдарының кандидаты, профессор, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, ҚРЕХӘҚ ЕҚРҒЗИ Атырау филиалының жетекші ғылыми қызметкері, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: r.sabirova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9947-6564>

Алимжан Бекмагамбетов - заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, ҚР ЕХӘҚМ Еңбекті қорғау жөніндегі республикалық ғылыми-зерттеу институты, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: akm_nii@rniiot.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2033-3625>

FTAMP 06.77.01
ӘОЖ 331.101.3

DOI 10.47649/vau.2023.v69.i2.12

Ж. Абузьярова*

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы

*e-mail: zh.abuzyarova@asu.edu.kz

ЕҢБЕК МОТИВАЦИЯСЫНЫҢ ҚӘСІПОРЫНДАҒЫ ТИІМДІ БАСҚАРУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа.

Ұйымды тиімді басқарудың маңызды факторларының бірі жұмыс күшін ынталандыру болып табылады, өйткені ол еңбек өнімділігін арттыруға, жұмысқа қанағаттануды жақсартуға ықпал етеді, сол арқылы кәсіпорынның жалпы табысына ықпал етеді. Мотивацияға ынталандыру, кәсіби өсу мен даму мүмкіндіктерін қамтамасыз ету, жағымды жұмыс ортасын құру, тұрақты кері байланыс және тану сияқты әртүрлі әдістер арқылы қол жеткізуге болады. Қызметкерлер ынталы болған кезде, олар өз жұмысына көбірек тартылады және оларға адал болады, бұл өнімділіктің жақсаруына және жұмысқа қанағаттануының жоғарылауына әкелуі мүмкін. Мотивацияланған қызметкерлер өз ұйымына адал болып қалу ықтималдығы

жоғары, бұл қызметкерлердің ауысуын азайтады және ұзақ мерзімді тұрақтылыққа ықпал етеді. Тиімді басқару ұйымның қажеттіліктеріне де, жеке қызметкерлердің қажеттіліктеріне де назар аударуды талап етеді.

Қазіргі әлемде қызметкерлерді кәсіпорындарға тарту мен ұстауға назар аударылып отырғанын ескере отырып, еңбек мотивациясының тақырыбы өте өзекті болып табылады. Үздік жұмыс күші үшін жаһандық бәсекелестік жағдайында ұйымдар өз қызметкерлерін ең жақсы жұмыс істеуге ынталандыру, өнімділікті арттыру және инновацияларды ынталандыру жолдарын табуы керек.

Бұл мақаланың мақсаты тиімді басқару факторы ретінде жұмыс күшінің еңбек мотивациясының процесін Bridge компаниясы мысалында зерттеу болып табылады. Мақаланың аясында еңбекті мотивациясының негізгі принциптері мен әдістері, сондай-ақ олардың қызметкерлердің жұмысына әсері қарастырылады. Зерттеу барысында қарапайым мадақтаудан бастап материалдық марапатқа дейінгі еңбек ынтасының алуан түрлері қарастырылып, олардың артықшылықтары мен кемшіліктері анықталады. Жұмысшылардың мотивациясын зерттеудің ғылыми жаңалығы жұмысшыларды ынталандыру, тарту және еңбек өнімділігі жүйесін жетілдірудің жаңа тәсілдерін зерттеуде жатыр.

Зерттеу нысаны мен тақырыбы әртүрлі аспектілер болып табылады, мысалы: еңбекақы төлеу жүйелері, мотивациялық бағдарламалар мен сыйлықақылар, еңбек жағдайлары мен ұйымдастырылуы, қызметкерлерді оқыту және дамыту және қызметкерлердің мотивациясы мен өнімділігін арттыру үшін қолданылатын әртүрлі әдістер мен тәсілдер. Бұл материалдық және материалдық емес ынталандыруды қамтуы мүмкін. Белгілі бір ұйымда еңбек мотивациясының қай әдістері жақсы жұмыс істейтіні және оларды қалай жақсартуға болатыны туралы толық түсінік алу үшін зерттеу әдістері ретінде сұхбат және Bridge компаниясының деректерін талдау пайдаланылды.

Негізгі сөздер: басқару, кәсіпорын, мотивация, жұмыс күші, ынталандыру, тиімділік.

Кіріспе.

Мотивация – бұл адамның белсенділігіне әкелетін және белгілі бір мақсатқа жетуге бағытталған факторлардың жиынтығы. Ол ішкі факторлардан (жеке мақсаттар, қажеттіліктер, мүдделер), сондай-ақ сыртқы факторлардан (жалақы, мансаптық мүмкіндіктер, басшылықтың мойындауы) туындауы мүмкін. Мотивация теориясында орталық орынды мотив алады. Еңбек мотивтері қызметкерлердің жұмыс істеуге және лауазымдық міндеттерін орындауға ынталы болу себептерін білдіреді. Кейбір жалпы еңбек мотивтеріне мыналар жатады: қаржылық сыйақы, жұмыс кепілдіктері, мансаптық өсу, мақсат сезімі, жағымды жұмыс ортасы, тану және ризашылық, жұмыс пен өмірдің тепе-теңдігі [1].

Тұтастай алғанда, әртүрлі еңбек мотивтері бар және қызметкерлерді осы факторлардың жиынтығы ынталандыруы мүмкін. Тиімді басқару өнімді және ынталы жұмыс күшін құру үшін осы мотивтерді және оларды жою жолдарын түсінуді талап етеді. Қызметкерлердің мотивациясын басқарудың қиындығы бірнеше факторларға байланысты.

Біріншіден, қызметкерлер – бұл жеке қасиеттерге, тәжірибеге және мотивацияға ие адамдар. Бір қызметкерді ынталандыратын нәрсе екіншісін ынталандырмауы мүмкін, сондықтан қызметкерлерді ынталандырудың әмбебап тәсілін жасау қиын болуы мүмкін.

Екіншіден, қызметкерлердің мотивациясына ішкі және сыртқы факторлар әсер етуі мүмкін. Жұмысқа қанағаттану, жеке мақсаттар және жұмыс пен өмірдің тепе-теңдігі сияқты ішкі факторлар қызметкердің мотивациясына әсер етуі мүмкін. Компания мәдениеті, өтемақылар мен жеңілдіктер сияқты сыртқы факторлар да қызметкерлерді ынталандыруда маңызды рөл атқарады.

Үшіншіден, қызметкерлердің мотивациясы уақыт өте келе өзгеруі мүмкін. Бүгінгі күні қызметкерді ынталандыратын нәрсе оны алты айдан бір жылға дейін ынталандыратын нәрсеге сәйкес келмеуі мүмкін. Сондықтан қызметкерлердің мотивациясын үнемі бағалау және қажет болған жағдайда стратегияларды түзету маңызды.

Төртіншіден, қызметкерлердің мотивациясын тиімді басқару адамның психологиясы мен мінез-құлқын терең түсінуді талап етеді. Менеджерлер өз қызметкерлерінің терең қажеттіліктері мен тілектерін анықтай алуы және оларға жауап беруі керек, бұл тиісті дайындық пен тәжірибесіз қиын болуы мүмкін.

Тұтастай алғанда, қызметкерлерді ынталандыруды басқарудың күрделілігі қызметкерлерді ынталандыруға жан-жақты және жеке көзқарастың маңыздылығын

көрсетеді. Жеке қызметкерлердің бірегей қажеттіліктері мен мотивациясын түсіну және оларды қанағаттандыру үшін жеке стратегияларды құру арқылы менеджерлер қызметкерлерге де, ұйымға да пайда әкелетін қолайлы және өнімді жұмыс ортасын құра алады [2].

Мотивация еңбек нарығында маңызды рөл атқарады, өйткені ол қызметкерлерді тарту, сақтау және тарту үшін маңызды. Мотивацияланған жұмыс күші өнімді, тиімді және ұйымның мақсаттарына жетуге ұмтылады. Мотивация қызметкерлерді өз мақсаттарына және ұйымға жету жолында жұмыс істеуге ынталандыратын факторларды білдіреді. Бұл ішкі болуы мүмкін, мысалы, жеке өсу мен дамуды қалау немесе сыртқы, мысалы, қаржылық сыйақы немесе тану. Мотивация деңгейіне көптеген факторлар әсер етуі мүмкін, соның ішінде жұмыс ортасы, жұмыс сипаты, ұсынылған сыйақылар мен тану.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Персоналдың мотивациясын бағалау кез келген ұйымдағы өнімділікті басқару процесінің құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл қызметкерлердің қандай салаларда жоғары жетістіктерге жеткенін және оларды жақсарту керек салаларын анықтауға көмектеседі.

Еңбек әрекетінің мотивтерін түсіндіретін мотивацияның бірнеше теориялары бар.

Бірінші және негізгілерінің бірі – Маслоудың қажеттіліктер иерархиясы (1-сурет).

Сурет 1 – Маслоудың адам қажеттіліктерінің иерархиясы

Ескерту: автормен құрастырылған

А.Маслоудың қажеттіліктер иерархиясы – 1943 жылы Авраам Маслоу ұсынған психологиялық теория. Бұл адамның мотивациясының моделі, ол адамдардың толық әлеуетіне жету және толыққанды өмір сүру үшін қанағаттандырылуы керек қажеттіліктердің әртүрлі деңгейлері бар екенін көрсетеді. Иерархия көбінесе иерархиялық тәртіпте орналасқан қажеттіліктердің бес деңгейі бар пирамида түрінде бейнеленген [3].

Маслоу теориясы адамның қажеттіліктері иерархиялық тәртіпте орналасады, оның төменгі жағында физиологиялық қажеттіліктер (тамақ пен баспана сияқты), одан кейін қауіпсіздік, тиесілілік, өзін-өзі құрметтеу және өзін-өзі жүзеге асыру қажеттіліктері орналасады деп ұсынады. Бұл теорияға сәйкес, қызметкерлер иерархияның әрбір деңгейінде өз қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін жұмыс істеуге ынталандырылады.

Мотивациялық-гигиеналық теория деп те аталатын Герцбергтің екі факторлы теориясы — психолог Фредерик Герцберг жасаған мотивация теориясы. Бұл теорияға сәйкес, адамның мотивациясына және оның жұмысқа қанағаттануына әсер ететін екі фактор бар: гигиеналық факторлар мен мотиваторлар (кесте 1).

Кесте 1 – Ф.Герцбергтің екі факторлы теориясы

Гигиеналық факторлар	Мотивациялар
Фирма мен әкімшіліктің саясаты	Жетістік
Жұмыс жағдайы	Қызметте жоғарылау мойындау, әрі мақұлдау
Еңбек ақы	Ерекше жоғары жауапкершілік
Басшылармен, әріптестермен қарым-қатынас орнату	Творчестволық, іскерлік өсі мүмкіндігі
Жұмыста тікелей бақылау дәрежесі	
Ескерту: автормен құрастырылған	

Гигиеналық факторлар қанағаттанбаудың алдын алу үшін жұмыс орнында қанағаттандырылуы керек негізгі қажеттіліктерді білдіреді. Оларға жалақы, еңбек жағдайлары, жұмыс қауіпсіздігі және компания саясаты сияқты факторлар жатады. Егер бұл факторлар болмаса немесе жеткіліксіз болса, қызметкерлер қанағаттанбауы және демотивациялануы мүмкін. Мотиваторлар, керісінше, жұмысқа қанағаттануға әкелетін және қызметкерлерді жақсы жұмыс істеуге ынталандыратын факторлар. Оларға тану, жетістіктер, жауапкершілік, өсу және алға жылжу мүмкіндіктері сияқты факторлар жатады [4].

Тұтастай алғанда, мотивация теориялары еңбек мотивтерін түсіндіруге көмектеседі және қызметкерлерді ынталандыратын және өнімділік пен жұмысқа қанағаттануға әкелетін тиімді басқару стратегияларын жасау үшін пайдаланылуы мүмкін.

Бұл мақалада Bridge компаниясының мысалы компанияның жұмыс күшін қалай ынталандыратынын зерттейді. Bridge компаниясы – мұнай-газ, логистика, өндіріс, сауда және құрылыс секторларында техникалық және әкімшілік персоналды таңдауға маманданған қазақстандық компания [5].

Bridge компаниясы еңбек нарығында 4 жылдан бері жұмыс істейді және орталықтандырылған ұйымдық құрылыммен жұмыс істейді, ол бірнеше бөлімдерге бөлінген, соның ішінде HR-консалтинг, жұмысқа қабылдау, оқыту және дамыту, әкімшілік қолдау. Компанияда өз клиенттері үшін теңшелген шешімдерді ұсыну үшін бірге жұмыс істейтін тәжірибелі рекрутерлер мен HR-кеңесшілер тобы бар. Bridge компаниясының мақсатты нарығы мұнай-газ, құрылыс, логистика, өндіріс және сауда сияқты бірқатар салаларды қамтиды. Компания жергілікті және халықаралық клиенттермен жұмыс істейді және кіші буыннан жоғары басшылыққа дейінгі барлық деңгейдегі лауазымдарға жұмысқа қабылдау тәжірибесі бар.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Кадрлық процестерді талдау – бұл компанияға кадрлық ресурстарды оңтайландыруға және жұмыс тиімділігін арттыруға мүмкіндік беретін персоналды басқарудың маңызды бөлігі. Кадрлық процестерге талдау жүргізу үшін кадрларды іріктеу, жалдау, оқыту, бағалау және жұмыстан шығаруды қоса алғанда, персоналдың өмірлік циклінің барлық кезеңдерін талдау қажет [6].

Кадрлық процестерді талдау компанияға кадрлардың біліктілігінің болмауы, өнімділіктің төмендігі, оқыту мен бос жұмыс орындарын ауыстырудың жоғары шығындары, кадрлардың ауысуының жоғары деңгейі және т.б. сияқты проблемаларды анықтауға және түзетуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, кадрлық процестерді талдау компанияға персоналды басқару саласындағы ең жақсы тәжірибелерді анықтауға және оларды жұмыс тиімділігін жақсарту үшін қолдануға көмектеседі. Ол сондай-ақ компанияға өзінің бизнес мақсаттары мен қажеттіліктеріне сәйкес қызметкерлерді жалдау және ұстау стратегиясын жасауға көмектесе алады.

2-кестеде осы компанияның HR бөлімінің қызметкерлері жүргізген Bridge компаниясында қызметкерлерді жалдау үшін HR процестерінің талдауы берілген.

Кесте 2 – Компания персоналын іріктеу бойынша кадрлық процестерді талдау

Процестер	Сипаттама	Негізгі көрсеткіштер	Тиімділікті бағалау
Персоналдың қажеттіліктерін талдау	Компанияның жаңа қызметкерлерге деген қажеттілігін анықтау	Ашық бос жұмыс орындарының саны, бос жұмыс орындарына өтінімдер саны, бос жұмыс орындарын толтыру уақыты, кадрларды іріктеу жөніндегі менеджерлердің қанағаттану деңгейі	Жоғары - компанияның қажеттіліктерін дұрыс анықтау іріктеу процесін жеделдетіп, сәйкестік шығындарын төмендетуі мүмкін
Үміткердің профилін әзірлеу	Позицияға сәйкес критерийлерді анықтау және үміткерлердің осы критерийлерге сәйкестігін бағалау	Кадрларды іріктеу жөніндегі менеджерлердің қанағаттану деңгейі, кандидаттың бейінін әзірлеуге арналған уақыт, критерийлерге сәйкес келетін кандидаттар саны	Жоғары - үміткердің нақты профилін әзірлеу үміткерлерді жақсырақ таңдауға әкелуі мүмкін
Үміткерлерді іздеу	Позиция үшін әлеуетті үміткерлерді іздеу	Әлеуетті үміткерлер саны, әртүрлі арналар арқылы тартылған үміткерлер саны, іздеуге уақыт	Орташа - үміткерлерді табу көп уақытты қажет етеді, бірақ дұрыс көзқарас ең жақсы үміткерлерді табуға әкелуі мүмкін
Іріктеу және сұхбат	Үміткерлердің критерийлерге сәйкестігін бағалау және әңгімелесу өткізу	Іріктеуден өткен кандидаттардың саны, іріктеу және әңгімелесу уақыты, кадрларды іріктеу жөніндегі менеджерлердің қанағаттану деңгейі	Орташа - іріктеу және сұхбаттасу көп уақытты алуы мүмкін, бірақ дұрыс таңдау ең жақсы үміткерлерді табуға әкелуі мүмкін
Профильге сәйкестігін тексеру	Референттерді және кандидаттар туралы қосымша мәліметтерді тексеру	Тексерілген кандидаттар саны, тексеруге уақыт, кадрларды іріктеу жөніндегі менеджерлердің қанағаттану деңгейі	Жоғары - тексеру профильге сәйкес келмейтін үміткерлердің скринингіне әкелуі мүмкін
Жұмыс ұсынысы	Жұмыс туралы ресми ұсынысты ресімдеу және оған қол қою		
Ескерту: автормен құрастырылған			

Бұл кесте Bridge компаниясын жалдау үшін HR процестерінің талдауы болып табылады. Кестеде компанияның қажеттіліктерін талдау, кандидат профилін әзірлеу, үміткерлерді іздеу, іріктеу және әңгімелесу, профильді скрининг және жұмыс ұсынысын қоса алғанда, жұмысқа қабылдау процесінің әртүрлі кадамдары берілген. Процестің әрбір қадамы «Сипаттама» бағанында сипатталған және «Негізгі көрсеткіштер» бағаны әрбір кадамның тиімділігін өлшеу үшін пайдаланылатын негізгі көрсеткіштерді береді. «Өнімділік рейтингі» соңғы бағанында жалпы іріктеу процесіне қосқан үлесіне және оны жүзеге асырудың тиімділігіне қарай жоғары, орташа немесе төмен болуы мүмкін әрбір кезеңнің тиімділігінің рейтингі көрсетіледі. Бұл кестедегі деректер компанияға HR процестерін талдауға және жұмысқа қабылдау процесіндегі әлсіз жақтарды анықтауға көмектеседі, бұл оның тиімділігін арттыруға және жалдау кірістілігін арттыруға мүмкіндік береді.

Bridge компаниясының дамуы үнемі персоналды басқарудың көптеген функцияларын жүзеге асыруды талап етеді: қызметкерлердің қажеттілігін жоспарлау, жұмысқа қабылдау, ұйымға жаңа қызметкерлерді бейімдеу, перспективті қызметкерлерді жоғарылату, кәсіби жарамсыздығына немесе жасына байланысты жұмыстан босату және т.б. Bridge компаниясында қызметкерлерді материалдық ынталандыру, материалдық көмек көрсету туралы ереже [7].

Сыйлықақы, сыйлықақы түрлері, материалдық ынталандыру және төлем көздері:

1. Бонустар жұмыс тиімділігін арттыруда ұйым қызметкерлерінің қаржылық қызығушылығы мен жауапкершілігін нығайтуға арналған.

2. Сыйлықақылар ұйым басшысының әрбір қызметкерді жеке бағалауы және оның қойылған міндеттер мен міндеттемелерді орындауға, тұрақты қаржылық жағдайға қол жеткізуге және ұйымның шаруашылық қызметінен түсетін пайданың өсуіне қосқан жеке үлесі негізінде есептеледі.

3. Қызметкерлерді жұмыс нәтижелері бойынша марапаттау ұйымның міндеті емес, құқығы болып табылады және олардың жұмысының саны мен сапасына, ұйымның қаржылық жағдайына және сыйлықақының фактісі мен мөлшеріне әсер етуі мүмкін басқа факторларға байланысты.

4. Ұйымда сыйлықақылардың келесі түрлері қарастырылған:

1) жыл қорытындысы бойынша;

2) белгілі бір жобаны сәтті аяқтағаны үшін;

3) қосымша жұмыс көлемі үшін;

4) ұйым басшылығының сыни және шұғыл міндеттері мен біржолғы тапсырмаларын тиімді және нәтижелі орындағаны үшін.

5) үнемдеуге, сондай-ақ еңбек жағдайлары мен қауіпсіздікті жақсартуға бағытталған іс-шараларды әзірлегені және іске асырғаны үшін.

5. Қызметкерлерге сыйлықақылар Ұйым басшылығының шешімі бойынша маңызды оқиға – мереке (Отан қорғаушылар күні, Халықаралық әйелдер күні, Жаңа жыл, Наурыз және т.б.) болған кезде төленуі мүмкін.

6. Тартылатын клиенттердің санын көбейту, қонақ үй қызметтерін ілгерілету және кадрларды іріктеу және кадрлармен қамтамасыз ету қызметтерін көрсетуге келісім-шарттар жасау үшін материалдық ынталандыру (бонустар) жүйесі енгізілді.

Ұйымда персоналды ынталандыру жүйесін жетілдіру мақсатында келесі шараларды қарастыруға болады:

Нақты нәтижелік критерийлерді белгілеу ұйымдағы персоналды ынталандыру жүйесін жетілдірудегі маңызды қадам болып табылады. Мұнда нақты өнімділік критерийлерін орнатуға көмектесетін кейбір кеңестер берілген:

- Сіздің ұйымыңыздың жетістігі үшін ең маңызды болып табылатын негізгі тиімділік көрсеткіштерін (KPI) анықтаңыз. Олар сатылымға, өнімділікке, тұтынушылардың қанағаттануына немесе кез келген басқа маңызды көрсеткіштерге байланысты болуы мүмкін.

- Тиімділік критерийлерінің нақты және өлшенетініне көз жеткізіңіз. Мысалы, «сатылымды арттыру» сияқты түсініксіз мақсат қоюдың орнына, мүмкін «келесі тоқсанда сатылымды 10% - ға арттыру» сияқты нақты тапсырма қойыңыз.

- Қызметкерлеріңіз үшін қол жеткізуге болатын шынайы мақсаттар қойыңыз. Қол жетпейтін мақсаттар қызметкерлерді бағдардан адастырып, түкке тұрғысыз сезімге әкелуі мүмкін.

- Жұмыс тиімділігінің критерийлері компанияның жалпы мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес келетініне көз жеткізіңіз. Бұл қызметкерлерге олардың жеке нәтижелері ұйымның табысына қалай ықпал ететінін түсінуге көмектеседі.

- Қызметкерлерге тиімділік критерийлерін нақты жеткізу. Мұны жиналыстарда, электрондық пошта арқылы немесе коммуникацияның басқа түрлері арқылы жасауға болады. Қызметкерлердің критерийлерді және оларды орындау үшін не істеу керектігін түсінетініне көз жеткізіңіз.

Жұмыстың тиімділігін үнемі қадағалап, бағалаңыз. Бұл қызметкерлер жақсы жұмыс істейтін аймақтарды және оларға қосымша қолдау немесе оқыту қажет болуы мүмкін аймақтарды анықтауға көмектеседі.

Нәтижелердің нақты критерийлерін белгілей отырып, ұйымдар қызметкерлерді ең

жақсы нәтижеге жетуге ынталандыратын неғұрлым объективті және тиімді марапаттау жүйесін жасай алады.

Ұйым персоналын ынталандыру жүйесін жетілдіру бойынша шаралардың тиімділігін талдау бұл шаралардың алға қойған мақсаттарына қаншалықты сәтті жеткенін анықтау үшін маңызды. Төменде осы шаралардың тиімділігін талдау үшін бірнеше қадамдар берілген:

Іске асырылған мотивациялық жүйені жетілдіру шараларының мақсаттарын анықтау. Бұл қызметкерлердің мотивациясын арттыру, өнімділікті арттыру, қызметкерлердің ауысуын азайту немесе нақты бизнес мақсаттарына қол жеткізу болуы мүмкін.

Шаралардың тиімділігін бағалау үшін жиналуы керек деректерді анықтаңыз. Бұл өнімділік көрсеткіштері, қызметкерлерді тарту туралы сауалнамалар, айналым көрсеткіштері немесе басқа да тиісті деректер болуы мүмкін.

Қойылған мақсаттарға жету үшін шаралар сәтті болғанын анықтау үшін деректерді жинау және талдау. Бұл шаралар енгізілгенге дейін және одан кейінгі өнімділік көрсеткіштерін салыстыруды, қызметкерлердің қатысуындағы өзгерістерді анықтау үшін сауалнама нәтижелерін талдауды немесе уақыт бойынша айналым көрсеткіштерін салыстыруды қамтуы мүмкін.

Іс-шаралардың кез келген күтпеген салдарын анықтаңыз. Мысалы, егер ынталандыру жүйесі қызметкерлердің мотивациясын арттыруға арналған болса, бірақ оның орнына қызметкерлер арасында зиянды бәсекелестік немесе наразылық тудырса, мұны күтпеген нәтиже ретінде анықтауға болады.

Шаралардың экономикалық тиімділігін бағалау. Бұл шараларды енгізу шығындарын талдауды және оларды алынған пайдамен салыстыруды қамтуы мүмкін.

Мотивация жүйесінің шараларын жақсарту үшін талдау нәтижелерін пайдаланыңыз. Бұған барларын өзгерту, жаңа шараларды қосу немесе қызметкерлерді ынталандырудың тиімсіз шараларын жою кіреді [8].

Ұйым персоналының мотивация жүйелерін жетілдіру шараларының тиімділігін талдай отырып, бұл шаралардың алға қойылған мақсаттарға жетуде қаншалықты табысты болғанын анықтауға болады. Бұл мотивация жүйесін жетілдіру бағыттарын анықтауға және уақыт өте келе оның тиімділігін қамтамасыз етуге көмектеседі. Сонымен қатар, ынталандыру жүйесін үнемі бағалау арқылы ұйымдар өз қызметкерлеріне әділ және тиімді ынталандыру жүйесін ұсынуға деген міндеттемелерін көрсете алады, бұл қызметкерлердің қатысуы мен сақталуын арттыра алады [9].

Bridge компаниясының басшылығы жұмысында қандай мотивация маңызды екенін анықтау мақсатында кадрларды іріктеумен айналысатын қызметкерлер арасында сауалнама жүргізді. Жауаптар бірнеше санаттарға бөлініп, 3-кестеде келтірілген.

Кесте 3 – Bridge компаниясы қызметкерлерінің іріктеу сауалнамасы

Мотивация санаты	Сауалнамаға қатысқан қызметкерлер саны	Тандау пайызы
Материалдық мотивация	75	25%
Жұмыс шарттары	60	25%
Мансаптық өсу мүмкіндігі	30	15%
Ұйымдағы атмосфера	85	28%
Кәсіпорындағы жұмыс тұрақтылығы	55	18%
Басшылықпен қарым-қатынас	45	8%
Икемді жұмыс кестесінің болуы	25	15%
Ескерту: автормен құрастырылған		

Осы сауалнамаға сәйкес қызметкерлер үшін ең маңыздысы материалдық мотивация болып табылады, бұл Bridge компаниясында дұрыс құрылған еңбекақы жүйесінің

маңыздылығын растайды. Екінші орында қызметкерлерге қолайлы еңбек жағдайларын жасау қажеттілігін көрсететін «еңбек жағдайлары» санаты.

Мансап мүмкіндіктері де маңызды фактор болып табылады, бұл компания ішінде қызметкерлерді дамыту бағдарламасын әзірлеу қажеттілігін көрсетеді.

Ұйымдағы атмосфера және басшылықпен қарым-қатынас қызметкерлер үшін де маңызды, бұл қолайлы жұмыс тобын құру және басшылық пен қызметкерлер арасында сындарлы қарым-қатынас орнату қажеттілігін көрсетеді.

Икемді жұмыс уақытының болуы, өз кезегінде, жұмыс істейтін жас ата-аналар немесе студенттер сияқты қызметкерлердің белгілі бір топтарының қажеттіліктерін қанағаттандырудың маңызды факторы болуы мүмкін, бұл олардың өнімділігі мен компанияға деген адалдығын арттыра алады.

Осылайша, зерттеу компания қызметкерлерінің негізгі мотивацияларын анықтауға және қызметкерлердің жоғары өнімділігі мен адалдығына қол жеткізу үшін персоналды басқарудың маңыздылығын атап өтуге мүмкіндік берді.

Қорытынды.

Қорытындылай келе, қызметкерлерді мотивациялар тиімді басқарудың ең маңызды факторы екенін атап өткім келеді. Қызметкерлерді мотивация арқылы менеджерлер өнімділікке, жұмысқа қанағаттануға және ұйымның жалпы табысына ықпал ететін жұмыс ортасын жасай алады. Бұған ынталандыру, кәсіби өсу мен даму мүмкіндіктері, жағымды жұмыс ортасын құру, тұрақты кері байланыс және тану сияқты әртүрлі әдістер арқылы қол жеткізуге болады.

Бұл мақала ұйым үшін де, оның басшылығы үшін де біршама пайдалы болуы мүмкін:

Біріншіден, қызметкерлердің мотивациясын жақсарту – еңбек мотивациясының әртүрлі әдістерін талдау және зерттеу нәтижесінде ұйымдағы қызметкерлерге оны жақсарту бойынша ұсыныстар беру.

Екіншіден, басқару тиімділігін арттыру – зерттеу нәтижелері белгілі бір ұйымда еңбек мотивациясының қандай әдістері тиімдірек екендігі және оларды басқару тиімділігін арттыру үшін қалай қолдануға болатыны туралы ақпарат беруге болады.

Үшіншіден, еңбек өнімділігінің артуы – мотивацияның және басқару тиімділігінің артуы еңбек өнімділігінің жақсаруына, ал бұл өз кезегінде ұйымның табысының артуына әкелуі мүмкін.

Төртіншіден, жұмыс сапасын жақсарту – басқарудың мотивациясы мен тиімділігін арттыру қызметкерлердің жұмыс сапасын жақсартуға көмектеседі.

Бесіншіден, бәсекелестік артықшылықты құру, бұл ұйымға өз саласында ең жақсы қызметкерлерді тарту және сақтау арқылы бәсекелестік артықшылықтарды жасауға көмектеседі.

Сонымен қатар, бұл тақырып өзгермелі жұмыс күші жағдайында да өзекті болып табылады. Еңбек нарығына шыққан жас ұрпақ өзімен бірге жұмыс пен өмірдің тепе-теңдігіне ұмтылу, икемділік және мақсатты сезіну сияқты жұмысқа жаңа үміттер мен артықшылықтарды әкеледі. Осы қажеттіліктерді түсіну және қанағаттандыру арқылы ұйымдар өз саласындағы ең жақсы адамдарды тартатын және ұстап тұратын мотивация жүйелерін жасай алады.

Жалпы алғанда, қызметкерлерді мотивациялау тиімді басқарудың маңызды факторы болып табылады және ол жағымды жұмыс ортасын құруға және табысқа жетуге ұмтылатын ұйымдар үшін басымдық болуы керек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Гриффин Р. Менеджмент. 12 – басылым. — Алматы: Ұлттық аударма бюросы. — 2018. — 768 б.
- 2 Адашев А.У. Мотивация персонала как функция менеджмента. — Мировая наука. — № 1(22). — 2019. — С. 34-37
- 3 Маслоу А. Мотивация и личность. — СПб.: Евразия, 3-е изд. — 2019. — 115 с.

- 4 Херцберг Ф. Мотивация к работе. — СПб.: Смарт Ридинг. — 2020. — 96 с.
- 5 Bridge компаниясы ЖШС-нің белсенді стратегиясы. — А.: — 2022. — Б. 10-15
- 6 Коргова М.А. Кадровый менеджмент. Учебное пособие для вузов. — 2-е изд., перераб. и доп. — Москва: Издательство Юрайт. — 2020. — 116 с.
- 7 Bridge компаниясында қызметкерлерді материалдық ынталандыру, материалдық көмек көрсету туралы ереже. Алматы. — 2022. — Б. 95–111
- 8 Лунин В. Поощрение и наказание: инструкция по созданию системы мотивации персонала. Управление компанией. — №3. — 2019. — С. 33-35
- 9 Ребров А.В. Факторы формирования мотивации работников. Социологические исследования. — №3. — 2019. — С. 38-49

МОТИВАЦИЯ ТРУДА КАК ФАКТОР ЭФФЕКТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ ПРЕДПРИЯТИЯ

Аннотация.

Одним из существенных факторов эффективного управления организацией является мотивация труда рабочей силы, так как она способствует повышению производительности труда, улучшая удовлетворенность работой, тем самым оказывая содействие общему успеху предприятия. Мотивация может быть достигнута различными методами, такими как предоставление стимулов, предоставление возможностей для профессионального роста и развития, создание позитивной рабочей среды, регулярная обратная связь и признание. Когда сотрудников мотивируют, они с большей вероятностью будут вовлечены и преданы своей работе, что может привести к улучшению показателей и повышению удовлетворенности работой. Мотивированные сотрудники также с большей вероятностью останутся верными своей организации, что снижает текучесть кадров и способствует долгосрочной стабильности. Эффективное управление требует сосредоточения внимания, как на потребностях организации, так и на потребностях отдельных сотрудников.

Учитывая растущее внимание в современном мире к вовлечению и удержанию сотрудников на предприятиях, тема мотивации труда является весьма актуальной. В условиях глобальной конкуренции за лучшие кадровые ресурсы организациям необходимо найти такие способы мотивации своих сотрудников, чтобы те могли работать максимально эффективно, повышать производительность и стимулировать инновации.

Цель данной статьи заключается в исследовании процесса мотивации труда рабочей силы, как фактора эффективного управления на примере компании BRIDGE. В рамках статьи рассмотрены основные принципы и методы мотивации труда, а также их влияние на результативность работы персонала. В процессе исследования рассмотрены различные виды мотивации труда, от простой похвалы до материального вознаграждения, и определены их достоинства и недостатки. Научная новизна изучения мотивации труда работников заключается в исследовании новых подходов к повышению системы мотивации, вовлеченности и производительности труда работников.

Объектом и предметом исследования являются различные аспекты, такие как: системы оплаты труда, мотивационные программы и премирование, условия и организация труда, обучение и развитие персонала, а также различные методы и подходы, используемые для повышения мотивации и продуктивности сотрудников. Это может включать в себя как материальные, так и нематериальные стимулы. В качестве методов исследования были применены интервьюирование и анализ данных компании BRIDGE company, для наиболее полного представления о том, какие методы мотивации труда работают наилучшим образом в конкретной организации и как их можно улучшить.

Ключевые слова: управление, предприятие, мотивация, рабочая сила, стимулирование, эффективность.

LABOR MOTIVATION AS A FACTOR OF EFFICIENT MANAGEMENT OF AN ENTERPRISE

Abstract.

One of the essential factors in the effective management of an organization is the motivation of the labor force, as it contributes to increasing labor productivity, improving job satisfaction, thereby contributing to the overall success of the enterprise. Motivation can be achieved through a variety of methods such as providing incentives, providing opportunities for professional growth and development, creating a positive work environment, regular feedback and recognition. When employees are motivated, they are more likely to be engaged and committed to their work, which can lead to improved performance and higher job satisfaction. Motivated employees are also more likely to stay loyal to their organization, which reduces employee turnover and promotes long-term stability. Effective management requires a focus on both the needs of the organization and the needs of individual employees.

Given the growing attention in the modern world to the involvement and retention of employees in enterprises, the topic of labor motivation is very relevant. With global competition for the best workforce, organizations need to find ways to motivate their employees to perform at their best, increase productivity and spur innovation.

The purpose of this article is to study the process of labor motivation of the labor force as a factor in effective management using the example of BRIDGE.

Within the framework of the article, the main principles and methods of labor motivation, as well as their impact on the performance of staff, are considered. In the process of research, various types of labor motivation are considered, from simple praise to material rewards, and their advantages and disadvantages are determined. The scientific novelty of studying the motivation of workers lies in the study of new approaches to improving the system of motivation, involvement and productivity of workers.

The object and subject of the study are various aspects, such as: remuneration systems, motivational programs and bonuses, working conditions and organization, training and development of personnel, as well as various methods and approaches used to increase the motivation and productivity of employees. This can include both tangible and non-tangible incentives. Interviewing and data analysis of the BRIDGE company were used as research methods, in order to get the most complete picture of which labor motivation methods work best in a particular organization and how they can be improved.

Key words: management, enterprise, motivation, labor force, stimulation, efficiency

REFERENCES

- 1 Griffin R. Menejment. [*Management*]. 12 – basylym. Almaty: Ұлттық аударма бюросы. 2018. 768 p. [in Kazakh]
- 2 Adashev A.U. Motivatsiya personala kak funktsiya menedzhmenta. [*Staff motivation as a management function*]. Mirovaya nauka. № 1(22). 2019. P. 34-37 [in Russian]
- 3 Maslou A. Motivatsiya i lichnost'. [*Motivation and personality*]. SPb.: Evraziya, 3-e izd. 2019. 115 p. [in Russian]
- 4 Hercberg F. Motivatsiya k rabote. [*Motivation to work*]. SPb.: Smart Riding. 2020. 96 p. [in Russian]
- 5 Bridge kompaniasy JSS-niñ belsendi strategiasy. [*Active strategy of Bridge Company LLC*]. A.: 2022. P. 10-15 [in Kazakh]
- 6 Korgova M.A. Kadrovyi menedzhment. [*Personnel management*]. Uchebnoe posobie dlya vuzov. 2-e izd., pererab. i dop. Moskva: Izdatel'stvo Yurajt. 2020. 116 p. [in Russian]
- 7 Bridge kompaniasynda qyzmetkerlerdi materialdyq yntalandyru, materialdyq kömek körsetu turaly ereje. [*Regulations on the provision of material incentives, material assistance to employees in the Bridge company*]. Almaty. 2022. P. 95–111 [in Kazakh]
- 8 Lunin V. Pooshhrenie i nakazanie: instruktsiya po sozdaniyu sistemy motivatsii personala. [*Encouragement and punishment: instructions for creating a staff motivation system*]. Upravlenie kompaniei. 2019. №3. P. 33-35 [in Russian]
- 9 Rebrov A.V. Faktory formirovaniya motivatsii rabotnikov. [*Factors of employee motivation formation*]. Sociologicheskie issledovaniya. №3. 2019. P. 38-49 [in Russian]

Information about authors:

Zhanna Abuzyarova - **corresponding author**, master economic sciences, teacher of the Departments “Management”, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: zh.abuzyarova@asu.edu.kz

Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-2067-6046>

Информация об авторах:

Жанна Абузьярова - **основной автор**, магистр экономических наук, старший преподаватель кафедры «Менеджмент» Атырауского университета имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: zh.abuzyarova@asu.edu.kz

Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-2067-6046>

Авторлар туралы ақпарат:

Жанна Абузьярова - **негізгі автор**, экономика ғылымдарының магистрі, «Менеджмент» кафедрасының аға оқытушысы Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: zh.abuzyarova@asu.edu.kz

Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-2067-6046>

Д.А. Ольдеева*

Калмыцкий государственный университет имени Б.Б. Городовикова
г.Элиста, 358000, Российской Федерации
*e-mail: upravo2014@yandex.ru

ОТДЕЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ БЕСПОМОЩНОГО СОСТОЯНИЯ ПОТЕРПЕВШИХ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ ПРИ КВАЛИФИКАЦИИ ИЗНАСИЛОВАНИЯ

Аннотация.

В статье рассмотрены проблемные аспекты квалификации изнасилования по уголовному кодексу Российской Федерации, которые объясняются абстрактным пониманием беспомощного состояния потерпевших, ввиду отсутствия четкого определения в законе «беспомощного состояния». Данная проблема позволила сформулировать цель исследования – на основе изучения и выделения видов беспомощности потерпевших, проанализировать и расширить определение беспомощного состояния жертвы, а также на основе анализа имеющейся практики совершенных преступлений, с использованием беспомощного состояния жертвы, внести предложения по разрешению спорных вопросов квалификации. На основе анализа, автором отмечено, что законодатель выступает на стороне незащищенных жертв, а именно детей, которые в силу возраста находятся в беспомощном состоянии. Беспомощность в силу возраста объясняется отсутствием опыта и знаний, относительно наступления возможных негативных последствий, что в большей мере и объясняет то, что они не могут понимать в полной мере характер и значение совершаемых с ними действий. В то же время, автором рассматриваются сложности квалификации изнасилования несовершеннолетних и малолетних, с использованием их беспомощного состояния, лицом, достигшим в момент совершения преступления четырнадцатилетнего возраста, но не достигшим восемнадцатилетнего возраста (в рамках примечания к статье 131 УК РФ). В данном исследовании автор, на основе анализа примечания к ст.131 УК РФ, отмечает возникновение новых проблем квалификации изнасилований, в том числе и возникновение риска нарушения принципа субъективного вменения вины. Автором даны рекомендации о внесении дополнений в действующее законодательство в части проведения комплексной экспертизы, потерпевшей и обвиняемого в целях недопущения нарушения принципа справедливости наказания и достижение основной цели – исправление осужденного и предупреждение совершения новых преступлений. Практическая значимость исследования заключается в возможности применения и использования сформулированных в ней выводов, предложений и рекомендаций в законотворческой деятельности по совершенствованию уголовного законодательства; в правоприменительной деятельности, включающей следственно-судебную практику, использования выводов и положений статьи в учебном процессе по дисциплине уголовное право, в рамках изучения темы «Преступления против половой неприкосновенности и половой свободы личности».

Ключевые слова: изнасилование, половая неприкосновенность, половая свобода, жертва, беспомощное состояние, несовершеннолетний, потерпевший.

Введение.

В соответствии с Конституцией Российской Федерации каждому человеку в стране государством гарантируется защита его прав и свобод, в том числе права на половую свободу и половую неприкосновенность [1]. Половая неприкосновенность и половая свобода личности являются отдельными объектами уголовной защиты, и эти общественные ценности личности тесно связаны с правом на свободу и правом на защиту личной неприкосновенности.

Понятие «изнасилование» содержится в части 1 статьи 131 Уголовного кодекса РФ и представляет собой «половое сношение с применением насилия или с угрозой его применения к потерпевшей или к другим лицам, либо с использованием беспомощного состояния потерпевшей» [2].

Ввиду специфики и природы преступлений представляется сложным определить более точную и исчерпывающую статистику по изнасилованиям. Самая большая сложность заключается в том, что большинство жертв сексуального насилия предпочитают не сообщать об этом, стремясь избежать огласки. Этому решению может быть много возможных причин: смущение, стыд жертвы, страх быть наказанным преступником, страх перед отрицательной для жертвы реакции собственной семьи жертвы и близкого окружения.

За январь 2021 года Министерство внутренних дел зарегистрировало 376 случаев изнасилования и попыток изнасилования в Российской Федерации. Это на 27% больше, чем за аналогичный период 2020 года.

МВД проинформировало, что за 2021 год раскрываемость преступлений подобного рода снизилась на 11,4%, по сравнению с предыдущим годом, когда было раскрыто 171 преступление указанной категории. В общем числе за 2020 год в России было зарегистрировано 3534 эпизода изнасилований и попыток изнасилования, что на 11% больше, чем в 2019 году.

Ежемесячную статистику преступлений МВД начало публиковать с 2002 года. Министерство внутренних дел России зафиксировало ежегодный рост числа изнасилований и судебных процессов в 2005 году. В январе 2008 года было зарегистрировано 411 изнасилований и нападений. Результат января 2021 года — худший с тех пор [3].

Категория преступлений «против половой неприкосновенности и половой свободы личности» закреплена законодателем в главе 18 УК РФ и включает в себя пять составов преступлений. Как уже упоминалось выше, одним из способов изнасилования является, помимо применения физического или психологического насилия, еще и использование беспомощного состояния. На современном этапе развития законодательства Российской Федерации, в уголовном кодексе пока еще имеются некоторые пробелы, связанные с определением беспомощности потерпевших, которые зачастую создают определенные проблемы в судебном процессе.

Материалы и методы исследования.

Методологической основой исследования являются в общей совокупности — теоретические (анализ и синтез), эмпирические (сравнительный), математические (статистический, системно-структурный).

Материалами исследования составляют научные положения, понятия и категории, содержащиеся в монографиях, учебниках, научных статьях и других материалах в области уголовного права, судебной медицины и криминологии.

Особое внимание заслуживают разъяснения, содержащиеся в постановлении Пленума Верховного Суда РФ от 04.12.2014 г. № 16 «О судебной практике по делам о преступлениях против половой неприкосновенности и половой свободы личности», которое в целом оценивается положительно. Но вместе с тем, все же, можно отметить ряд существующих законодательных пробелов.

Результаты и их обсуждение.

Как правило, состояние беспомощности может определяться следующими признаками — неспособность потерпевшей правильно понимать и оценивать характер и значение ситуации и действий окружающих людей ввиду недостатка определенных знаний,

отсутствия в том числе и определенного жизненного опыта, в том числе и незрелостью личности; индивидуально-психологическими особенностями структуры личности потерпевших (невысокий интеллект, эмоциональная неустойчивость, ригидность психических процессов), возникновением особых эмоциональных состояний (аффект, стресс и прочее), особенностями психических процессов, акцентуации характера, либо руководить своими действиями ввиду физического или психического состояния жертвы.

Изнасилование в беспомощном состоянии не всегда является преступлением против сексуальной свободы, поскольку в примечании к ст.131 УК РФ он относится к исключительным признакам возраст потерпевших, объясняя отсутствием жизненного опыта и определенных познаний. Беспомощность потерпевшего является одним из конструктивных и юридически значимых признаков – объективной стороны изнасилования как одного из элемента состава преступления, поэтому для правильной оценки необходимо выяснить имело ли место в момент совершения преступления беспомощное состояние жертвы.

Так, толковый Словарь русского языка под редакцией С.И. Ожегова «беспомощность» раскрывает как «нужду в помощи, неспособность самому сделать что-нибудь для себя, бессилие» [4].

В Толковом словаре русского языка под редакцией Д.Н. Ушакова «беспомощность» выражается как нужда или лишение в поддержке, бессилие, слабость [5].

Большой толковый словарь русского языка под редакцией С.А. Кузнецова «беспомощность» раскрывает как неспособность справиться своими силами с чем-либо, слабость [6].

По мнению А.В. Дыдо в беспомощном состоянии жертвы изнасилования предлагает вспомнить свое состояние, когда сложно оказать реального сопротивления обидчику ввиду объективных условий или субъективного состояния. В данном случае виновный не только игнорирует волю пострадавшего, но и применяет к нему физическое или психологическое воздействие [7].

На наш взгляд, более полное определение беспомощного состояния дает Е.В. Топильская, которая охарактеризовала беспомощность как «состояние, в силу которого потерпевший на момент посягательства лишен возможности принимать меры к самосохранению из-за того, что не осознает окружающую обстановку, либо не понимает характера и значения совершаемого в отношении его деяния, либо не может оказать виновному сопротивления или иным путем избежать опасности и не способен по собственной воле выйти из этого состояния» [8].

В примечании к ст. 131 УК РФ говорится о том, что к преступлениям, предусмотренным п. «б» ч. 4 ст. 131 и п. «б» ч. 4 ст. 132 УК РФ, относятся также деяния, подпадающие под признаки преступлений, предусмотренных ч.ч. 3-5 ст. 134 и ч.ч. 2-4 ст. 135 УК РФ, совершенные в отношении лица, не достигшего двенадцатилетнего возраста, поскольку такое лицо в силу возраста уже находится в беспомощном состоянии, то есть не может понимать характер и значение совершаемых с ним действий. Таким образом, законодатель связывает состояние беспомощности с определенным возрастом, до 12 лет (до достижения которого лицо признается беспомощным) ввиду отсутствия определенного жизненного опыта и знаний относительно предполагаемых негативных последствий (от физических, до психологических).

В беспомощном состоянии выделяют физическую и психическую беспомощность. Под физической беспомощностью понимается невозможность оказания физического сопротивления в связи с различными обстоятельствами, например, сильного алкогольного или наркотического опьянения. Психическая беспомощность представляет собой

невозможность оказать сопротивление в виду психического заболевания либо не осознанием происходящего.

На практике отмечается значительное количество случаев совершения изнасилований, ввиду беспомощности потерпевших. В основном это связано с тем, что субъект данного преступления осуществляет свой сексуальный умысел, нередко в силу низкой социальной ответственности и элементарного неуважения и даже пренебрежения норм нравственности и морали, в том числе при влиянии негативных факторов с использованием беспомощного состояния потерпевшего, рассчитывая на минимальное применение физических усилий и (или) отсутствия физического сопротивления.

В практике также встречаются случаи, когда беспомощное состояние потерпевшего может быть временно вызвано заболеванием с потерей сознания вследствие диабетической комы, приступа стенокардии или вследствие эпилептического припадка, обморока от стресса, изжоги, сопутствующих заболеваний, с утратой двигательных функций (паралич, остеохондроз, острый артроз) и др., путем физического воздействия преступника или его сообщников [3. – 130].

При этом также грубо и умышленно происходят посягательства на непосредственные объекты данной главы, так как жертва не понимает, соответственно не осознает, что с ней происходит, а в ряде случаев осознает это, но не может оказать сопротивление по причине физической несоразмерности с насильником, что явно свидетельствует о непроизвольном половом акте, сексуальном контакте и причиняет жертве моральный и физический вред. В качестве потерпевшего может выступить и мужчина, и женщина, но при насильственном мужеложстве им является исключительно мужчина, а при лесбиянстве – исключительно женщина. Так, например, в Курске Промышленный районный суд рассмотрел дело о мужеложстве, где и обвиняемый, и потерпевший – в момент совершения преступления являлись несовершеннолетними.

«Подсудимый совершил мужеложство с применением насилия, используя беспомощное состояния потерпевшего, не достигшего 14-летнего возраста, - рассказали в пресс-службе Промышленного районного суда. Всё произошло в период с июня по август 2019 года. Подросток, удовлетворяя свои половые потребности, совершил мужеложство с ребенком, имеющим признаки психического расстройства, причинив малолетнему физическую боль и моральные страдания. В деле фигурирует семь преступных эпизодов. Потерпевшему на тот момент было 12 лет. Подсудимому назначили наказание – 6,5 лет лишения свободы в исправительной колонии общего режима» [9].

Изнасилование несовершеннолетних и малолетних опасно тем, что оно совершается против воли этих лиц путем применения психологического или физического принуждения, угроз, запугивания, а также путем доведения или использования состояния беспомощности. С целью признания беспомощного состояния потерпевшего от преступления по ст. 131, 132 УК РФ, достигшего двенадцатилетнего, но не достигшего четырнадцатилетнего возраста, необходимо помимо возрастного признака установить, что потерпевший не мог понимать характера и значения совершаемых с ним действий, что должно осознаваться виновным лицом и использоваться им для совершения преступления.

В уголовном законодательстве прослеживается некая странность в ст.134, примечании 1 к указанной статье, в котором говорится, что «лицо, впервые совершившее преступление, предусмотренное ч.1 ст.134 УК РФ, освобождается судом от наказания, если будет установлено, что это лицо и совершенное им преступление перестали быть общественно опасными в связи со вступлением в брак с потерпевшей (потерпевшим). Таким образом, на наш взгляд, с данного деяния неправомерно сняли общественную опасность, так как потерпевшим является лицо, не достигшее 16-летнего возраста. При

этом для вступления в брак необходимо добровольное согласие обоих лиц, а несовершеннолетний зачастую не может осознать, что с ним делают, в связи с чем, его «добровольность» оказывается мнимой. Именно поэтому закон должен охранять несовершеннолетних от любых сексуальных посягательств. Тем более, ранее, до включения данного примечания в уголовное законодательство, следственные органы нередко выявляли случаи ложного доноса, когда заявлением об изнасиловании прикрывается факт добровольного полового контакта для оправдания собственного поведения жертвы. Если девочка достигла возраста 12 лет и сама выразила согласие на интимную близость, наказание последует по ст. 134 УК РФ. Если не достигла, то согласно примечанию, ответственность будет наступать по ст. 131 УК РФ, несмотря на ее согласие.

В любой ситуации изнасилования с использованием беспомощности потерпевшего следует индивидуально исследовать и учитывать уровень психического и физического развития этих категорий лиц, а также степень их осведомленности о сексуальных проблемах у каждого несовершеннолетнего и малолетнего [5. – 42]. Так, Усть-Илимский городской суд приговорил 20-летнего мужчину к 13 годам колонии строго режима и ограничением свободы на один год за совершение насильственных действий сексуального характера в отношении несовершеннолетнего мальчика. Уголовное дело поступило в суд в феврале 2018 года, все это время подозреваемый находился под домашним арестом. Подтверждено два факта насильственных действий сексуального характера с применением насилия, использованием беспомощного состояния потерпевшего и с угрозой убийством [10].

Если бы несовершеннолетний в момент изнасилования понимал характер, значение и последствия сексуальных отношений, то не было бы оснований для признания его беспомощным.

Сложности возникают с выявлением осведомленности потерпевшего и понимании происходящих действий. Так совсем недавно было опубликовано громкое дело, где следует уделить серьезное внимание различным психологическим тестам и проверкам со стороны потерпевшего. Установить сексуальную осведомленность жертвы очень сложно, но все же возможно. Для этого используются различные методы: наблюдение, интервью, тестирование, анализ документальных источников, анализ продуктивной деятельности потерпевшего [4. – 440]. Но даже при проведении некоторых видов экспертизы возникают спорные случаи, так например, из Волгограда в 2019 году осужден по статье «Насильственные действия сексуального характера – мужеложство с применением насилия и беспомощного состояния потерпевшего, совершенные в отношении лица, не достигшего четырнадцатилетнего возраста». Назначено наказание в виде шести лет воспитательной колонии. Подсудимый вины не признает. Экспертиза слюны, проктолог, психологи не выявили ни повреждений у потерпевшего, ни гомосексуальных наклонностей у осужденного.

Суд вынес обвинительный приговор на основании заключения психолога, который исследовал речевое поведение мальчиков. И пришел к выводу, что Д. проявил себя скрытным и нервничал» [11].

Вопрос о том, понимала ли потерпевшая характер и значение совершаемых в отношении неё действий и могла ли она в ситуации, составляющей содержание уголовного дела, оказывать сопротивление, несомненно, является чрезвычайно важным для установления истины по делу. Равнозначно, как и определение намерений обвиняемых. Важнейшим показателем непонимания ситуации могут служить дезорганизация поведения, его непоследовательность, нарушения целенаправленности действий со стороны обвиняемых. В тех ситуациях, когда подростки не применяли грубую форму насилия,

угрозы и, тем не менее, сопротивление было настолько символическим, что могло восприниматься как обычно кокетство [12].

Таким образом, необходимо установить, с одной стороны, низкую способность потерпевшей оказывать сопротивление ввиду психологической особенности структуры личности, а с другой – объективное восприятие обвиняемыми пассивного поведения потерпевшей как добровольного согласия на вступление в половую связь.

Зачастую несовершеннолетняя жертва ввиду отсутствия опыта может воспринимать ситуацию как безвыходную. В момент совершения в отношении нее противоправных действий у жертвы может возникнуть реакция в виде ярко выраженном аффективном состоянии страха, что способствует снижению способности к сопротивлению. Такие психологические особенности личности как неуверенность в собственных силах, в себе, нерешительность, стеснительность, трусливость, особенно в непредвиденных и экстремальных условиях, растерянности, низкая способность противостоять чужой воле, замедленность психических процессов, в том числе способность оказывать действенное сопротивление преступнику, может быть существенно снижена по причине чего несовершеннолетний субъект мог не понимать, что причиной пассивного поведения потерпевший является её психологические особенности или особое психическое состояние. Соответственно, ввиду пассивного поведения, когда потерпевшая незначительно оказывает сопротивление может восприниматься им как пассивное согласие на вступление с ним в интимные отношения [13], [14]. Эксперт также пришел к выводу, что несовершеннолетний обвиняемый мог воспринимать недостаточно активное сопротивление потерпевшей как согласие на половой акт.

Таким образом, в итоге рассмотрения данного вопроса можно сказать, что одновременное проведение психологических экспертиз несовершеннолетних обвиняемых и потерпевших по этим делам максимально способствует выяснению истины по делу, правильной квалификации действий виновных, позволяет избежать объективного вменения и судебных ошибок.

Поэтому при рассмотрении дел данной категории в отношении малолетних и несовершеннолетних потерпевших, находящихся в состоянии беспомощности, необходимо, в первую очередь проводить комплексную психолого-психиатрическую экспертизу потерпевшего и обвиняемого, в связи с чем, необходимо внести изменения в действующее уголовное законодательство. В процессе экспертизы необходимо также определить и установить наличие сексуального опыта потерпевшего, а также оценить внешние факторы полового созревания потерпевшего и добровольность полового акта.

Не исключено, что возможны ситуации, и более того вероятны, когда обе стороны взаимодействий воспринимают и оценивают ситуацию неправильно, осуществляют собственные планы поведения без учёта коренного несовпадения стремлений и намерений друг друга. В особенности, когда попадают в одну неформальную среду, либо компанию, распивают спиртные напитки, ведут непристойные разговоры и все в отсутствие контроля со стороны взрослых. И не всегда желаемое воспринимается за действительное. В итоге развития ситуации возникает явный открытый конфликт, он часто воспринимается обоими сторонами как неожиданный.

Заключение.

С учетом изложенного полагаем, что законодатель обоснованно и своевременно указал на то, что совершение изнасилования в состоянии беспомощности потерпевшего, является одним из тяжких преступлений против половой свободы и неприкосновенности личности. Этот вид половых преступлений аморален не только потому, что он преступен, но и потому, что жертвой преступления является человек, не способный понимать

происходящее и оказать сопротивление, и в подавляющей части его жертвами являются малолетние и несовершеннолетние дети. Поэтому представляется, что в указанных случаях недостаточно проведения судебно-психологической экспертизы потерпевшей, а необходимо одновременное проведение экспертизы несовершеннолетнего обвиняемого особенно в рамках примечания 1 к ст. 131 УК РФ.

Таким образом, законодатель дополнив статью 131 УК Российской Федерации примечанием, которое определило двенадцатилетний возраст как возраст, безусловно свидетельствующий о беспомощном состоянии потерпевшего, включил его в качестве конструктивного признака преступлений, предусмотренных статьями 131 и 132 Уголовного Кодекса. Постановлением Пленума Верховного Суда РФ от 04.12.2014 N 16 «О судебной практике по делам о преступлениях против половой неприкосновенности и половой свободы личности» разъяснено, что уголовной ответственности за деяния, предусмотренные примечанием к статье 131 УК РФ, в соответствии с положениями части 2 статьи 20 УК РФ подлежат лица, достигшие ко времени совершения преступления четырнадцатилетнего возраста.

Анализируя примечание к ст.131 УК РФ, мы можем сделать вывод о том, что законодатель выступает на стороне незащищенных жертв, а именно детей, которые в силу возраста находятся в беспомощном состоянии, то есть ввиду отсутствия опыта и знаний, относительно наступления возможных негативных последствий не могут понимать в полной мере характер и значение совершаемых с ними действий. В связи с этим нуждается в теоретическом осмыслении вопрос обоснованности и социально-правовой результативности положений Примечания к статье 131 УК РФ в отношении несовершеннолетних обвиняемых, которые аналогично ввиду недостаточности опыта и знаний, воспринимали пассивное поведение потерпевших (не достигших двенадцати лет), как согласие на вступление с ними в интимное отношение.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Конституция Российской Федерации (принята всенародным голосованием 12.12.1993 с изменениями, одобренными в ходе общероссийского голосования 01.07.2020). «Российская газета» от 4 июля 2020 г. N 144. [Электронный ресурс] — URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_28399/ (дата обращения 16.01.2023)
- 2 Уголовный кодекс Российской Федерации от 13 июня 1996 г. N 63-ФЗ. СПС Консультант Плюс. 2022 [Электронный ресурс] — URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30397073 (дата обращения 28.01.2023)
- 3 Левандовская М.Г. Понятие беспомощного состояния потерпевшей при изнасиловании. Вопросы российского и международного права. — Т. 11. — № 10-1. — 2021. — С. 130-138
- 4 Смирнов А.М. Характеристика беспомощного состояния потерпевшей как способа, облегчающего совершение изнасилования. Аллея науки. — Т. 4. — № 8(24). — 2018. — С. 440-443
- 5 Ерышева М.Е. Беспомощное состояние несовершеннолетних и малолетних при изнасиловании. Молодежь. Наука. Инновации. — Т. 2. — 2021. — С. 42-45
- 6 Кузнецов С.А. Большой толковый словарь русского языка. — СПб. — 2020. — 74 с.
- 7 Виноградов В.В., Винокур Г.О., Ларин Б.А. Толковый словарь русского языка. — Т 1. — М. — 2018. — 130 с.
- 8 Житель Усть-Илимска получил 13 лет колонии за насилие над ребенком [Электронный ресурс] — URL: http://ust-ilimsky.irk.sudrf.ru/modules.php?name=press_dep&op=1&did=481 (дата обращения 26.01.23)
- 9 Подростка за изнасилование 11-летнего соседа отправили в камышинскую колонию, не дождавшись кассации [Электронный ресурс] — URL: https://bloknot-kamyshin.ru/news/podrostka-za-iznasilovanie-11-letnego-soseda-otpra-1047333?utm_source=yxnews&utm_medium=desktop&utm_referrer=https%3A%2F%2Fyandex.ru%2Fnews%2Fsearch%3Ftext%3D (дата обращения 05.01.23)
- 10 18-летнего жителя Курска осудили на 6,5 лет за 7 эпизодов мужеложства с 12-летним мальчиком [Электронный ресурс] — URL: <https://46tv.ru/odnoj-strokoj/v-kurske/157358-v-kurske-osudili-podrostka-za-7->

jepizodov-muzhelozhstva-s-rebenkom.html?utm_source=yxnews&utm_medium=desktop&utm_referrer=https%3A%2F%2Fyandex.ru%2Fnews%2Fsearch%3Ftext%3D (дата обращения 25.01.2023)

11 В России количество преступлений сексуального характера за месяц выросло на 27% [Электронный ресурс] — URL: <https://takiedela.ru/news/2021/03/04/iznasilovaniya-statistika/> (дата обращения 12.01.2023)

12 Дыдо А.В. Изнасилование: проблемы уголовно-правовой квалификации. Автореф. дисс.канд. юрид. наук [Электронный ресурс] — URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=30327787> (дата обращения 05.01.2023)

13 Толковый словарь Ожегова [Электронный ресурс] — URL: <https://gufo.me/dict/ozhegov> (дата обращения 04.01.2023)

14 Топильская Е.В. Беспомощное состояние потерпевшего от преступления. Автореф. дисс. канд. юрид. наук [Электронный ресурс] — URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=30231705> (дата обращения 02.02.2023)

ЗОРЛАУДЫ САРАЛАУ КЕЗІНДЕ КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАН ЖӘБІРЛЕНУШІНІҢ ДӘРМЕНСІЗ ЖАҒДАЙЫН АНЫҚТАУДЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ

Андатпа.

Мақалада Ресей Федерациясының Қылмыстық Кодексі бойынша зорлауды саралаудың проблемалық аспектілері қарастырылады, олар «дәрменсіз жағдай» туралы заңда нақты анықтаманың болмауына байланысты жәбірленушілердің дәрменсіз күйін абстрактілі түсінумен түсіндіріледі. Жәбірленушілердің дәрменсіздігінің түрлерін анықтау және зерттеу негізінде жәбірленушінің дәрменсіз күйін анықтауды талдау және кеңейту, сондай-ақ құрбанның дәрменсіз күйін қолдана отырып қылмыс жасаудың қолданыстағы тәжірибесін талдау, саралаудың даулы мәселелерін шешу бойынша ұсыныстар енгізу зерттеу мақсатын тұжырымдауға мүмкіндік берді. Жүргізілген талдауға сүйене отырып, автор заң шығарушы қорғалмаған құрбандардың, атап айтқанда жасына байланысты дәрменсіз күйде болатын балалардың жағында екенін атап өтеді. Жасына байланысты дәрменсіздік ықтимал жағымсыз салдардың пайда болуы туралы тәжірибе мен білімнің болмауымен түсіндіріледі, бұл көбінесе олармен жасалған әрекеттердің сипаты мен мағынасын толық түсіне алмайтындығын түсіндіреді. Сонымен бірге, автор қылмыс жасаған кезде он төрт жасқа толған, бірақ он сегіз жасқа толмаған адамның кәмелетке толмағандар мен жасөспірімдердің дәрменсіз жағдайын пайдалана отырып, зорлауды саралаудың қиындықтарын қарастырады (Ресей Федерациясының Қылмыстық кодексінің 131-бабына ескертпе аясында). Бұл зерттеуде автор Ресей Федерациясының Қылмыстық Кодексінің 131-бабына ескертуді талдауға сүйене отырып, зорлауды саралауда жаңа проблемалардың пайда болуын, соның ішінде субъективті кінә қою принципін бұзу қаупін атап өтеді. Зерттеудің практикалық маңыздылығы қылмыстық заңнаманы жетілдіру бойынша заң шығару қызметінде тұжырымдалған қорытындыларды, ұсыныстарды қолдану және пайдалану мүмкіндігі, тергеу және сот практикасын қоса алғанда, құқық қорғау қызметінде, «жеке тұлғаның жыныстық тұтастығы мен жыныстық еркіндігіне қарсы қылмыстар» тақырыбын қылмыстық құқық пәні бойынша оқу процесінде мақаланың қорытындылары мен ережелерін зерттеу аясында пайдалану болып табылады.

Негізгі сөздер: зорлау, жыныстық қол сұғылмаушылық, жыныстық еркіндік, құрбан, дәрменсіз жағдай, кәмелетке толмаған, жәбірленуші.

SOME ASPECTS OF DETERMINING THE HELPLESS STATE OF THE VICTIM IN THE QUALIFICATION OF RAPE

Abstract.

The article discusses the problematic aspects of the qualification of rape under the Criminal Code of the Russian Federation, which are explained by an abstract understanding of the helpless state of the victims, due to the lack of a clear definition in the law of “helpless state”. This problem allowed us to formulate the purpose of the study - on the basis of identifying and studying the types of helplessness of victims, to analyze and expand the definition of the helpless state of the victim, as well as on the basis of an analysis of the existing practice of committed crimes, using the helpless state of the victim, to make proposals for resolving controversial issues of qualification. Based on the analysis, the author notes that the legislator is on the side of unprotected victims, namely children who, due to age, are in a helpless state. Helplessness due to age is explained by the lack of experience and knowledge regarding the onset of possible negative consequences, which largely explains that they cannot fully understand the nature and significance of the actions performed with them. At the same time, the author examines the difficulties of qualifying the rape of minors and minors, using their helpless state, by a person who reached the age of fourteen at the time of

the commission of the crime, but did not reach the age of eighteen (as part of the note to Article 131 of the Criminal Code of the Russian Federation). In this study, the author, based on the analysis of the note to Article 131 of the Criminal Code of the Russian Federation, notes the emergence of new problems in the qualification of rape, including the risk of violation of the principle of subjective imputation of guilt. The author makes recommendations on amendments to the current legislation in terms of conducting a comprehensive examination of the victim and the accused in order to prevent violations of the principle of justice of punishment and achieve the main goal – correction of the convicted person and prevention of new crimes. The practical significance of the study lies in the possibility of applying and using the conclusions, suggestions and recommendations formulated in it in lawmaking activities to improve criminal legislation; in law enforcement activities, including investigative and judicial practice; using the conclusions and provisions of the article in the educational process in the discipline of criminal law, as part of the study of the topic “Crimes against sexual integrity and sexual freedom personalities”.

Key words: rape, sexual inviolability, sexual freedom, victim, helpless state, minor, juvenile, victim.

REFERENCES

- 1 Konstitutsiya Rossiiskoi Federatsii (prinyata vsenarodnym golosovaniem 12.12.1993 s izmeneniyami, odobrennymi v hode obshherossiiskogo golosovaniya 01.07.2020). [*The Constitution of the Russian Federation (adopted by popular vote on 12.12.1993 with amendments approved during the all-Russian vote on 01.07.2020)*]. Rossiiskaya gazeta» ot 4 iyulya 2020 g. N 144. Available at: — URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_28399/ [in Russian]. (accessed: 16.01.2023)
- 2 Uголовный кодекс Rossiiskoi Federatsii ot 13 iyunya 1996 g. N 63-FZ. SPS Konsul'tant Plyus. 2022. Available at: — URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30397073 [in Russian]. (accessed: 28.01.2023)
- 3 Levandovskaya M.G. Ponyatie bespomoshhnogo sostoyaniya poterpevshei pri iznasilovanii. [*The concept of the helpless state of the victim during rape*]. Voprosy rossiiskogo i mezhdunarodnogo prava. T. 11. № 10-1. 2021. P. 130-138
- 4 Smirnov A.M. Kharakteristika bespomoshhnogo sostoyaniya poterpevshei kak sposoba, oblegchayushhego sovershenie iznasilovaniya. [*Characterization of the helpless state of the victim as a way to facilitate the commission of rape*]. Alleya nauki. T. 4. № 8(24). 2018. P. 440-443 [in Russian]
- 5 Erysheva M.E. Bespomoshhnoe sostoyanie nesovershennoletnikh i maloletnikh pri iznasilovanii. [*Helpless state of minors and minors during rape*]. Molodezh'. Nauka. Innovatsii. T. 2. 2021. P. 42-45. [in Russian]
- 6 Kuznetsov S.A. Bol'shoi tolkovyi slovar' russkogo yazyka. [*Large explanatory dictionary of the Russian language*]. SPb. 2020. 74 p. [in Russian]
- 7 Vinogradov V.V., Vinokur G.O., Larin B.A. Tolkovyi slovar' russkogo yazyka. [*Explanatory dictionary of the Russian language*]. T 1. M. 2018. 130 p. [in Russian]
- 8 Zhitel' Ust'-Ilimska poluchil 13 let kolonii za nasilie nad rebenkom. [*A resident of Ust-Ilinsk received 13 years in prison for child abuse*]. Available at: — URL: http://ust-ilimsky.irk.sudrf.ru/modules.php?name=press_dep&op=1&did=481 [in Russian]. (accessed: 26.01.23)
- 9 Podrostka za iznasilovanie 11-letnego sosedu otpravili v kamyshinskuyu koloniyu, ne dozhdavshis' kassatsii. [*A teenager was sent to the Kamyshinsky colony for the rape of an 11-year-old neighbor, without waiting for cassation*]. Available at: — URL: https://bloknot-kamyshin.ru/news/podrostka-za-iznasilovanie-11-letnego-soseda-otpra-1047333?utm_source=yxnews&utm_medium=desktop&utm_referrer=https%3A%2F%2Fyandex.ru%2Fnews%2Fsearch%3Ftext%3D [in Russian]. (accessed: 05.01.23)
- 10 18-letnego zhatelya Kurska osudili na 6,5 let za 7 epizodov muzhelozhstva s 12-letnim mal'chikom. [*An 18-year-old resident of Kursk was sentenced to 6.5 years for 7 episodes of sodomy with a 12-year-old boy*]. Available at: — URL: https://46tv.ru/odnoj-strokoj/v-kurske/157358-v-kurske-osudili-podrostka-za-7-jepizodov-muzhelozhstva-s-rebenkom.html?utm_source=yxnews&utm_medium=desktop&utm_referrer=https%3A%2F%2Fyandex.ru%2Fnews%2Fsearch%3Ftext%3D [in Russian]. (accessed 25.01.2023)
- 11 V Rossii kolichestvo prestuplenii seksual'nogo kharaktera za mesyats vyroslo na 27%. [*In Russia, the number of sexual crimes increased by 27 in a month*]. Available at: — URL: <https://takiedela.ru/news/2021/03/04/iznasilovaniya-statistika/> [in Russian]. (accessed: 12.01.2023)
- 12 Dydo A.V. Iznasilovanie: problemy ugovovno-pravovoi kvalifikatsii. [*Rape: problems of criminal law qualification*]. Avtoref. diss.kand. yurid. nauk Available at: — URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=30327787> [in Russian]. (accessed 05.01.2023)
- 13 Tolkovyi slovar' Ozhegova. [*Ozhegov's Explanatory Dictionary*]. Available at: — URL: <https://gufo.me/dict/ozhegov> [in Russian] (accessed: 04.03.2023)

14 Topil'skaya E.V. Bepomoshhnoe sostoyanie poterpevshego ot prestupleniya. [*Helpless condition of the victim of the crime*]. Avtoref. diss. kand. yurid. nauk. Available at: — URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=30231705> [in Russian]. (accessed: 02.02.2023)

Information about authors:

Delya Oldeeva - **corresponding author**, candidate of Law, Associate Professor of the “Criminal Law and Processes” Department of the Federal State Educational Establishment of the Kalmyk State University B.B. Gorodovikova, Elista, Russian Federation

E-mail: odelya@yandex.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7790-7482>

Информация об авторах:

Деля Ольдеева - **основной автор**, кандидат юридических наук, доцент кафедры «Уголовное право и процесс» Калмыцкого государственного университета имени Б.Б. Городовикова, г. Элиста, Российской Федерации

Email: odelya@yandex.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7790-7482>

Авторлар туралы ақпарат:

Деля Ольдеева - **негізгі автор**, заң ғылымдарының кандидаты, Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университетінің «Қылмыстық құқық және процесс» кафедрасының доценті, Элиста қ., Ресей Федерациясы

E-mail: odelya@yandex.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7790-7482>

IRSTI 10.55.12
UDC 340.113.1

DOI 10.47649/vau.2023.v69.i2.14

G.A. Ilyasova*

Karaganda University named after academician E.A. Buketov
Karaganda, 100026, Republic of Kazakhstan

*e-mail: G.Ilyasova@mail.ru

ISSUES OF APPLICATION OF TERMS IN THE STATE LANGUAGE IN CIVIL LEGISLATION (ACCORDING TO THE TEXT OF THE SPECIAL PART OF THE CIVIL CODE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN)

Abstract.

The article summarizes the results of the linguistic examination of the texts of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan (special part) in the state and Russian languages. The purpose of the study is to identify inconsistencies in the translation of legal terms, to provide correct translation of terminology by conducting a comparative linguistic legal examination of bilingual texts of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan (special part) on ensuring the authenticity of texts of normative legal acts in Kazakh and Russian languages in accordance with Part 3 of Article 24 of the law of the Republic of Kazakhstan “on legal acts”. The results of the examination will serve as the basis for compiling a “unique Dictionary of legal terms in the Kazakh language”. Most of the legal terms are introduced from English, French, Latin and are therefore used worldwide without modification. Therefore, the author expresses the opinion on the use of legal terms introduced from a foreign language in national legislation in their original form without translation into Kazakh. In the case of translating international legal terms, its meaning does not correspond exactly, on the other hand, it was assumed that we lose the quality of law by using various similar words. The conclusion suggests that in order to ensure the correct translation of legal terms in civil law, it is necessary to unify and standardize them.

Key words: language of law, legal terminology, originality, Civil Code of the Republic of Kazakhstan (special part), Kazakh language, legal technique.

Introduction.

The language of law is a reflection of the quality of laws. We understand that the quality of laws is an indicator that characterizes the legal state and civilization of society. In order for the law to work effectively, its language must be clear, its terms must be unique and correspond to the legal terms used at the international level. It is well known that ensuring the quality of translation of laws into the Kazakh language is one of the most pressing issues today.

The purpose of the research is to check the compliance of the texts of this law in the Kazakh and Russian languages with the requirements of authenticity in accordance with Part 3 of Article 24 of the law of the Republic of Kazakhstan “on legal acts” to the special part of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan [1]. Carrying out work on identifying inconsistencies with the requirements by conducting a linguistic examination of articles of the law, identifying violations of the meaning of legal terms due to incorrect translation, and providing correct translation by correcting them.

It is known that any property and non-property relations are currently regulated by the Civil Code. Doctor of law, academician Maidan Suleimenov noted the importance of the Civil Code as follows: “before the adoption of the Civil Code in the Republic, laws of many types and directions regulating economic relations were introduced. However, since they were perceived independently of each other, were not sufficiently related to each other, there were not many mistakes, there were not a few cases when the way to solve the same or similar questions contradicted each other. All this has led to the need for the immediate development of multi-level systemic legislation, which includes the main aspects of economic relations that should be legally regulated. This duty was performed by the Civil Code” [2]. However, the mistakes of the Civil Code in the Kazakh language, which we use today, are striking. As a result of human factors, one or two mistakes are obvious in the legislation, but in many articles of the code, we encounter certain incorrectly translated words, terms and incomprehensible concepts, which is due to neglect of the quality of legislation in the state language. For a deeper analysis of these errors, let us consider the contract of purchase and sale, which is included in the obligation to transfer property to ownership, starting with Chapter 25 of the special part of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan.

Materials and methods of research.

When conducting research on the topic of the article, the following methods were used: general logical methods of theoretical analysis, such as analysis, synthesis, compilation, comparison, modeling. To solve the tasks set, the methods of technical and legal analysis, clarification, interpretation, comparative and legal analysis were used.

The theoretical basis of the study was the analysis of scientific articles published in periodicals by scientists M.K. Suleimenov, Sh.Kurmanbayuly, researchers of the Center for Linguistics of the Institute of legislation of the Republic of Kazakhstan G.K. Akylbekova, M.A. Abdireeva, E.S. Safuani, M.B. Asylbayev. In accordance with the law of the Republic of Kazakhstan “on legal acts”, a comparative linguistic examination of the texts of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan (special part) in the Kazakh and Russian languages was conducted, the results of which were discussed.

Results and its discussion.

The text of the special part of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan in the Kazakh language contains too many mistakes made during translation. For a deeper analysis of these errors, let us consider the contract of purchase and sale, which is included in the obligation to

transfer property to ownership, starting with Chapter 25 of the special part of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan.

As for Article 406 of the Civil Code: “under a purchase and sale agreement, one party (seller) undertakes to transfer property (goods) to the ownership, economic management or operational management of the other party (buyer), and the buyer undertakes to accept this property (goods) and pay a certain amount of money (price) for it” [3]. The word “operational” in this text is written as “operational” in the Russian-language text, but its literal translation into the Kazakh equivalent is incorrect. By writing that the word operational “is not actually” operational, but “operational management”, we can correct this error. It is noteworthy that in this article the word is incorrectly translated, in Article 412 it is correctly translated as “operational management” along with exactly the same phrase.

The word “determination” is used to refer to the concept of clarifying, determining a particular case. In addition, the word “determined” in subitem 3 of this article 406 is translated as “determined” in the Kazakh translation. The concept of “marked” refers to the distinction of a certain thing in such a way that it is different from others. Since the translation of the word marked “in Russian gives the meaning” Mark, highlight, mark, we cannot even consider this word as a synonym for the word “determined”, in this article the word “marked” must be written in its correct version with the word “determined”. In addition, in the phrases “determined by the contract”, “does not allow to determine the term” found in Article 409, this word is translated in Kazakh as “established by the contract”, “if the contract does not allow to establish the term” – “established”. Therefore, they should also be translated as “determined by the condition” – “determined by the condition”, “it will not be possible to determine the term” – “it will not be possible to determine the term”.

Also in subparagraph 6 of this article 406 in the Russian text when selling property in accordance with the procedure established for the execution of court decisions, the bailiff acts as the seller. the word “shows” in the sentence “shows” is translated as “shows” in the Kazakh text. But we think it is better to use the word “acts” instead. Then subparagraph 6 of this article “when selling property in the manner prescribed for the execution of court decisions, the bailiff acts as the seller”. We believe it should be written.

In addition, subparagraph 2 of Article 407 may be concluded for the purchase and sale of goods that the seller has at the time of conclusion of the contract, as well as goods that will be created or purchased by the seller in the future, unless otherwise established by legislative acts or arising from the nature of the goods. in the Kazakh text, the word “created” is translated as “producing”, but in our opinion it is better to use the word “created”. Because the word “created” in Russian gives the meaning of “to bring to light, create, create”. Among these, we think it is correct to use the word “to do” in terms of meaning. Then it should be noted that subparagraph 2 of Article 407 of the civil code in the Kazakh language “at the conclusion of the contract, a contract may be concluded for the purchase and sale of the goods that the seller has, as well as the goods that the buyer will conclude or purchase in the future, unless otherwise established by legislative acts or other circumstances arise in the nature of the goods. we recommend to translate”.

In subparagraph 2 of Article 410 following this article, the word “specified” in the Russian text in the sentence “transfer of the goods to the buyer's disposal if the goods are to be transferred to the buyer or the person indicated by him at the location of the goods” is translated as “named” in the Kazakh text of this code, but in official translations this word “indicated” is translated as “indicated, indicated”. In this regard, we think that here it is better to translate the word “show” with the word “show”.

The word “logical term”, which appears about a dozen times in a special section, is unlikely to be understood by an ordinary person what term he is referring to. “Reasonable term” in Russian

means “reasonable, reasonable time period”, and where does the word “logical” come from? It is completely incomprehensible that this word, which corresponds to the words “logical thought”, “logical word”, is attached to the word “term”. If we translate this word as “reasonable term”, we would not allow people to rely on the Russian language code to understand incomprehensible concepts in the Kazakh language.

Currently, banks, market systems, financial organizations are developing rapidly. There are a lot of ways to attract people to places related to finance today: various cashbacks, bonuses, sweepstakes, profitable loans attract people to their “profitable opportunities” and expand to profit. From the words in this row, the word “rassrochka”, the advertising of which is most often found, is translated in Article 442 of the code as “payment of goods in installments”. According to the grammar of the Kazakh language, the word “in installments” should be a strong pronoun, and since the function of the pronoun is to further multiply the meaning of a given word, it is much more correct to write it in abbreviated form as “in installments”. This word, which occurs five or six times, is shortened in this way, and it is easier to read. The word “credit”, which we all know today, is also translated in some places in the code as “credit”, and in some places the translation specialists included the word “credit” in the Russian version in the same way in the code in the Kazakh language.

The name of Article 447 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan is “public offer of goods”, in the Kazakh-language version – “public offer of goods”. According to dictionaries, the word “publication” is translated from Kazakh as “public”, and “public” is translated into Russian as “for the greater” [4]. The word “is public”, which appears in Article 482 in this sense, is translated in the correct version as “is public”.

Since the civil code is necessary primarily for the entire population, it is important that it is written in a clear and consistent way. Therefore, at the same time, “public offer of goods” should be replaced by the phrase “public offer of goods”. The word “partial”, which is found in the Russian-language text of Article 440, where it is written about prepayment for goods, is translated as “partial”. When you see the phrase “partial payment”, it is difficult to understand what kind of payment it is referring to, so the word “partially pay the price” should be replaced by “partially pay the price”, because the meaning of the word “partial”, according to the dictionary, is “sometimes” or “occasionally” [5].

Obviously, the quality of the goods at the time of conclusion of the purchase and sale agreement is also different, some goods are of good quality in accordance with the agreement, some goods may not meet the approved quality. In the articles of legislation regulating legal relations in such issues, the phrase denoting the poor quality of goods is given differently. For example, in the Russian-language code, the phrase “improper quality” is used in articles 428 and 435 “not having proper quality”, 455, 456, 471, 473-інші and in articles 476 it is written “quality is unworthy”, in Article 499- “not quality”. We consider it necessary to systematically unify all these words and replace them with “of inadequate quality”.

The words “processing”, “processing of agricultural products” found in Article 478 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan are translated as “processing”, “processing of agricultural products”. The word “simalu” is translated in Russian as “simalu”, “imalu”, “processing”, but in terms of meaning these words in the Russian text of subitem 1 of Article 478 under the contract, the manufacturer of agricultural products undertakes to transfer to the manufacturer of agricultural products grown (produced) by him - to the person making the purchase of such products for processing or sale. we can see that instead of the word “recycle” in the definition of “recycle”, the word “emulate” does not come specifically. The word “simalu” in the code should be replaced by the word “processing”, then the phrase “processing of agricultural products” will have its correct meaning in the Kazakh language.

In addition, one of the most common words is “passing act”. “Transfer Act” in the Russian text is translated into Kazakh as “Transfer Act”, but the word “transfer” in this root is translated as “transfer”. That is, the discrepancy between the two is in the nature of completely unrelated words in the Kazakh-language text. Therefore, in the correct version, “act of transfer” should be changed to “act of transfer”, then the words “act of transfer” and “transfer” will be more understandable.

The term “contract conclusion”, provided for in paragraph 4 of Chapter 25 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan, is translated in Article 447 of the Kazakh language as “contract conclusion”, but in the fifth paragraph of Article 406 the term “contract” is spelled out in the same way. In order to comply with the principle of consistency, we believe that terms borrowed from a foreign language should be left in the same version without translation into the code. Without going too far, the phrase contract for the supply of goods in Article 478 of this paragraph is translated as “on the contract for the supply of goods”, referring to articles 458-477. However, in the referenced articles, the phrase contract for the supply of goods is given as contract for the supply of goods. The word delivery should be translated as delivery, so it is necessary to correct the error found in Article 478 “on the contract for the supply of goods”.

No matter what article in the special part of the civil code you open, in the Russian text the words “Legislative Acts”, “laws” are translated as legislative acts, laws, but these phrases should also have legislative acts, legislation in the correct version, because the concept of laws is translated as “law”, and the concept of legislation is translated as laws.

Draft laws are prepared in Russian from the very beginning, and when they come to Parliament, they are worked out in Russian. In the working groups of the parliament meetings, the text of the law in Russian will be sorted out by industry experts, lawyers. And the text in the Kazakh language remains in translation and does not pass the sorting of specialists, the Deputies of the Parliament emphasize [6].

Scientific linguistic expertise, as is known from the experience of leading specialists, lists the following problems identified by the quality of translation of laws during the examination of the authenticity (conformity) of the texts of draft laws in the Kazakh and Russian languages:

a) non-compliance with the authenticity of texts in the Kazakh and Russian languages due to the inconsistency of paragraphs, articles or chapters in the draft laws as a whole;

b) it is established that in projects of normative legal acts, developers often do not follow the current version of legislative acts in the content of names, topics, conceptual apparatus of the project;

c) the requirement specified in paragraph 7 is partially observed. In practice, there is often a practice of matching terms and definitions in the draft law to the order in which they are written in Russian [7].

During the examination of the texts of laws in the Kazakh language, it was revealed that legal norms are written correctly in the Kazakh language, and vice versa, they are written incorrectly in the Russian language. This fact is also confirmed by specialists: it should be noted that sometimes the text in Russian does not have any meaning, because of this, difficulties arise in understanding the provisions of regulatory legal acts [8].

The problem faced in the translation of laws is the translation of legal terms introduced from a foreign language into Kazakh. Sometimes there are situations when the meaning of translation of terms is not preserved, there is no solution. For example, contract, intelligence, requisition, subsidiary, license, etc. since the Kazakh language is a rich language, we can change its meaning by using many synonyms and translating introduced terms from a foreign language. On the contrary, we think that if we used foreign terms in the same way without changing them, our language would become richer.

Experts in this regard are in periodicals. “...it would be appropriate to enrich the terminology of national law, to introduce generally accepted words as terms, to write the terms used by the developed countries of the world with the transcription of the Kazakh language and make them our native words” [9].

In our previously published works, we have already mentioned that it is not Kazakh-speaking lawyers who translate the texts of laws from Russian into Kazakh, but philologists-linguists, whose legal profession is secondary. Unfortunately, very few Kazakh-speaking specialists who can write Kazakh law are involved in this case. On this issue, Sh. Kurmanbayevich writes: priority should be given to the training of scientific personnel and highly educated, Kazakh-speaking specialists. Timely correction and improvement of the shortcomings of the legal language, development of a stock of terms is the professional task of lawyers and linguists. If highly qualified Kazakh-speaking legal specialists are not involved in writing legal texts in Kazakh, we will continue to work at the end of this translation for the rest of our lives [10]. We think it is a very reasonable opinion. In order for the law to be adopted in the Kazakh language, we need to train qualified lawyers who are fluent in the state language.

On this issue, Sh. Kurmanbayevich again writes the following opinion: ...another problem is the heterogeneity of the legal language and the lack of consistency in the use of existing terms. In modern conditions, the correctness of the equivalence of some words is in doubt, and the translation of some words sounds unexpected to the ear. Therefore, when adopting unified samples of legal terms, it is necessary to comprehensively solve a number of issues on the formation of State samples of official documents, involving specialists from different fields [11].

The next important point is that in order to avoid different translations of legal terms, it is necessary to compile a sample Dictionary of unique legal terms. With the rapid development of Economic Relations, Legal relations are also actively developing in our society, new types of business are entering our economy, at the same time new conditions are being created and new terms are being introduced into the law. Therefore, it is necessary to solve the problem of improving the quality of laws in the Kazakh language. We can agree on this with the opinion of M. A. Abdireeva: it is necessary to trace the terms in the national legislation. To do this, you need to rearrange the terms. Then we consider the work of standardization and mutual harmonization of terms in accordance with the current principle of international theory to be a huge task that needs to be undertaken [12]. We consider this issue necessary to compile a unique Dictionary of legal terms, and then accept the dictionary as a generally binding legal act. Otherwise, in the absence of common standardized terms, each translator has the right to translate in his own way. If the translation of terms entered in the dictionary from a foreign language does not change the meaning of yes, you should leave it as it is. This law will certainly be very convenient for lawyers to understand and apply the essence of the rule of law.

If we read the Kazakh version of the Civil Procedure Code of the Republic of Kazakhstan, adopted on October 31, 2015, then there was a disregard for the current spelling of words, the use of words with a more fiction character than legal meaning, and a lack of stylistic harmony. In the Civil Procedure Code of the Republic of Kazakhstan, the word person in the term person, participating in the business is defined as the whole text is translated as man. Accordingly, the concept of “people involved in the case” has come into use. The code introduces the concept of “person” instead of the concept of “person”.

The concept of personality appeared in Roman private law. Rome was considered a person capable of any right in personal law. According to the theory of civil law, persons involved in civil legal relations are their subjects. Civil law the circle of subjects of relations is determined by Chapter 2 of the Civil Code.

To designate subjects of civil law in legislation and other regulatory legal acts, the generic term “persons” is usually used.

In civil law, people are called individuals. The concept of “individual” includes citizens of the Republic of Kazakhstan, foreigners and stateless persons. Collective education (organizations) created by people are recognized as subjects of civil law if they have the status of a legal entity.

In civil legal relations, along with individuals and legal entities arising on an equal basis with other participants in these relations, the state and administrative-territorial units (regions, districts, cities, etc.) may be participants in civil legal relations (articles 111 and 112 of the Civil Code). Accordingly, the subjects of civil legal relations may be individuals (citizens of the Republic of Kazakhstan, foreign citizens and Stateless Persons), Legal Entities, the Republic of Kazakhstan and administrative-territorial units.

The Civil Procedure Law includes persons participating in the case enshrined in Article 43: parties, third parties; prosecutor; state bodies, local self-government bodies, legal entities or on the grounds provided for in articles 55 and 56 of this code. 302 of this Code shall include applicants and other interested persons in cases considered by the court in a special procedural order.

However, if the Civil Procedure Code (hereinafter referred to as the APC) recognizes the plaintiff and the defendant as parties to the dispute. “Plaintiffs are citizens and legal entities who filed a claim in defense of their violated or disputed rights and freedoms, legitimate interests or other persons filed a claim in defense of them” (Article 47 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan). In addition, “the defendants are citizens and legal entities to whom the claim is filed. In cases stipulated by law, organizations that are not legal entities may also be parties. In civil proceedings, the state may be a party” (Article 47 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan).

Therefore, the legislator formed the erroneous concept of “person”, calling the individual, both the legal entity and the state as a subject of civil procedural law - a person participating in the case. This is contrary to the provisions of the theory of civil law. The word man is translated in Russian as man. Man is not a legal term. In general, in the theory of civil law, civil procedural law, Lico is a concept in which the term person refers to the subject of a legal relationship. Therefore, it is necessary to replace all the term person in the text of the APK of the Republic of Kazakhstan with “person”.

The jurist often translates the same legal term in several versions. For example, in the Russian text of Article 175 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan, it is called World reconciliation, and in the Kazakh translation it is called reconciliation agreement. It is considered in Chapter 17 mediation, participatory one of the conciliation procedures that is among the rituals. However, in Paragraph 2 of Part 1 of Article 174, the legislator states that the convocation states that the parties have received a claim to the court, explaining the right to resolve the dispute (conflict) within the framework of the conciliation procedure (settlement agreement, mediation, participatory procedure), the advantages of conciliation, as well as the right to mutual disclosure and presentation of evidence in accordance with Parts One and the term world Agreement “is translated in Article 174 as” settlement agreement “and in Section 2 as” settlement agreement. The same term is misled by two different translations. Therefore, we proposed to change it to the “armistice agreement”. Because the exact translation of the words “World Agreement” will be “peace treaty”.

In the text of the APC of the Republic of Kazakhstan, the word “formalization” is translated as “formalization”, and the term “procedure” is translated as “formalization”. He explained two different words with only one letter shift. The term formalization in Russian means formalization, a word that has long been used in the Kazakh language, and where did the word “formalization” come from? In fact, “procedure” is the Latin word for *procudere* it means moving

forward. So, it would be possible not to translate the term procedure, but to keep it as it is. For example, the makeup procedure.

Conclusion.

According to the text of the special part of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan, when discussing the use of terms in the state language in civil legislation, the following conclusions are drawn:

1. in order to ensure the authenticity of the texts of civil laws in the state and Russian languages, it is necessary to conduct a linguistic and legal examination of the texts of laws by legal specialists and identify incorrect translations. It is possible to solve this problem by presenting correct translations instead of incorrectly translated words and sentences, analyzing them in the media, discussing them by publishing them in periodicals.

2. in order to ensure the correct translation of legal terms in civil law, it is proposed to unify and standardize them. To ensure the consistency of legal terms, it is necessary to develop a standard dictionary of legal terms in the state language. In this regard, the results of the linguistic and legal examination of civil law will serve as the basis for the authors compilation of a “unique Dictionary of legal terms in the Kazakh language”. This dictionary allows you to put legal terms in a sequence and use them in the same way. It can be used as an educational and methodological tool in the development of draft laws, in the process of teaching civil law.

3. most legal terms are introduced from English, French, and Latin, so they are used worldwide without modification. Therefore, the authors express their opinion on the use of international legal terms introduced from a foreign language in national legislation in their original form without translation into Kazakh. In the case of translating the terms of international law, it is assumed that its meaning changes and does not correspond exactly, on the other hand, we lose the quality of law by using various similar synonyms. This creates problems in the application of laws in practice.

REFERENCES

- 1 About legal acts. Law of the Republic of Kazakhstan dated April 6, 2016 No. 480-V kr. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1600000480> (accessed: 25.01.2023)
- 2 Suleimenov M.K. How the Civil Code of the Republic of Kazakhstan was developed. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1600000480> (accessed: 25.01.2023)
- 3 Civil Code of the Republic of Kazakhstan (special part). Code of the Republic of Kazakhstan dated July 1. 1999 No. 409. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/> (accessed: 25.01.2023)
- 4 Musabayev G.G. (2018) Russian-Kazakh dictionary. «What's The Matter?». Almaty. Vol. 1. p. 574
- 5 Russian-Kazakh slovar. Available at: — URL: <https://sozdik.kz/ru/dictionary/translate/ru/kk> (accessed: 25.01.2023)
- 6 Akhmetzhanova T. (2019) When Will the legal language become Kazakh? Law newspaper. №148. 4 p.
- 7 Akylbekova G.K. Some issues of scientific linguistic expertise. Available at: — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ylymi-lingvistikal-y-saraptama-zh-rgizudi-keybir-m-seleleri/viewer> (accessed: 25.01.2023)
- 8 Asylbayev M.B. Some problems encountered in the translation of legislative acts. Available at: — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/za-namaly-aktilderdi-audaruda-y-kezdesetin-keybir-m-seleleri/viewer> (accessed: 25.01.2023)
- 9 Safuani E.S. Some problems of the language of the normative act. Available at: — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/normativtik-akt-tilini-keybir-m-seleleri/viewer> (accessed: 24.01.2023)
- 10 Kurmanbayuly Sh. (2022) Development of the fund of terms of the legal language is the task of lawyers and linguists. legal newspaper. №141 (2149). 6 p.
- 11 Kurmanbayuly Sh. (2016) Term Studies. Training manual. Astana. 244 p.
- 12 Abdreeva M.A. on improving the language of legislative acts. Available at: — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/za-namaly-aktiler-tilin-zhetildiru-turaly/viewer> (accessed: 22.01.2023)

АЗАМАТТЫҚ ЗАҢНАМАДА МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДЕ ТЕРМИНДЕРДІ ҚОЛДАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ (ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АЗАМАТТЫҚ КОДЕКСІНІҢ МӘТІНІ БОЙЫНША (ЕРЕКШЕ БӨЛІМ))

Андатпа.

Мақалада Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің (Ерекше бөлігі) мәтіндеріне мемлекеттік және орыс тілдерінде жүргізілген лингвистикалық сараптаманың нәтижелері жинақталады. Мақала мақсаты «Құқықтық актілер туралы» ҚР Заңының 24-бабының 3-бөлігіне сәйкес нормативтік құқықтық актілер мәтіндерінің түпнұсқалығын қамтамасыз етуді қазақ және орыс тілдерінде қамтамасыз етуді іске асыру бойынша ҚР Азаматтық Кодексінің (Ерекше бөлігінің) екі тілдегі мәтіндеріне салыстырмалы лингвистикалық-құқықтық сараптама жүргізу арқылы заң терминдерінің аудармасындағы сәйкессіздіктерді анықтау, терминологияның дұрыс аудармасын ұсыну болып табылады. Сараптама нәтижелері «Қазақ тіліндегі заң терминдерінің бірыңғай сөздігін» жасауға мүмкіндік береді. Заң терминдерінің көпшілігі ағылшын, француз, латын тілдерінен енгізілген, сондықтан бүкіл әлемде өзгеріссіз қолданылады.

Осыған байланысты, автор ұлттық заңнамада шет тілінен енгізілген заңды терминдерді қазақ тіліне аудармай-ақ түпнұсқа түрде қолдану туралы пікірін білдіреді. Халықаралық құқық терминдері аударылған жағдайда оның мағынасы дәл сәйкес келмейді, екінші жағынан, әртүрлі ұқсас сөздерді қолдану арқылы біз заңның сапасын жоғалтамыз деген ой айтылады. Қорытындыда азаматтық заңнамадағы заңды терминдердің дұрыс аударылуын қамтамасыз ету үшін оларды біріздендіру, стандарттау қажет деген ұсыныс беріледі.

Негізгі сөздер: құқық тілі, заң терминологиясы, шынайылық, Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (Ерекше бөлігі), қазақ тілі, заң техникасы.

ВОПРОСЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТЕРМИНОВ НА ГОСУДАРСТВЕННОМ ЯЗЫКЕ В ГРАЖДАНСКОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ (ПО ТЕКСТУ ГРАЖДАНСКОГО КОДЕКСА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН (ОСОБЕННАЯ ЧАСТЬ))

Аннотация.

В статье обобщаются результаты проведенной лингвистической экспертизы текстов Гражданского кодекса Республики Казахстан (особенная часть) на государственном и русском языках. Целью статьи является выявление несоответствий в переводе юридических терминов, предоставление правильного перевода терминологии путем проведения сравнительной лингвистико-правовой экспертизы текстов на двух языках Гражданского кодекса РК (Особенной части) по реализации обеспечения аутентичности текстов нормативных правовых актов на казахском и русском языках в соответствии с частью 3 статьи 24 Закона РК «О правовых актах». Результаты экспертизы позволяют составить «Унифицированный словарь юридических терминов на казахском языке». Большинство юридических терминов были введены с английского, французского, латинского языков и поэтому используются во всем мире без изменений. В связи с этим автор высказывает мнение об использовании в национальном законодательстве юридических терминов, введенных с иностранного языка, в оригинальном виде без перевода на казахский язык. В случае перевода терминов международного права его значение не совпадает с точным, с другой стороны, высказывается мысль о том, что, употребляя различные сходные слова, мы теряем качество закона. В заключении дается рекомендация, что для обеспечения правильного перевода юридических терминов в гражданском законодательстве необходимо их унифицировать, стандартизировать.

Ключевые слова: язык закона, юридическая терминология, аутентичность, Гражданский кодекс Республики Казахстан (Особенная часть), казахский язык, юридическая техника.

REFERENCES

- 1 About legal acts. Law of the Republic of Kazakhstan dated April 6, 2016 No. 480-V kr. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1600000480> [in English]. (accessed: 25.01.2023)
- 2 Suleimenov M.K. How the Civil Code of the Republic of Kazakhstan was developed. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1600000480> [in English]. (accessed: 25.01.2023)
- 3 Civil Code of the Republic of Kazakhstan (special part). Code of the Republic of Kazakhstan dated July 1. 1999 No. 409. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/> [in English]. (accessed: 25.01.2023)
- 4 Musabayev G.G. (2018) Russian-Kazakh dictionary. «What's The Matter?». Almaty. Vol. 1. p. 574 [in English]

5 Russian-Kazakh slovar. Available at: — URL: <https://sozdik.kz/ru/dictionary/translate/ru/kk> [in English]. (accessed: 25.01.2023)

6 Akhmetzhanova T. (2019) When Will the legal language become Kazakh? Law newspaper. №148. 4 p. [in English]

7 Akyzbekova G.K. Some issues of scientific linguistic expertise. Available at: — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ylymi-lingvistikal-y-saraptama-zh-rgizudi-keybir-m-seleleri/viewer> [in English]. (accessed: 25.01.2023)

8 Asylbayev M.B. Some problems encountered in the translation of legislative acts. Available at: — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/za-namaly-aktilerdi-audaruda-y-kezdesetin-keybir-m-seleler/viewer> [in English]. (accessed: 25.01.2023)

9 Safuani E.S. Some problems of the language of the normative act. Available at: — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/normativtik-akt-tilini-keybir-m-seleleri/viewer> [in English]. (accessed: 24.01.2023)

10 Kurmanbayuly Sh. (2022) Development of the fund of terms of the legal language is the task of lawyers and linguists. legal newspaper. №141 (2149). 6 p. [in English]

11 Kurmanbayuly Sh. (2016) Term Studies. Training manual. Astana. 244 p. [in English]

12 Abdreeva M.A. on improving the language of legislative acts. Available at: — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/za-namaly-aktiler-tilin-zhetildiru-turaly/viewer> [in English]. (accessed: 22.01.2023)

Information about authors:

Gulzhazira Ilyasova – **corresponding author**, candidate of law, professor researcher of the Department of “Civil and labor law” Karaganda University named after academician E.A. Buketov, Karaganda, Republic of Kazakhstan

E-mail: G.Ilyasova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6289-8325>

Информация об авторах:

Гульжазира Ильясова – **основной автор**, кандидат юридических наук, профессор-исследователь кафедры «Гражданское и трудовое право» Карагандинского университета имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Республика Казахстан

E-mail: G.Ilyasova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6289-8325>

Авторлар туралы ақпарат:

Гүлжазира Ильясова – **негізгі автор**, заң ғылымдарының кандидаты, профессор, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің «Азаматтық және еңбек құқығы» кафедрасының профессор зерттеушісі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

E-mail: G.Ilyasova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6289-8325>

Р. Шайхаденов*

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы
*e-mail: r.shaikhadenov@asu.edu.kz

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЗАҢНАМАСЫ БОЙЫНША ЖӘБІРЛЕНУШІЛЕР МЕН КУӘГЕРЛЕРДІ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚОРҒАУДЫ КҮШЕЙТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа.

Азаматтардың құқықтары мен бостандықтары, ар-намысы мен қадір-қасиеті мемлекет пен қоғамның ең жоғары құндылығы. Мақала куәгерлер мен жәбірленушілерді құқықтық қорғаудың заманауи мәселелеріне, олардың қылмыстық сот ісін жүргізудегі іс жүргізу жағдайын жақсартуға арналған. Жәбірленушінің құқықтық мәртебесін қарастыра отырып, автор оны жасалған қылмыстың нәтижесінде құқықтары мен заңды мүдделері бұзылған қылмыстық процестің негізгі фигурасы ретінде анықтады және қоғамның әлеуметтік үміттерінің бірі оның бұзылған құқықтарын қорғау және қалпына келтіру екенін әділ атап өтті. Қазақстан Республикасы Парламентінің заң шығару қызметі негізінде автор қолданыстағы Қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу заңнамасына депутаттар қабылдаған, қылмыстық процестің бәсекелестігі мен ашықтығын күшейтуге, қорғау тарапының өкілеттіктерін кеңейтуге бағытталған жекелеген тұжырымдамалық түзетулерді көрсетті. Қорғауға құқығы бар куәнің құқықтық мәртебесін, оның қарапайым куәдан айырмашылығын реттейтін қылмыстық іс жүргізу заңнамасының новеллаларының біріне ерекше назар аударылды, осы қылмыстық процеске қатысушының іс жүргізу мәртебесін анықтаудағы қайшылықтар мен құқықтық олқылықтарды жоюға бағытталған заң шығарушы қабылдаған шаралар атап өтілді. Бұдан басқа, қылмыстық процеске қатысатын адамдардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету, жәбірленушілердің білікті заң көмегін алу құқығы сияқты өзекті мәселелер қозғалды; жәбірленушіге қылмыспен келтірілген моральдық және материалдық зиянды өтеу, жәбірленушілерге зиянды өтеу институты да қаралған. Ұлттық және шетелдік заңнаманы талдау негізінде автор «сот төрелігін қалпына келтіру» құралдарының тиімділігін, жәбірленушілерді қолдаудың арнайы қорынан келтірілген зиянды өтеуді көрсетті. Мақалада қылмыстық-құқықтық ықпал етудің басқа шарасы ретінде отандық «мәжбүрлі төлем» заңнамасындағы баяндаулардың бірінің «құқықтық табиғаты» түсіндірілді. Біздің елімізде жәбірленушілерге өтемақы төлеудің жаңа институтын енгізудің құқықтық базасына және жәбірленушілерге шұғыл, біржолғы материалдық көмек көрсету жөніндегі тиісті қор қызметінің тетігіне толық талдау жасалды.

Негізгі сөздер: заң шығарушы, қылмыстық процесс, қылмыстық сот ісін жүргізу, іс жүргізу құқықтарын іске асыру кепілдіктері, жәбірленуші, халықаралық ынтымақтастық.

Кіріспе.

Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаев 2020 жылғы 1 қыркүйектегі «Қазақстан Жаңа нақты ахуалда: іс-қимыл уақыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында қылмыстық саланы жаңғыртуға ерекше назар аудара отырып, «Қылмыстық саланы ЭЫДҰ дамыған елдерінің үлгісі бойынша жаңғырту керек. Бізге азаматтардың құқықтарын уақытылы қорғауды қамтамасыз ететін және жоғары халықаралық стандарттарға сай келетін модель қажет» деген болатын [1].

Мемлекет Басшысының Жолдауын іске асыру бойынша жүргізіліп жатқан жұмыстар қылмыстық қудалау орбитасына түскен азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету кепілдіктерін заңнамалық реттеуді, олардың іс жүргізу құқықтарын жетілдіруді көздейді [2]. Осы баптың әдіснамалық негізі қылмыстық құқық және процесс теориясының, криминологияның ережелері, сондай-ақ жалпы құқық теориясының тұжырымдамалық ережелері болып табылады, соның негізінде зерттеу процесінде қылмыстық процеске қатысушыларды құқықтық қорғау элементтері анықталады.

Зерттеудің мәні мен мақсаты мемлекеттік органдардың жәбірленушілер мен куәгерлердің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды жүзеге асыру, олардың қылмыстық процесте қауіпсіздігін қамтамасыз ету, осы негізде заңнаманы және оларды қолдану практикасын жетілдіру жөнінде ұсыныстар әзірлеу жөніндегі қызметін құрайды.

Зерттеу мақсатына жету үшін заңнаманы салыстырмалы талдау қолданылды. Сонымен қатар, философиялық сипаттағы әдістер, синтез және индукция, сондай-ақ болжамды және мазмұнды-функционалды әдістер қолданылды.

Зерттеудің теориялық базасын Т.А. Ханов, В.Э. Козацкая, Е.В. Евстратенко, В.Ф. Габзалилов, О.Г. Иванова, Д.А. Безбородов, А.В. Зарубин, Парламент Мәжілісінің пленарлық отырыстарының материалдары.

Зерттеу нәтижелері ұлттық заңнаманы жаңарту жағдайында қылмыстық сот өндірісінде жәбірленушілер мен куәгерлердің іс жүргізу, мүлктік құқықтары мен заңды мүдделерін құқықтық қорғаудың қазіргі проблемаларын талдауға және қылмыстық-құқықтық ықпал етудің өзге де шараларының құқықтық сипатын және жәбірленушілерге өтемақының жаңа институтын енгізу тетігін негіздеуге мүмкіндік берді.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Жәбірленуші-қылмыстық процестің негізгі қайраткері, оның құқықтары мен заңды мүдделері қылмыспен бұзылған. Жәбірленушілердің мүдделерін қылмыстық қол сұғушылықтардан қорғауды заң шығарушы Қазақстан Республикасы қылмыстық іс жүргізу кодексінің (бұдан әрі-ҚІЖК) 8 және 15 – баптарында қылмыстық сот ісін жүргізудің, қылмыстық істер бойынша іс жүргізу кезінде азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың бірінші кезектегі мақсаты ретінде белгілеген.

Осыған байланысты жәбірленушіге заңмен берілген құқықтарды мұқият қарастыру қажет. ҚІЖК-нің 72-бабында аталған құқықтардың бір бөлігі – бұл қылмыстық процестің көптеген басқа қатысушылары (мысалы, азаматтық талапкер, азаматтық жауапкер немесе куәгер) иелік ететін стандартты жиынтық: айғақтар беру, өзіне және жақын туыстарына қарсы куәлік беруден бас тарту, өтініштер мен қарсылық білдірулерді мәлімдеу, ана тілінде айғақтар беру, аудармашының көмегін тегін пайдалану, қылмыстық процесті жүргізетін органның әрекеттеріне (әрекетсіздігіне) шағымдану, сот жарыссөздерінде сөйлеу және т. б.

Мұнда ерекше құқықтар қызықтырады, оларды жүзеге асыру арқылы жәбірленуші өзінің басты мақсатына — сот қорғауын, әділ сот талқылауын, залалдың орнын толтыруға қол жеткізе алады.

Шамасы, отандық қылмыстық іс жүргізу заңнамасын дамыту мен жетілдірудің осы кезеңінде күдіктіге (айыпталушыға, сотталушыға) ғана емес, сонымен бірге жәбірленушіге күдіктінің (айыпталушының, сотталушының) мүддесінде белгіленген схема бойынша оның мүдделерін қорғауды тиісті құқықтық қамтамасыз етуді ұсына отырып, осы субъектілердің құқықтарын қамтамасыз етудегі қалыптасқан теңгерімсіздікті жою қажеттілігі туындады.

Өйткені, жәбірленуші әділ сот талқылауын ғана емес, сонымен бірге қылмысты тиімді тергеуді, яғни жанжақты, толық және объективті тергеуді күтеді. Соңғы жылдары ғылыми әдебиеттерде мемлекет жәбірленушіге тегін заң көмегін пайдалану құқығын беруі керек деген пікір жиі кездеседі [3].

Нәтижелер және оларды талқылау.

Күдіктінің (айыпталушының, сотталушының) және жәбірленушінің өкілеттіктерінің көрсетілген теңгерімсіздігі тараптардың бәсекелестігі мен теңдігі қағидатын толық іске асыруға ықпал етпейді. Осыған байланысты Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасында қылмыстық іс жүргізу құқығын жетілдірудің басымдықтарының бірі қылмыстық істер бойынша

айыпталушылар мен күдіктілерге ғана емес, жәбірленушілерге, куәгерлерге де білікті заң көмегін көрсету тетігін одан әрі жетілдіру болып айқындалды [4].

2015 жылғы 1 қаңтардан бастап заңды күшіне енген Қазақстан Республикасының 2014 жылғы қылмыстық іс жүргізу кодексінің қабылдануымен заңнамаға бірқатар новеллалар енгізілді, олардың бірі қылмыстық процеске қатысатын жаңа адамды – «қорғауға құқығы бар куәгерді» енгізу болып табылады. ҚІЖК-де (7-баптың 24-тармағы) қорғауға құқығы бар куә қылмыстық процеске қатысатын өзге адамдарға (ескі редакция) жатқызылады.

Қорғауға құқығы бар куәгер ұғымы, оның құқықтық мәртебесінің ерекшеліктері ҚІЖК-нің 78-бабының ескі редакциясында берілген. Көрсетілген норманың 5-бөлімінде: «егер қылмыстық құқық бұзушылық туралы арызда және хабарламада көрсетілген адамға оны жасаған адам ретінде не оған қарсы айғақ берген жағдайда, қылмыстық процеске қатысушы куә, бірақ бұл адамға процестік ұстау қолданылмаған не оны күдікті деп тану туралы қаулы шығарылмаған жағдайда, онда ол қорғауға құқығы бар куәгер мәртебесін алады» [5]. Яғни, қылмыстық процеске қатысушының екі жақты жағдайы көрінеді.

Қылмыстық іс жүргізу заңнамасын жетілдіру шеңберінде заң шығарушы бұл мәселелерді ішінара шешті. Осылайша, ҚІЖК-нің 26-бабында қорғауға құқығы бар куәгердің, күдіктінің, айыпталушының қорғауға құқығы бар екендігі көрсетілген. Олар бұл құқықты жеке өзі де, қорғаушының, заңды өкілінің көмегімен де осы Кодексте белгіленген тәртіппен жүзеге асыра алады (осы норманың 1-бөлігі). Қорғауға құқығы бар куәгердің, күдіктінің, айыпталушының қорғаушысы мен заңды өкілінің қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысуы соңғысына тиесілі құқықтарды жалынбайды (4-бөлім). Қорғауға құқығы бар куә, күдікті, айыпталушы айғақтар беруге, қылмыстық қудалау органдарының қандай да бір материалдарды ұсынуына, оларға қандай да бір жәрдем көрсетуге мәжбүр етілмеуге тиіс (5-бөлім). Аталған бап Қазақстан Республикасының 27.12.2019 ж [6]. Заңының редакциясында баяндалған.

Осылайша, қорғауға құқығы бар куә күдікті, айыпталушы, сотталушы және сотталған үшін ҚР ҚІЖК 68-бабының 5 және 6-бөлімдерінде көзделгендей, шығыстарды мемлекеттің шотына жатқыза отырып, Тегін қорғау алу құқығын пайдаланбайды. Осы Заңмен ҚІЖК-нің 214-1-бабы енгізіледі, онда жауап алу басталар алдында сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам оны жасаған адамды көрсететін қылмыстық құқық бұзушылық туралы арыздың, хабарламаның не куәлік айғақтарының мәнін қорғауға құқығы бар куәға хабарлайды. Сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адам, сондай-ақ қорғауға құқығы бар куәға айғақтар беруден бас тарту құқығын қоса алғанда, тұрған Кодекстің 78-бабының 6-бөлігінде көзделген құқықтарын түсіндіреді (1-бөлім). Әйтпесе, қорғауға құқығы бар куәдан жауап алу осы Кодекстің 210-бабының (2-бөлім) ережелері бойынша жүргізіледі [7].

Қорғауға құқығы бар куәнің іс жүргізу мәртебесіндегі қайшылықтар мен белгісіздіктерді жою үшін Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің депутаттары қолданыстағы заңнаманың және құқық қолдану практикасының мониторингі негізінде, сондай-ақ адвокаттармен, заңгерлермен, судьялармен және құқық қорғау органдарының өкілдерімен кездесулер кезінде келіп түскен ұсыныстар негізінде «өзгерістер енгізу туралы» ҚР Заңының бастамашыл жобасын әзірледі. Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне адвокаттық қызмет және заң көмегі мәселелері бойынша толықтырулар енгізу туралы. Қылмыстық іс жүргізу, Қылмыстық-атқару кодекстеріне және қылмыстық сот ісін жүргізудің бәсекелестігі мен ашықтығын күшейтуге бағытталған басқа да заңдарға бірқатар түзетулер қабылданды.

Қорғауға құқығы бар куә қарапайым куә мәртебесінен айырмашылығы бар дербес іс жүргізу мәртебесі бар адам болғандықтан, оның іс жүргізу өкілеттіктері жеке баппен

ресімделді. Бұл ретте, қарапайым куәдан айырмашылығы, қорғауға құқығы бар куә өзінің құқықтары мен мүдделерін қорғайтын қылмыстық процеске қатысушыларға жатқызылады, сондықтан оның іс жүргізу мәртебесін реттейтін бап Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 9-тарауында орналастырылған және ҚІЖК-нің 65-1-бабында жеке ұсынылған.

Бұдан басқа, ҚІЖК-нің 7-бабының 24-тармағындағы: «қорғауға құқығы бар куә» деген сөздер алынып тасталды, ал осы баптың 25-тармағы: «айыпталушы» деген сөзден кейін: «деген сөздермен толықтырылды қорғауға құқығы бар куәгер». Яғни, қорғауға құқығы бар куәгердің іс жүргізу мәртебесі қылмыстық процеске қатысушы ретінде айқындалады [8].

Осыған байланысты бірқатар басқа баптарға тиісті түзетулер енгізілді. Атап айтқанда, ҚІЖК-нің 112-бабының 3-бөлігі «күдіктінің» деген сөзден кейін: «деген сөздермен толықтырылды». ҚІЖК-нің 159, 271, 272-баптарындағы мәтін бойынша осындай толықтырулар енгізілді. Осы баптың авторы қорғауға құқығы бар куәгердің құқықтық мәртебесін реттейтін заңнамаға толық талдау жасауды мақсат еткен жоқ, тек қылмыстық процеске қатысушының іс жүргізу мәртебесін анықтауда бар құқықтық олқылықтар мен қайшылықтарды жоюға бағытталған заң шығарушы қабылдаған жекелеген түзетулерді атап өтті.

Аталған заң жобасын талқылау кезінде депутаттар адвокаттың іс жүргізу өкілеттіктерін кеңейтуге бағытталған ҚІЖК-ге бірқатар түзетулер енгізгенін атап өткен жөн.

Жаңа редакцияда адвокаттың өкілеттігін кеңейтетін ҚІЖК-нің 70-бабы қабылданды. Осы баптың 2-бөлігінің 3) және 5) тармақтары адвокатқа күдіктіні күдікті деп тану, күдіктінің іс-әрекетін саралау туралы қаулыларды жариялау кезінде қатысуға, сондай-ақ осы қаулылардың көшірмелерін алуға мүмкіндік беретін ережелермен толықтырылды. Адвокат іске кіріскен сәттен бастап танысуға, сондай-ақ ғылыми-техникалық құралдардың көмегімен сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамнан өзінің қорғаушысына қатысты процестік құжаттардың көшірмелерін алуға құқылы қылмыстық іс материалдарының тізбесі кеңейтілді. Осы баптың 4-бөлігі қорғаушы ретінде іс жүргізу әрекетін жүргізуге қатысатын адвокатқа сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамның қатысуымен өзінің қорғаушысының өтініші бойынша қысқаша консультациялар беруге мүмкіндік беретін норманы қамтитын жаңа абзацпен толықтырылды [9].

ҚР Қылмыстық іс жүргізу кодексі сондай-ақ 210-1, 272-1-баптармен толықтырылды, олар адвокаттың қылмыстық іске қатысты ақпаратты иеленуі мүмкін деген болжам бойынша сұрау салу тәртібін, сондай-ақ адвокаттың сараптама жүргізу туралы сұрау салуын процестік бекітуді регламенттеуді процестік бекітеді.

Сонымен, ҚІЖК-нің 210-1-бабын қарастырайық. Қылмыстық іске қатысты ақпаратқа иелік ететін адвокаттың сұрау салу тәртібі. Бұл норма ҚІЖК-нің 70 және 122-баптары кепілдік берген адвокаттардың өкілеттіктерін нақтылау мақсатында қабылданды, өйткені ҚІЖК-нің «Ерекше бөлігінде» сауалнама құқығы реттелмеген, бұл адвокаттың бұл өкілеттіктерді іс жүзінде жүзеге асыруын қиындатады.

Ұсынылған новелла сауалнама жүргізу тәртібін реттеуге бағытталған, оның нәтижелерін бекітудің және адвокаттың да, ол сұраған адамның да құқықтарын қамтамасыз етудің іс жүргізу нысаны ретінде қызмет етеді.

272-1 жаңа бап енгізілуде. Қорғаушы, жәбірленушінің өкілі болып табылатын адвокаттың сараптама жүргізу туралы сұрау салуы. Бұл норманың маңыздылығы мынада: сараптама өндірісін ұйымдастыру мәселелері әртүрлі салаларда арнайы білімді пайдаланудың дербес нысаны болып табылады және тәуелсіз мақала деңгейінде егжей-тегжейлі процедуралық реттеуді қажет етеді.

Қылмыстық процестің бәсекелестігі мен тараптардың тең құқықтылығы қағидатын негізге ала отырып, сотқа дейінгі сатыдағы сот бақылауы айыптаушы тарап үшін де, қорғаушы тарап үшін де ашық болуға тиіс.

Осыған байланысты ҚІЖК 56-бабының 2-бөліміне өзгерістер енгізу қажет. Тергеу судьясының өкілеттіктерін жүзеге асырудың жалпы шарттары, көрсетілген бөлік мынадай мазмұндағы төртінші және бесінші абзацтармен толықтырылды: «қорғау тарапының, жәбірленуші өкілінің өтініші бойынша сот отырысын тағайындау баптың 2-бөлігінің 1) тармағында көрсетілген мәселені қарау үшін. Осы Кодекстің 55-бабы, тергеу судьясы шешіміне қорғау тарабы, жәбірленушінің өкілі шағымданатын, жаңа дәлелдері жоқ, сол мәселе бойынша қайта берілген шағымдарды қоспағанда, әрекеттерін (әрекетсіздігін) тыңдау қажет болған жағдайда міндетті болып табылады. Сот отырысы тағайындалған жағдайда оның уақыты мен орны туралы қорғау тарапына, жәбірленушінің өкіліне және прокурорға алдын ала хабарланады» [10]. ҚІЖК 6) және 7) тармақтарда «қорғаушы» деген сөзден кейін «жәбірленушінің өкілі» деген қосымша бар. Толықтырулар ҚІЖК 126-бабының 1,2 және 4-бөлімдеріне енгізілді: «қорғаушы болып табылатын адвокат, жәбірленушінің өкілі». Дәл осындай түзетулер ҚІЖК-нің 217-бабының 1,2 және 3-бөлімдеріне енгізілді.

Мемлекет кепілдік берген заң көмегін көрсету шеңберінде консультациялар алу және құқықтық құжаттарды жасау үшін қажетті қаражаты жоқ оқшауланған сотталғандарға ұсыну мақсатында ҚР Қылмыстық-атқару кодексінің 10-бабының 1-бөлігінің 7) тармақшасына нақтылау түзетуі қабылданды.

Жоғарыда көрсетілген өзгерістер азаматтардың Қазақстан Республикасы Конституциясының 13-бабында көзделген білікті заң көмегін алу құқығын іске асыруға бағытталған.

Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің 2021 жылғы 4 маусымдағы № 1 қаулысымен ҚІЖК-дегі осы өзгерістер және басқа да заңдар Конституциялық деп танылды. Конституциялық Кеңес атап өткендей, республиканың қылмыстық іс жүргізу заңнамасына енгізілген басқа да өзгерістер мен толықтырулар адвокаттың кейбір өкілеттіктерін жаңа мазмұнмен толтырады, бұл айыптау және қорғау тараптарының тең құқығын қамтамасыз етуге, бәсекелестікті және қылмыстық сот ісін жүргізудің басқа да қағидаттарын дамытуға ықпал етеді [11].

Ағымдағы жылдың 9 маусымында Мемлекет басшысы осы Заңға қол қойып, заңды күшіне енді. Аталған новеллалар, әрине, қылмыстық сот ісін жүргізуде азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін тиімді қорғауға ықпал етеді деп санаймыз. Тергеу және сот практикаларын талдау іс жүзінде қылмыстық сот төрелігіне жәрдемдесетін адамдардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуде белгілі бір проблемалар бар екенін көрсетеді.

Жәбірленушілер мен куәгерлерге әрдайым қажетті құқықтық, Медициналық және психологиялық көмек көрсетілмейді, сондықтан сот төрелігіне жәрдемдесуге, қылмыс жасау фактілері туралы мәлімдеуге, сондай-ақ тергеу әрекеттері мен сот талқылауына белсенді қатысуға шақырылған адамдардың осы санатына құлықсыздық айқын болады. Кейбір жағдайларда бұл жағдайлар оларды азаматтық борышын өтеуден жалтаруға итермелейді, ал олардың кейбіреулері сотқа келгісі келмеуден басқа, көбінесе сотта өз айғақтарынан бас тартуға мәжбүр болады (әсіресе зорлық-зомбылық қылмыстары және ұйымдасқан қылмыс, сыбайлас жемқорлық көріністері туралы істер бойынша), бұрын заңда белгіленген тәртіппен.

Қазақстан заңнамасында мемлекеттің жауапкершілігі азаптау мен қатыгездік құрбандары үшін тиімді құқықтық қорғау құралдарына және БҰҰ азаптауға қарсы конвенциясы (бұдан әрі – Конвенция) талап ететіндей өтемақыны және барынша толық

оңалтуды қоса алғанда, барабар, тиісті өтем алуға құқықты нақты көздейтін тікелей және нақты нормалар жоқ.

Атап айтқанда, қылмыстық іс жүргізу заңнамасы азаптаудан зардап шеккендердің қылмыстық процесс шеңберінде мемлекетке азаматтық талап қою құқығын көздемейді (ҚІЖК-нің 167-бабы). Жалпы ережелер бойынша қылмыстық процесте азаматтық талап тек айыпталушыларға, күдіктілерге, сотталушыларға қойылады. Ал Конвенция зиянды өтеу үшін жауапкершілік Жеке тұлғаларға емес, мемлекетке жүктелуі керек деп талап етеді.

Ұлттық заңнамада (ҚІЖК және АК) жәбірленушінің юрисдикцияда болған кезеңінде және мемлекеттік органның жауапкершілігінде (жеткізу, ұстау, қамауда ұстау және т.б.) нақты лауазымды адамның кінәсін анықтамай алған зиян үшін өтемақы талап етуге мүмкіндік беретін құқықтық тетік жоқ.

Мұндай құқық азаматқа заңсыз соттау, қылмыстық жауаптылыққа тарту, қамауға алу, ұйқамаққа алу, кетпеу туралы жазылу, қамауға алу немесе түзеу жұмыстары түріндегі әкімшілік жаза қолдану, психиатриялық немесе басқа емдеу мекемесіне орналастыру нәтижесінде келтірілген зиянға қатысты ғана көзделген (922-бап, ҚР Азаматтық кодексінің 923, 951).

ҚІЖК 12-тарауының (ҚІЖК 95-98-бабы) ережелері қылмыстық процеске қатысатын адамдардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге арналған.

Өз кезегінде, ҚІЖК-нің 15-бабының 3-бөлімінде «жәбірленушіге, куәға немесе қылмыстық процеске қатысатын өзге де адамдарға, сондай-ақ олардың отбасы мүшелеріне немесе өзге де жақын туыстарына кісі өлтіру, зорлық-зомбылық көрсету, мүлікті жою немесе бүлдіру не өзге де құқыққа қарсы қауіпті әрекеттермен қауіп төнеді деп пайымдауға жеткілікті негіздер болған кезде, орган, жетекші қылмыстық процесс өз құзыреті шегінде осы адамдардың өмірін, денсаулығын, ар-намысын, қадір-қасиетін және мүлкін қорғау үшін заңда көзделген шараларды қабылдауға міндетті» [12].

Бұл ретте қауіпсіздік шаралары қорғалатын адамның жазбаша өтініші немесе жазбаша нысанда білдірілген оның келісімі негізінде, ал кәмелетке толмағандарға қатысты — оның ата-анасының немесе оларды алмастыратын адамдардың, сондай-ақ қорғаншылық және қамқоршылық органдарының уәкілетті өкілдерінің (ата-анасы немесе оларды алмастыратын адамдар болмаған жағдайда) жазбаша өтініші негізінде немесе, жазбаша түрде көрсетілген.

Қабылданған шешім туралы қаулы (ұйғарым) шығарылады, ол орындау үшін қауіпсіздік шараларын жүзеге асыратын органға, сондай-ақ өзіне қатысты қаулы (ұйғарым) шығарылған адамға жіберіледі. Қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушыларды мемлекеттік қорғауды жүзеге асыру туралы мәліметтерді қорғау тәртібі Қазақстан Республикасының 2000 жылғы 5 шілдедегі Заңымен бекітілген. Жәбірленушілерді қорғау тетіктері тек құқықтық кепілдіктерді ғана емес, сонымен қатар шетелдік тәжірибеден алуға болатын қауіпсіздікті қорғаудың нақты, жеткілікті тиімді шараларын қамтуы керек.

Қылмыстық сот ісін жүргізу орбитасына тартылған жәбірленуші оның қатысуы ол үшін және оның жақындары үшін қандай да бір қолайсыз салдарға немесе олардың туындау қаупіне әкеп соқпайтынына сенімді болуға тиіс.

Мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалар жәбірленуші деп танылған адамға құқықтары мен міндеттерін жүзеге асыруға кепілдік беруі және қажет болған жағдайда тиісті қорғауды ұсынуы тиіс [13].

Азаматтарды қылмыстардан мемлекеттік қорғау құралы ретінде қылмыстық құқықтың тиімділігі туралы мәселе негізінен қылмыстық жазаның тиімділігі туралы мәселеге дейін азаяды және жазаның мақсаттарын дұрыс анықтауға байланысты. Жазаның

мақсаты-әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру, сондай-ақ сотталғанды түзету және жаңа қылмыстардың алдын алу (ҚР ҚК 39-бабы).

Демократиялық мемлекетте әрбір азамат үшін мүліктік және мүліктік емес шығындарды қалпына келтіру құқығы танылады. Жалпы алғанда, бұл құқық адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында жарияланған (БҰҰ, 1948) [14].

Әділеттілікті қалпына келтіру сонымен қатар жәбірленушіге жасалған қылмыстың моральдық және материалдық зиянын өтеуді қамтиды [15]. Қылмыс жасаған адамға келтірілген зиянды өтеу міндетін жүктеу қажеттілігі, ең алдымен, заңдылық қағидатын сақтау талаптарына байланысты. Бұл жағдайда тек әкімшілік немесе қылмыстық-құқықтық жауапкершілік шараларын қолдану жәбірленушінің мүліктік мүдделерін қылмыстан тиісті қорғауды қамтамасыз етпейді. Осыған байланысты қатынастардың осы түрін азаматтық-құқықтық реттеуді күшейту қажеттілігі туындайды. Сондықтан Заңда қылмыстық қудалау органының жәбірленушінің сот төрелігіне қол жеткізуін қамтамасыз ету және зиянды өтеу шараларын қабылдау міндеті көзделген.

Әрине, қылмыспен келтірілген зиянды өтеу кезінде туындаған қатынастарды реттейтін қолданыстағы нормативтік құқықтық актілер, оларды қолданудың қалыптасқан тәжірибесі осы саланы құқықтық реттеуді жетілдіруді талап етеді.

Қылмыстық іс жүргізудегі азаматтық талап бірнеше құқық салаларымен реттеледі. Азаматтық сот өндірісі тәртібімен жәбірленуші мемлекет жәбірленушінің бұзылған құқықтарын қорғау жөніндегі міндетті жүктеген прокурордың көмегінсіз өз бетінше талап-арыз дайындап беруге, келтірілген залалдың мөлшерін және қылмыстық қылмыс пен моральдық зиянның туындауы немесе келтірілуі арасындағы себеп-салдарлық байланысты дәлелдеуге тиіс. Бұл жағдайда жәбірленушіге кәсіби заң көмегінсіз өз құқықтары мен заңды мүдделерін өз бетінше қорғау өте қиын екені анық.

Зиянды толық көлемде өтеу моральдық зиянды өтемей мүмкін емес. Көптеген жағдайларда сотталушыны сот үкімімен соттау моральдық зиян үшін жеткілікті өтемақы болып табылмайтыны анық.

«Соттардың моральдық зиянды өтеу туралы заңнаманы қолдануы туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2015 жылғы 27 қарашадағы №7 нормативтік қаулысында моральдық зиян ұғымы берілген, оны азаматтың өзіне тиесілі жеке мүліктік емес игіліктер мен құқықтарды құқыққа қарсы бұзу, кемсіту немесе айыру нәтижесінде бастан кешірген моральдық немесе физикалық азаптары деп түсіну керек (3-тармақ).

Моральдық зиян, атап айтқанда, туыстарының жоғалуына, белсенді қоғамдық өмірді жалғастыра алмауына, жұмысынан айырылуына, отбасылық, дәрігерлік құпияның ашылуына, азаматтың ар-намысына, қадір-қасиетіне немесе іскерлік беделіне нұқсан келтіретін шындыққа сәйкес келмейтін мәліметтердің таралуына, уақытша шектелуіне немесе кандай да бір құқықтарынан айырылуына байланысты моральдық тәжірибелерден тұруы мүмкін. Жарақаттанудан, денсаулықтың өзге де зақымдануынан не адамгершілік азап шегу нәтижесінде болған ауруға байланысты және т.б.

Моральдық зиянды өтеу мөлшерін сот анықтайды және мүліктік зиянды өтеу мөлшеріне байланысты емес. Тәжірибе көрсеткендей, көп жағдайда соттар жәбірленушілердің талаптарын минималды мөлшерде қанағаттандырады. Кейбір жағдайларда жарақаттанудан немесе денсаулықтың басқа да зақымдануынан келтірілген зиянды өтеу туралы шағымдар бойынша залалды анықтау мамандар мен сарапшылардың пікірлерін талап етеді [16].

Моральдық немесе физикалық азаптың дәрежесін сот нақты мән-жайларды, моральдық зиян келтіруді, жәбірленушінің жеке ерекшеліктерін және оның азап шегуінің ауырлығын көрсететін басқа да нақты жағдайларды ескере отырып бағалауы керек.

Көптеген жағдайларда дәрігерлер мен психологтар сияқты мамандардың қосымша қатысуынсыз моральдық зиянды жеткілікті түрде бағалау мүмкін емес.

Кейбір жағдайларда кінәлінің бұл үшін қаражаты мен мүлкі болмауына байланысты мүлдікті зиянды толық көлемде өтеу мүмкін емес, соның есебінен өндіріп алуға болады. Осылайша, жәбірленушілерге келтірілген зиянды өтеуге арналған шығыстарды қаржыландыру көзін анықтаудан бастап мемлекеттік билік органдары келтірген залалды өтеу тәртібін заңнамалық реттеуге дейін мәселенің барлық тараптарына кешенді, жүйелі тәсілді әзірлеу қажеттілігі бар.

Бүгінгі таңда бірқатар шет елдерде жәбірленушілердің, куәгерлердің және сот төрелігіне жәрдемдесетін басқа да адамдардың құқықтары мен заңды мүдделерін, соның ішінде жәбірленушілердің зиянды өтеу құқығын қорғауға кепілдік беретін дамыған жүйелер мен тетіктер бар.

Халықаралық құқықтық актілерде «жәбірленуші» ұғымының орнына «қылмыс құрбаны» термині қолданылады. Бұл ұғымдар мазмұны жағынан бірдей емес – қылмыс құрбаны ұғымы жәбірленуші ұғымынан әлдеқайда кең.

1985 жылы 29 қарашада БҰҰ Бас Ассамблеясы қабылдаған қылмыс пен билікті теріс пайдалану құрбандарына арналған сот төрелігінің негізгі принциптерінің декларациясына сәйкес, «құрбандар» термині қылмыстық заңды бұзатын әрекет немесе әрекетсіздік нәтижесінде физикалық, материалдық немесе моральдық зиян (зиян) келтірілген адамдарды білдіреді. Мұндай адам қылмыскердің анықталғанына, қамауға алынғанына, сотқа берілгеніне немесе сотталғанына қарамастан жәбірленуші болып саналады. Тиісті жағдайларда қылмыс құрбандарына тікелей жәбірленушінің жақын туыстары мен асырауындағы адамдар, сондай-ақ жәбірленушіге қылмыстық әрекеттің салдарының әсерін болдырмау үшін көмек көрсетуге тырысқанда зиян келтірілген адамдар жатады [17].

1983 жылы 24 қарашада Страсбургте қабылданған зорлық-зомбылық қылмыстарының құрбандарына келтірілген залалды өтеу жөніндегі Еуропалық конвенцияның ережелеріне сәйкес, оның негізгі ережесі мемлекеттің жәбірленушілер алдындағы өтемақы жауапкершілігі болып табылады, залалды өтеуді мемлекет қылмыскерді қылмыстық қудалауға (мысалы, белгіленбеген) немесе жазалауға болмайтын жағдайда жүзеге асырады. Соңғы жағдайда бұл рақымшылық актілеріне, сотталушының ауыр сырқатына және т.б. байланысты заңнамада көзделген жазадан босату [18].

Қылмыспен келтірілген зиянды өтеу институтын құқықтық реттеу жөніндегі халықаралық тәжірибені зерделеу көптеген шет елдердің заңнамасы жәбірленушілердің құқықтары мен мүдделерін қорғауға, әділеттілікті қалпына келтіруге, жәбірленушіге келтірілген зиянды толық, тез арада қалпына келтіруге және өтеуге көбірек бағытталғанын көрсетті.

«Қалпына келтіретін сот төрелігінің» ең тиімді құралдарының бірі – қылмыс құрбандарын қолдаудың арнайы қорынан келтірілген зиянды өтеу. Мұндай қорлар Еуропаның 22-ден астам елінде, АҚШ-та, ал посткеңестік кеңістікте – Әзірбайжанда және 2018 жылғы қаңтардан бастап Қазақстанда жұмыс істейді.

2014 жылғы 4 шілдеде қабылданған Қазақстан Республикасының қылмыстық іс жүргізу кодексінде 173-бап – Жәбірленушілерге зиянды өтеу қоры көзделген, онда осы қорды құрудың құқықтық негіздері белгіленген.

ҚІЖК-нің 173-бабына сәйкес (ескі редакция) Жәбірленушілерге зиянды өтеу қоры туралы заңнамалық актіде көзделген жағдайларда, тәртіппен, мөлшерде және мерзімдерде жәбірленуші деп танылған адамдардың осы Қордан мемлекеттік ақшалай өтемақыны кідіріссіз толық не ішінара алуға құқығы бар. Мемлекеттік өтемақыны кідіріссіз алуға құқығы бар жәбірленушілердің санаттары Жәбірленушілерге зиянды өтеу қоры туралы

заңнамалық актіде айқындалады. Осы ҚІЖК новеллаларын іске асыру үшін «Жәбірленушілерге зиянды өтеу қоры туралы» және «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне Жәбірленушілерге зиянды өтеу қоры қызметінің мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» заңдардың жобалары әзірленді.

2018 жылғы 10 қаңтарда Қазақстанның Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Жәбірленушілерге өтемақы қоры туралы» және «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне «ысырапшылдарға өтемақы қоры» мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңдарға қол қойды. Аталған заңдардың негізгі мақсаты жәбірленушілердің құқықтарын қорғаудың құқықтық тетігін қалыптастыру, жәбірленушілерге немесе олардың өкілдеріне тіркелген ақшалай соманы біржолғы төлеу түрінде материалдық көмек көрсету жөніндегі қаржы құралын құру болып табылады. Мұндай төлем қылмыстық құқық бұзушылықтардың жекелеген құрамына ғана қатысты.

Жәбірленушілерге өтемақы институты отандық заңнамадағы новелла болып табылады. Алғаш рет «құқықтық табиғаты», «мәжбүрлеп төлеуді» заңнамалық реттеу «қылмыстық-құқықтық ыпал етудің өзге шарасы» ретінде беріледі, Қазақстан Республикасының Қылмыстық және қылмыстық-процестік кодекстеріне тиісті түзетулер енгізілді. Қылмыстық-құқықтық ықпал етудің өзге де шаралары институты қылмыс жасауға ықпал ететін факторларға тиімді қарсы тұруға мүмкіндік беретін өлшенген шаралар жүйесін қамтиды.

Әділеттілікті қалпына келтіру сонымен қатар жәбірленушіге қылмыспен келтірілген материалдық зиянды өтеуді қамтиды. Сондықтан Заңда қылмыстық қудалау органының – жәбірленушінің сот төрелігіне қол жеткізуін қамтамасыз ету және қылмыстық құқық бұзушылықпен келтірілген зиянды өтеу шараларын қабылдау міндеті көзделген (ҚР ҚІЖК 34-бабының 2-бөлігі). Сондықтан Жәбірленушілерге зиянды өтеуге арналған шығыстарды қаржыландыру көзін анықтаудан бастап олардың залалды өтеу тәртібін заңнамалық реттеуге дейін мәселенің барлық тараптарына кешенді, жүйелі тәсілді әзірлеу қажеттілігі туындады.

Қорытынды.

Осы заңдарды мұқият пысықтаудың, кеңінен талқылаудың және қабылдаудың барлық бұрылыстары туралы нақты пайымдап, кейбіреулеріне тоқталамыз.

Бірінші, депутаттар жәбірленушілер өтемақы алу құқығын алатын қылмыстық құқық бұзушылықтардың тізбесін кеңейтуді ұсынды (124 құрамға дейін). Өтемақы тағайындау тәртібі нақтыланды, регрессиялық талаптарды қою үшін қосымша негіздер айқындалды.

Екінші, жұмыс тобы жәбірленушінің өтемақы алуға өтінішін қараудың нақты тәртібі мен мерзімдерін ұсынды. Мемлекеттік органдар арасындағы өкілеттіктерді бөлді.

Үшінші, депутаттардың ұсынысы бойынша Қорды қалыптастыру көздерінің тізбесіне ел заңнамасында тыйым салынбаған «өзге де қайнар көздер».

Ұсынылатын барлық бес дереккөздің бюджеттен тыс екенін және салықтық емес түсімдер есебінен қалыптасатынын атап өту маңызды.

Қазақстан Республикасының Бюджет, Қылмыстық, Қылмыстық-процестік және қылмыстық-атқару кодекстеріне түзетулер енгізілді. Олардың барлығы қолданыстағы заңнаманы «Жәбірленушілерге өтемақы қоры туралы» Заңға сәйкес келтіруге бағытталған.

Сот өндіріп алатын мәжбүрлі төлемнің «құқықтық табиғатын» неғұрлым нақты заңнамалық реттеу мақсатында депутаттар қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу кодекстеріне тиісті түзетулер енгізді.

Төртінші, өтемақы төлеуді көздейтін заң нормаларын қолданысқа енгізу мерзімдері өзгертілді, яғни 2018 жылғы 1 шілдеден бастап сот кінәлі тұлғалардан Қорға өндіріп алуды жүзеге асыра бастайды, ал Жәбірленушілерге төлемдер 2020 жылғы 1 шілдеден басталады.

деп көзделген. Есептеулер бойынша Қорға жыл сайынғы түсімдер шамамен миллиард теңгені құрайды.

Қазіргі уақытта бұл «қалпына келтіретін сот төрелігі» новеллалары іс жүзінде тиімді қолданылады.

Бесінші, «Жәбірленушілерге өтемақы қоры» деген не, оның қалыптасу көздері, өтемақы тағайындалатын қылмыстық құқық бұзушылықтар мен жәбірленушілер санаттары, регрессиялық талаптар және олардың түсініктері туралы толығырақ тоқталу керек.

Айта кету керек, «Жәбірленушілерге өтемақы қоры туралы» ҚР Заңының глоссарийінде осы терминдердің нақты түсініктері берілген.

Қорды қалыптастыру көздері салықтық емес түсімдер болып табылады, оларға мыналар жатады:

1) Сот өндіріп алатын мәжбүрлеп төлемдер;

2) бапта көзделген іс жүргізу міндеттерін орындамағаны үшін сот салатын ақшалай өндіріп алулар. 71, 78, 80, 81, 82, 90, 142, 156 Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексінің 165-І және сот отырысында жәбірленушіге, куәге, маманға, аудармашыға және адвокатты қоспағанда, өзге де адамдарға арналған тәртіпті бұзу, прокурор мен сотталушының;

3) өзіне қатысты соттың айыптау үкімі заңды күшіне енген және түзеу жұмыстары түрінде жаза тағайындалған сотталған адамнан ақшалай жазалар;

4) регрессиялық талаптар тәртібімен өндіріп алынған ақша;

5) Қазақстан Республикасының заңнамасында тыйым салынбаған өзге де көздер.

Сот айыптау үкімін шығарған кезде кінәлі адамдардан Қорға Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 98-1 және 98-2-баптары негізінде мәжбүрлеп төлем өндіріп алынады. Заңмен бұл төлемдердің табиғаты «қылмыстық-құқықтық ықпал етудің басқа шараларымен» байланысты.

Кінәлі адамға қатысты қылмыстық құқық бұзушылықтар жиынтығы бойынша айыптау үкімі шығарылған жағдайда, одан неғұрлым ауыр қылмыстық құқық бұзушылық санатына сәйкес келетін мәжбүрлеп төлем өндіріп алынады. Адамдар тобы қылмыстық құқық бұзушылық жасаған кезде мәжбүрлеп төлемді әрбір кінәлі адамнан жеке-жеке өндіріп алады.

ҚДЖК-нің 173-бабы жаңа редакцияда жазылды.

Көрсетілген нормаларға сәйкес қажетті өзгерістер қылмыстық іс жүргізу кодексіне енгізілді, онда жәбірленушілердің құқықтары регламенттеледі, қылмыстық құқық бұзушылықтардың жекелеген құрамдары бойынша тіркелген ақша сомасы түріндегі біржолғы төлемнің тәртібі мен негіздері белгіленеді.

Жәбірленушілердің өтемақы алуы Қылмыстық-процестік және азаматтық-процестік заңнама шеңберінде заңда белгіленген тәртіппен олардың қылмыспен келтірілген мүлдікті, моральдық және физикалық зиянды толық көлемде өтеуді талап ету құқығын шектемейтінін атап өту маңызды.

Халықаралық құқық қолдану практикасы көрсеткендей, жәбірленушілерге өтемақы төлеу қылмыстық құқық бұзушылықтардың барлық баптары бойынша жүзеге асырылмайды. Сондықтан «Жәбірленушілерге өтемақы қоры туралы» ҚР Заңында Қылмыстық кодекстің 124 қылмыстық қылмыс құрамы бойынша жәбірленушілердің үш санаты қарастырылған, олар бойынша өтемақы төленеді.

Заңда жәбірленушілерге өтемақы тағайындау және төлеу тәртібі мен мерзімдері айқындалған. Бұл ретте қылмыстық қудалау функцияларын жүзеге асыратын мемлекеттік орган жәбірленушінің өтемақы алу құқығын түсіндіреді және оның өтінішін тіркелген

кезден бастап күнтізбелік он күн ішінде қарайды. Заңда белгіленген мөлшерде өтемақы тағайындайды және қазынашылыққа ұсынатын алушылардың тізілімін жасайды. Өтемақы төлеуді кейіннен олардың банктік шотына ақша аудара отырып, қылмыстық қудалау органы алушылар тізілімін ұсынған күннен кейінгі күнтізбелік он күннен кешіктірмей бюджет заңнамасында белгіленген тәртіппен қазынашылық жүзеге асырады.

Қабылданған заңдарда мемлекеттік органдардың өкілеттіктері нақты бөлінген, оларды бұзғаны үшін жауапкершілік көзделген.

Жалпы, аталған новеллалар біздің елімізде ауыр қылмыстардан зардап шеккендерге өтемақы төлеудің жаңа институтын енгізуге мүмкіндік беретін қажетті құқықтық базаны құруға бағытталған және бұл қылмыстық құқық бұзушылықтардан зардап шеккендерге зиянды өтеу саласында туындайтын қоғамдық қатынастарды реттеудің алғашқы қадамы ғана деп санаймыз.

Осы саладағы заңнаманы жетілдіру жәбірленушілердің құқықтарын мемлекеттік қорғаудың толыққанды институтын құруға, Қазақстан Республикасының құқықтық мемлекеттің адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын тану, сақтау, қорғау міндетін атқаруына бағытталған.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 г. № 231-V (с изм. и доп. на 02.01.2022 г.) [Электронный ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231> (дата обращения 15.03.2023)

2 Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 г. № 226 –V (с изм. и доп. на 31.12.2020 г.) [Электронный ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226> (дата обращения: 15.03.2023)

3 Концепция правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года. Утв. Указом Президента Республики Казахстан от 24 августа 2009 г. № 858 [Электронный ресурс] — URL: [www.http://online.zakon.kz](http://www.online.zakon.kz) (дата обращения 15.03.2023)

4 Послание Президента Республики Казахстан К.К. Токаева народу Казахстана от 2 сентября 2019 г. Конструктивный общественный диалог — основа стабильности и процветания Казахстана [Электронный ресурс] — URL: [www.http://online.zakon.kz](http://www.online.zakon.kz) (дата обращения 15.03.2023)

5 Послание Президента Республики Казахстан К.К. Токаева народу Казахстана от 1 сентября 2020 г. Казахстан в новой реальности: Время действий [Электронный ресурс] — URL: [www.http://online.zakon.kz](http://www.online.zakon.kz) (дата обращения 16.03.2023)

6 Нормативное постановление Конституционного совета Республики Казахстан от 4 июня 2021 г. № 1. О проверке на соответствие Конституции Республики Казахстан О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам адвокатской деятельности и юридической помощи [Электронный ресурс] — URL: [www.http://online.zakon.kz](http://www.online.zakon.kz) (дата обращения 17.03.2023)

7 Международный пакт о гражданских и политических правах от 19 декабря 1966 г. Ратифицирован Республикой Казахстан в 2005 году [Электронный ресурс] — URL: [www.http://online.zakon.kz](http://www.online.zakon.kz). (дата обращения 20.03.2023)

8 Европейская Конвенция о возмещении ущерба жертвам насильственных преступлений от 24 ноября 1983 г., г. Страсбург [Электронный ресурс] — URL: [www.http://online.zakon.kz](http://www.online.zakon.kz) (дата обращения 16.03.2023)

9 Декларация ООН. Основные принципы правосудия для жертв преступлений и злоупотребления властью. Принята Генеральной Ассамблеей ООН 29 ноября 1985 года [Электронный ресурс] — URL: [www.http://online.zakon.kz](http://www.online.zakon.kz) (дата обращения 21.03.2023)

10 Закон Республики Казахстан. О Фонде компенсации потерпевшим от 10 января 2018 года № 131-VI ЗРК [Электронный ресурс] — URL: [www.http://online.zakon.kz](http://www.online.zakon.kz) (дата обращения 15.03.2023)

11 Закон Республики Казахстан. О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам. Фонда компенсации потерпевшим от 10 января 2018 г. № 132-VI ЗРК [Электронный ресурс] — URL: [www.http://online.zakon.kz](http://www.online.zakon.kz) (дата обращения 15.03.2023)

12 Закон Республики Казахстан. О государственной защите лиц, участвующих в уголовном процессе. От 5 июля 2000 г. № 72-II (с изм. и доп. по состоянию на 11.07.2017 г.) [Электронный ресурс] — URL: [www.http://online.zakon.kz](http://www.online.zakon.kz). (дата обращения 23.03.2023)

13 Ханов Т.А. Вопросы создания в Республике Казахстан государственного фонда компенсации имущественного вреда, причиненного потерпевшему преступлением. Правовая реформа в Казахстане. — 2019. — № 3. — 41 с.

14 Козацкая В.Э. Современные научные подходы к вопросу о необходимости создания фонда возмещения преступного вреда. Юридический мир. — № 3 (147). — 2019. — 36 с.

15 Евстратенко Е.В. Защита свидетелей и потерпевших в уголовном процессе России. дис. канд. юрид. наук. — Челябинск. — 2020. — С. 4-5

16 Габзалилов В.Ф. Некоторые аспекты психологической поддержки и сопровождения потерпевших, свидетелей и иных участников судопроизводства в деятельности подразделений по обеспечению безопасности лиц, подлежащих государственной защите. Черные дыры в Российском законодательстве. — № 1. — 2020. — 82 с.

17 Иванова О.Г. Проблемы совершенствования процессуального положения потерпевшего в сфере уголовного судопроизводства. Актуальные проблемы российского права. — № 12 (61). — 2019. — 200 с.

18 Безбородов Д.А. Иные меры уголовно-правового характера: понятие, признаки и виды. учеб. пос. СПб. юрид. ин-т (филиал) Акад. Генеральной прокуратуры Российской Федерации. — 2019. — 11 с.

ВОПРОСЫ УСИЛЕНИЯ ПРАВОВОЙ ЗАЩИТЫ ПОТЕРПЕВШИХ И СВИДЕТЕЛЕЙ ПО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация.

Права и свободы человека и гражданина, его честь и достоинство являются высшей ценностью общества и государства. Статья посвящена современным вопросам правовой защиты потерпевших и свидетелей, улучшению их процессуального положения в современном уголовном судопроизводстве. Рассматривая правовой статус потерпевшего, автор определил его как главную фигуру уголовного процесса, права и законные интересы, которого были нарушены в результате совершения преступления, и справедливо отметил, что одной из социальных ожиданий общества является защита и восстановление его нарушенных прав. На основе законодательной деятельности Парламента Республики Казахстан автором отражены отдельные концептуальные поправки в действующее уголовно-процессуальное законодательство, принятые депутатами, направленные на усиление конкуренции и прозрачности уголовного процесса, расширение полномочий стороны защиты. Особое внимание было уделено одной из новелл Уголовно-процессуального законодательства, регулирующей правовой статус свидетеля, имеющего право на защиту. Его отличие от обычного свидетеля, отмечены принятые законодателем меры, направленные на устранение противоречий и правовых пробелов в определении процессуального статуса данного участника уголовного процесса. Кроме того, были затронуты такие актуальные вопросы, как обеспечение безопасности лиц, участвующих в уголовном процессе; право потерпевших на получение квалифицированной юридической помощи; возмещение потерпевшему морального и материального вреда, причиненного преступлением; институт возмещения ущерба потерпевшим. На основе анализа национального и зарубежного законодательства автором продемонстрирована эффективность средств «восстановления правосудия», возмещение вреда, причиненного из специального фонда поддержки потерпевших. В статье разъяснена «правовая природа» одной из новелл отечественного законодательства о «принудительных выплатах» как другой меры уголовно-правового воздействия. Проведен полный анализ правовой базы внедрения нового института компенсации потерпевшим в нашей стране и механизма деятельности соответствующего фонда по оказанию экстренной, единовременной материальной помощи потерпевшим

Ключевые слова: законодатель, уголовный процесс, уголовное судопроизводство, гарантии реализации процессуальных прав, потерпевший, международное сотрудничество.

ISSUES OF STRENGTHENING LEGAL PROTECTION OF VICTIMS AND WITNESSES UNDER THE LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract.

The rights and freedoms of Man and citizen, his honor and dignity are the highest value of society and the state. The article is devoted to modern issues of legal protection of victims and witnesses, improving their procedural situation in modern criminal proceedings. Considering the legal status of the victim, the author identified him as the main figure of the criminal process, whose rights and legitimate interests were violated as a result of committing a crime, and rightly noted that one of the social expectations of society is the protection and restoration of his violated rights. Based on the legislative activity of the Parliament of the Republic of Kazakhstan, the author outlined certain

conceptual amendments to the current criminal and Criminal Procedure legislation adopted by deputies, aimed at strengthening competition and transparency of the criminal process, expanding the powers of the Defense party. Particular attention was paid to one of the novella of the Criminal Procedure legislation regulating the legal status of a witness entitled to protection, its difference from an ordinary witness, the measures taken by the legislator aimed at eliminating contradictions and legal gaps in determining the procedural status of a participant in this criminal process were noted. In addition, such topical issues as ensuring the safety of persons involved in criminal proceedings; the right of victims to receive qualified legal assistance; compensation to the victim for moral and material damage caused by the crime; Institute for compensation for damage to victims. Based on the analysis of national and foreign legislation, the author showed the effectiveness of the means of "restoration of justice", compensation for damage from a Special Victim Support Fund. The article explained the "legal nature" of one of the novellas in the domestic law "forced payment" as another measure of criminal legal influence. A detailed analysis of the legal framework for the introduction of a new institution of compensation to victims in our country and the mechanism of the relevant fund's activities for providing urgent, one-time material assistance to victims was carried out.

Key words: legislative, criminal process, criminal proceedings, guarantees of the implementation of procedural rights, victim, international cooperation.

REFERENCES

- 1 Ugolovno-protsessual'nyi kodeks Respubliki Kazakhstan ot 4 iyulya 2014 g. [*Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan dated July 4, 2014 No. 231-V*]. № 231-V (s izm. i dop. na 02.01.2022 g.). Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231> [in Russian]. (accessed:15.03.2023)
- 2 Ugolovnyi kodeks Respubliki Kazakhstan ot 3 iyulya 2014 g. [*Criminal Code of the Republic of Kazakhstan No. 226 –V dated July 3, 2014*]. № 226 –V (s izm. i dop. na 31.12.2020 g.). Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226> [in Russian]. (accessed:15.03.2023)
- 3 Kontseptsiya pravovoi politiki Respubliki Kazakhstan na period s 2010 do 2020 goda. [*The concept of the legal policy of the Republic of Kazakhstan for the period from 2010 to 2020*]. Utv. Ukazom Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 24 avgusta 2009 g. № 858. Available at: — URL: [www.http://online.zakon.kz](http://online.zakon.kz) [in Russian]. (accessed:15.03.2023)
- 4 Poslanie Prezidenta Respubliki Kazakhstan K.K. Tokaeva narodu Kazakhstana ot 2 sentyabrya 2019 g. Konstruktivnyi obshchestvennyi dialog - osnova stabil'nosti i protsvetaniya Kazakhstana. [*Constructive public dialogue is the basis of stability and prosperity of Kazakhstan*]. Available at: — URL: [www.http://online.zakon.kz](http://online.zakon.kz) [in Russian]. (accessed: 15.03.2023)
- 5 Poslanie Prezidenta Respubliki Kazakhstan K.K. Tokaeva narodu Kazakhstana ot 1 sentyabrya 2020 g. Kazakhstan v novoi real'nosti: Vremya deistviy. [*Kazakhstan in a new reality: Time for action*]. Available at: — URL: [www.http://online.zakon.kz](http://online.zakon.kz) [in Russian]. (accessed: 16.03.2023)
- 6 Normativnoe postanovlenie Konstitutsionnogo soveta Respubliki Kazakhstan ot 4 iyunya 2021 g. № 1. O proverke na sootvetstvie Konstitutsii Respubliki Kazakhstan O vnesenii izmenenii i dopolnenii v nekotorye zakonodatel'nye akty Respubliki Kazakhstan po voprosam advokatskoi deyatel'nosti i yuridicheskoi pomoshhi. [*On verification of compliance with the Constitution of the Republic of Kazakhstan O amendments and additions to Some legislative acts of the Republic of Kazakhstan on issues of advocacy and legal assistance*]. Available at: — URL: [www.http://online.zakon.kz](http://online.zakon.kz) [in Russian]. (accessed: 17.03.2023)
- 7 Mezhdunarodnyi pakt o grazhdanskikh i politicheskikh pravakh ot 19 dekabrya 1966 g. Ratifitsirovan Respublikoi Kazakhstan v 2005 godu. [*The International Covenant on Civil and Political Rights of December 19, 1966 was ratified by the Republic of Kazakhstan in 2005*]. Available at: — URL: [www.http://online.zakon.kz](http://online.zakon.kz) [in Russian]. (accessed: 20.03.2023)
- 8 Evropeiskaya Konventsia o vozmeshhenii ushherba zhertvam nasil'stvennykh prestuplenii ot 24 noyabrya 1983 g., g. Strasburg. [*European Convention on Compensation for Victims of Violent Crimes of November 24, 1983, Strasbourg*]. Available at: — URL: [www.http://online.zakon.kz](http://online.zakon.kz) [in Russian]. (accessed:16.03.2023)
- 9 Deklaratsiya OON. Osnovnye printsipy pravosudiya dlya zhertv prestuplenii i zloupotrebleniya vlast'yu. [*Basic principles of justice for victims of crime and abuse of power*]. Prinyata General'noi Assambleei OON 29 noyabrya 1985 goda. Available at: — URL: [www.http://online.zakon.kz](http://online.zakon.kz) [in Russian]. (accessed: 21.03.2023)
- 10 Zakon Respubliki Kazakhstan. O Fonde kompensatsii poterpevshim ot 10 yanvarya 2018 goda № 131-VI ZRK. [*About the Victims Compensation Fund No. 131 dated January 10, 2018-WE PHR*]. Available at: — URL: [www.http://online.zakon.kz](http://online.zakon.kz) [in Russian]. (accessed:15.03.2023)
- 11 Zakon Respubliki Kazakhstan. O vnesenii izmenenii i dopolnenii v nekotorye zakonodatel'nye akty Respubliki Kazakhstan po voprosam. [*On amendments and additions to some legislative acts of the Republic of Kazakhstan on the following issues*]. Fonda kompensatsii poterpevshim» ot 10 yanvarya 2018 g. № 132-VI ZRK. Available at: — URL: [www.http://online.zakon.kz](http://online.zakon.kz) [in Russian]. (accessed: 15.03.2023)

12 Zakon Respubliki Kazakhstan. O gosudarstvennoi zashhite lic, uchastvuyushhih v ugovnom protsesse. [On State protection of persons participating in criminal proceedings]. Ot 5 iyulya 2000 g. № 72-II (s izm. i dop. po sostoyaniyu na 11.07.2017 g). Available at: — URL: [www.http://online.zakon.kz](http://online.zakon.kz) [in Russian]. (accessed: 23.03.2023)

13 Hanov T.A. Voprosy sozdaniya v Respublike Kazakhstan gosudarstvennogo fonda kompensatsii imushhestvennogo vreda, prichinennogo poterpevshemu prestupleniyu. [Issues of creation in the Republic of Kazakhstan of the state fund for compensation of property damage caused to the victim of a crime]. Pravovaya reforma v Kazakhstane. 2019. № 3. 41 p. [in Russian]

14 Kozackaya V.E. Sovremennye nauchnye podhody k voprosu o neobходимости sozdaniya fonda vozmeshheniya prestupnogo vreda. [Modern scientific approaches to the issue of the need to create a criminal damage compensation fund]. Yuridicheskij mir. № 3 (147). 2019. P. 36. [in Russian]

15 Evstratenko E.V. Zashhita svidetelei i poterpevshih v ugovnom protsesse Rossii. [Protection of witnesses and victims in the criminal process of Russia]. dis.kand.yurid.nauk. Chelyabinsk. 2020. P. 4-5 [in Russian]

16 Gabzalilov V.F. Nekotorye aspekty psihologicheskoi podderzhki i soprovozhdeniya poterpevshih, svidetelei i inyh uchastnikov sudoproizvodstva v deyatel'nosti podrazdelenii po obespecheniyu bezopasnosti lits, podlezhashhih gosudarstvennoi zashhite. [Some aspects of psychological support and support for victims, witnesses and other participants in legal proceedings in the activities of units to ensure the safety of persons subject to state protection]. Chernye dyry v Rossijskom zakonodatel'stve. № 1. 2020. 82 p. [in Russian]

17 Ivanova O.G. Problemy sovershenstvovaniya protsessual'nogo polozheniya poterpevshego v sfere ugovnogo sudoproizvodstva [Problems of improving the procedural status of the victim in the field of criminal proceedings]. Aktual'nye problemy rossijskogo prava. № 12 (61). 2019. 200 p. [in Russian]

18 Bezborodov D.A. Inye mery ugovno-pravovogo haraktera: ponyatie, priznaki i vidy [Other measures of a criminal-legal nature: concept, signs and types]. ucheb. pos. SPb. yurid. in-t (filial) Akad. General'noj prokuratury Rossijskoj Federacii. 2019. 11 p. [in Russian]

Information about authors:

Renat Shaikhadenov - **corresponding author**, PhD., acting associate professor, Department of “Criminal Law Disciplines”, Atyrau University named after Kh. Dosmukhamedov, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: r.shaikhadenov@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8056-9798>

Информация об авторах:

Ренат Шайхаденов - **основной автор**, PhD., и.о. ассоциированного профессора кафедры «Уголовно-правовые дисциплины», Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: r.shaikhadenov@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8056-9798>

Авторлар туралы ақпарат:

Ренат Шайхаденов - **негізгі автор**, PhD., «Қылмыстық-құқықтық пәндер» кафедрасының қауымдастырылған профессор м.а., Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: r.shaikhadenov@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8056-9798>

**ТРЕБОВАНИЯ К НАУЧНЫМ СТАТЬЯМ,
ПУБЛИКУЕМЫМ В
НАУЧНОМ ЖУРНАЛЕ «ВЕСТНИК
АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ
Х.ДОСМУХАМЕДОВА»**

**Вестник
Атырауского
университета
имени
Х.Досмухамедова**

***УДК, МРНТИ**

***Ф.И.О. автора(-ов), ORCID iD** *Инициалы и фамилия авторов (первый автор текста, затем соавторы и научные руководители);*

***Место работы автора(-ов)** *Наименование учреждения, город, индекс, страна, ORCID;*

***Электронная почта (обязательно);**

***Название статьи должно быть максимально кратким, информативным, без сокращений;**

***Аннотация (не менее 150 слов) на 3-х языках (казахский, русский, английский). Содержание:** *Что сделано. Что обнаружено. Чем важны результаты, область применения.*

***Ключевые слова на 3-х языках – 5-7** *ключевых слов и словосочетания*

Полный текст статьи (Введение, основная часть IMRAD и заключение)

Список литературы должен быть оформлен согласно ГОСТ 7.1-2003, ГОСТ Р. 7.0.100–2018

***Сведения об авторе(-ах) на трех языках.** Пишется в строчку на английском, русском и казахском языках, ФИО, ученая степень, звание (при наличии), должность, название принадлежности к кафедре/ департаменту, а также организации /учреждения, должно быть полным, без сокращений, название страны, адреса всех авторов публикаций, в том числе с указанием основного автора в каждой статье, E-mail, ORCID (каждого автора)

Все статьи проходят процедуру **двойного слепого рецензирования**

Отв. за выпуск,
редактор
Г. Кайргалиева
Технический редактор,
компьютерная верстка
С. Батырғалиева

Подписано в печать
23.06.2023
Формат 60х84/8
Усл.-печ. л. 25,75
Тираж 300 экз.
Заказ 1
Цена договорная

**Издательство
Атырауского
университета
имени Х.Досмухамедова**

060011, г. Атырау,
пр. Студенческий, 1
**Отпечатано
в типографии
университета**

